

*Моїй мамі
Наталії Андріївні
присвячується*

**Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса**

Марія КАРМАЗІНА

**ПРЕЗИДЕНТСТВО:
УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ**

**Київ
2007**

УДК 32 (477)

ББК 66.3 (4 Укр)

К 24

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (протокол №8 від 28.12.2006 р.)

Кармазіна М. С.

К 24 Президентство: український варіант. – К. 2007. – 365 с.

ISBN 978-966-02-4303-3

У книзі висвітлюється коло проблем, що пов'язані з походженням, розвитком та поширенням на планеті інституту президентства. Особлива увага приділяється становленню та розвитку інституту в пострадянській Україні. Зокрема, досліджується специфіка його функціонування у період президентства Л. Кравчука та Л. Кучми; висвітлюється процес перегрупування політичних сил у державі після незалежності, витлумачення ними перспектив молодій державі і відповідно напрямку та сутності інститутотворення. Автор пропонує своє бачення кучмізму як способу та форми організації влади в республіці.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться перетіканням процесу становлення інститутів національної державності в Україні в період з кінця 1991 р.

УДК 32 (477)

ББК К 66.3 (4 Укр)

© М. С. Кармазіна, 2007

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

ISBN 978-966-02-4303-3

Зміст

<i>Переднє слово</i>	7
<i>Посилання</i>	18

Частина I.

Розділ I. Засади дослідження

1. Огляд літератури з проблеми.....	20
2. Характеристика джерельної бази.....	25
3. Політичні інститути: витлумачення та підходи до дослідження.....	27
<i>Посилання</i>	40

Розділ II. Президентство: історичний та теоретичний ракурси

1. Поява та поширення інституту: іпостасі президентської практики.....	64
2. Про деякі особливості президентства на пострадянських теренах.....	77
3. Президентська та напівпрезидентська республіки: складнощі при визначенні форми правління.....	91
<i>Посилання</i>	104

Частина II.

Розділ I. Коротке президентство Леоніда Кравчука

1. Від ідеї президентства до Кравчука-президента.....	110
2. „Нагромадження” влади: розбудова президентських структур.....	121
3. Президент та економічна деградація країни.....	135
4. Кадри. Партія влади. Опозиція.....	146
5. Президент і зовнішня політика держави.....	152
6. 19 липня 1994 р.: кінець програми 5 „Д”.....	173
<i>Посилання</i>	179

Розділ II. Леонід Кучма: сходження щаблями президентської влади (липень 1994 – листопад 1999 рр.)

1. Перші кроки „радянського адміністратора”.....	186
--	-----

2. Президентсько-парламентське протистояння.....	196
3. Оточення: „свої” і „чужі”.....	206
4. „Первісний гріх” президентів.....	214
5. Економіка: спроба реформ.....	226
6. Зовнішньополітичні пріоритети Президента.....	235
7. Суспільство під пресом цензури та нагляду.....	242
Посилання.....	252

**Розділ III. „М’який” авторитаризм по-кучмівськи,
або Фальшування демократії
(листопад 1999 – січень 2005 рр.)**

1. Проблемний старт другого терміну „директора”.....	260
2. Кучмина держава: важелі управління.....	271
3. Спроба реформатування влади.....	288
4. Наслідки економічних реформ.....	301
5. Захід чи Москва?.....	309
6. Політреформа та навколо неї.....	325
7. Президентські вибори 2004 р.: зміна влади.....	330
Посилання.....	343

Висновки.....	353
----------------------	------------

*О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?*

Тарас Шевченко

*Ущо ми віримо – те ще
не втрачене.*

Фрідріх Шіллер

Переднє слово

XX століття Україна не втратила: 1991 рік став роком практичного втілення у життя провідної ідеї „великого українського визвольного наративу” – ідеї самостійної держави. Політично унезалежнившись, українці отримали шанс розбудови власної держави. А відтак наприкінці століття для нації врешті-решт актуалізувалася проблема творення державних інститутів.

Проблема інституціоналізації влади є надзвичайно важливою для поставторитарних чи посттоталітарних країн. Важливою постільки, поскільки лише належний рівень інституціоналізації, як свідчить міжнародний досвід, тільки й спроможний забезпечити розвиток і зміцнення у країні демократичних процесів.

Чому?

Тому що, по-перше, тільки інституціоналізована демократія є справді стійкою, стабільною чи – в термінах сучасної західної науки – закріпленою демократією. І по-друге, тільки інституціоналізована демократія, яка забезпечує реалізацію домовленостей еліт, є своєрідною запорукою незворотності процесів, що відбуваються у поставторитарних чи посттоталітарних країнах; запорукою їх неповернення назад до тоталітаризму чи ж (в іншому випадку) – запорукою невстановлення нового авторитаризму, але поглиблення демократичних перетворень на всіх рівнях соціуму. „Добрі суспільні інститути” виконують захисну функцію – убезпечують суспільство від того, щоб, як зазначав свого часу К. Поппер, „погані чи

некомпетентні правителі не могли заподіяти великої шкоди”¹. Убезпечують від потрясінь, страждань і крові.

Інституціоналізація влади на теренах України, як засвідчив п’ятнадцятирічний досвід, мала свої особливості. Одним із найперших і безпосередніх проявів суттєвої зміни її інституційного дизайну була поява в політичній системі суспільства інституту президентства. Хоча дане нововведення не було чимось оригінальним на теренах шойно самоліквідованого СРСР: одна за одною колишні радянські республіки, прагнучи політичної емансипації, започатковували в структурі державної влади посаду президента, проте все ж досить несподіваним для вчорашніх *радянських* республік (як незадовго перед тим і для всього СРСР). Відомо ж: президентство й президент за своїм, сказати б, генетичним кодом — *капіталістичні, буржуазні* явища і, якщо ще конкретніше, — американського походження.

Втім, на той час на пострадянських теренах (за винятком хіба що новопосталих країн Прибалтики) ніхто, так би мовити, не вдавався в історичні подробиці, серйозно не замислюючись над тим, заради чого здійснюється нововведення. Чого можна і варто сподіватися від нової владної структури? Якими мають бути місце й роль інституту президентства у вирішенні нагальних соціально-економічних чи політичних завдань суспільства? Яким загалом є „запас” можливостей президентства і його, сказати б, конфліктогенний потенціал? Який обсяг президентських повноважень є оптимальним? Чого варто остерігатися і в жодному разі не випускати з поля зору, „інсталюючи” в структуру влади соціумів, позбавлених іншого, крім радянського, досвіду, нові інститути, у соціуми, дуже далекі від розуміння сутності, можливостей та обмежень капіталістичної демократії? Відтак свідомою дією, доброю вмотивованістю процес інститутотворення не відзначався. (Для появи свого власного А. Токвіля час ще не настав. А цей, останній, на початку 30-х років ще позаминулого — XIX-го століття, повернувшись з Америки під найпозитивнішими враженнями від американської демократії, застерігав французів, вказуючи, зокрема, що не слід копіювати демократичні інститути, котрі Америка „створила для себе”, але варто прагнути збагнути,

„що нам підходить”, варто не стільки запозичувати „приклади”, скільки „набираючись розуму”, запозичити „самі тільки принципи”².)

За період, що минув від початку 1990-х, новий структурний елемент влади пройшов суперечливий шлях розвитку, як пройшли свій шлях сприйняття президентства, шлях надій і сподівань, розчарувань і втрат, пов’язаних із функціонуванням президентської влади, й члени сегментованого за численними ознаками українського суспільства (про що, приміром, свідчить хоча б той факт, що такі області країни, як Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська, на президентських виборах 1994 р. віддали більшість голосів за Л. Кучму і відповідно – проти Л. Кравчука, котрого, в свою чергу, підтримали Закарпатська, Львівська, Луцька, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Київська області, а в 2004 р. – голосували уже, так би мовити, „разом” із західним регіоном країни – за В. Ющенка³). Відтак, суспільно-політичний досвід президентства в Україні є вкрай неоднозначним і небездоганим, є досить суперечливим і проблемним (перехідні явища і не бувають лінійними, простими), як з новою силою засвідчила „осьова” (!) подія в українському бутті – помаранчева (чи, як дехто воліє додавати, і „біло-блакитна”⁴) революція кінця 2004 р. Тож, роздумуючи над наслідками діяльності перших українських президентів і – ширше – наслідками впровадження у політичну практику інституту президентства, українці (кожен на своєму рівні, починаючи від науковців, публіцистів, політиків-практиків і закінчуючи пересічними громадянами) небезпідставно прагнуть відшукати відповіді на безліч нових, сформульованих невблаганно швидкоплинним часом питань. Чільними з-поміж них є такі: символом чого фактично стало посткомуністичне президентство в Україні? На кого й на що, в який спосіб впливав і впливає новий, демократичний за формою інститут? Чому він сприяє, а чому стає на перешкоді? Розвиток чого гальмує чи навпаки прискорює? Чому запобігла діяльність президентів, а до чого вона, на жаль, призвела? Якою мірою перші українські президенти – радянський ідеолог, радянський адміністратор та „адепт

патріархальних істин” (котрий у певний час називав попередника на посаді „батьком”) – виявилися здатними вирішувати питання, так би мовити, політичного „життя і смерті” та забезпечувати своїй нації можливість самостійно приймати рішення на майбутнє? Кого, самі обравши, отримали українці в особі кожного з президентів – державних діячів насамперед (власне тих, кого найбільше потребує у переломний період своєї історії кожна нація) чи тільки політиків? Якою мірою така, сказати б, родова ознака перших президентів*, як сільське походження, зумовили їхню схильність до облаштування влади на принципах клановості та непотизму? Зрештою, до чого українцям прагнути – до розвитку інституту президентства, розширення „вікна можливостей” президента чи ж до поступової його мінімізації й зрештою вилучення із структури влади заради посилення її ефективності?

Окреме коло питань пов’язане із своєрідними „зразками поведінки” кандидатів у президенти: у переддень виборів претенденти поставали перед виборцями у блискотінні свого життєвого успіху, демонструючи неабияку солідність, випинаючи свої чесноти та декларуючи відданість пріоритетам**, що варті меси.

---

* Хутір Великий Житин Рівненської області, село Чайкіно Чернігівської та Хоружівка Сумської – місця народження відповідно Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми та Віктора Юшенка.

** Наприклад, кандидат на президентську посаду на президентських виборах 2004 р. О. Мороз на питання кореспондента тижневика „Дзеркало тижня” про те, чи готовий він в разі непотрапляння в другий тур виборів закликати своїх прибічників голосувати за іншого кандидата, зокрема – за Віктора Януковича, відповів наступне: „...Вважаю, що для журналіста найсоліднішого аналітичного видання в Україні не дуже серйозно ставити мені запитання про можливу підтримку Януковича. Ви б ще запитали, чи підтримаю я розширення озонової дірки над Землею?” Негативно відреагував О. Мороз і на запитання щодо того, чи запропонує він у разі своєї перемоги пост прем’єра, наприклад, Л. Кучмі, В. Януковичу, В. Медведчуку, В. Ющенку чи Ю. Тимошенку: „У разі моєї перемоги у Кучми, Януковича і Медведчука будуть такі клопоти, що на прем’єрський пост вони претендувати не зможуть”. (Олександр Мороз: „Записи Мельниченка – дзеркало нашої політики. Тому всі бояться в нього глянути?” // Дзеркало тижня. – 2004. – №40 – 41. – 9 жовтня. – С.4). Така „жорстка” позиція не завадила О. Морозу у 2006 р. закликати своїх прибічників у парламенті голосувати за Януковича-прем’єра. Чи то він втратив страх перед „діркою”, чи ж Янукович перестав асоціюватися з нею...

Обстоюючи відповідність своєї персони високій посаді, вони, втім, не моргнувши оком витрачали шалені кошти на формування „солодких електоральних ілюзій”, а ще – використовували виборчі технології, що межували з відвертим політичним шахрайством, від чого у потенційного виборця аж подих перехоплювало, а крім того – мобілізували в електоральному середовищі конфлікти. Так, своєрідною і, сказати б, недоброю традицією президентських перегонів стало педалювання кандидатами на посаду тих чи інших болючих для українців проблем. Приміром, „претендент-99” на наступний президентський термін Л. Кучма та кандидат 2004 року В. Ющенко, долучившись до боротьби за електоральні голоси, проголошували відданість ідеї, сутність якої сконцентрувалася у виразі „злочин повинен сидіти у тюрмі”⁵, чи, в Ющенковій інтерпретації, – „бандитам – тюрми”. Принадною для претендентів виявилася і можливість експлуатації мовного питання з обов’язковими обіцянками одного із двох основних конкурентів надати російській мові статус державної. Обов’язковими стали й звинувачення в націоналізмі когось із кандидатів*, акцентування його „залежності від США”⁶ і „неприятності до Росії”. Або ж навпаки – його беззастережній прихильності до північної сусідки (аж до заглядання в очі) та неодмінній „здачі” цій, останній, українських національних інтересів у разі перемоги на виборах⁷.

Кожні нові вибори президента висували нові гасла і відповідно окреслювали нових „ворогів”. Кожні нові вибори програвали в демократичності попереднім – претенденти, ігноруючи етику, моральність, правові табу і релігійні заповіді, розширювали межі жорсткості й безпринципності, втрачаючи „старомодне” почуття власної гідності та виявляючи просту нездатність мислити державними інтересами. (Можливо, саме усвідомлення цього виборцями й зумовлювало той факт, що президентські вибори в Україні відбувалися у два тури – жоден з кандидатів у президенти

---

* Так, Л. Кравчук з цього приводу писав: „А в Леоніда Даниловича частенько все виглядало дуже просто. Я у Верховній Раді бачив листівки з його автографом. Щось на кшталт: „Хочете мати уряд націоналістів – голосуйте за Кравчука!” або „Хочете, аби у вас забрали останнє, – голосуйте за Кравчука!” (Див.: Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002. – С. 243).

не мав належного рівня підтримки.) Кожні вибори засвідчували, що між обіцянками тих, хто включався до боротьби за „владний приз”, і реальними справами обраного на посаду розверзалася прірва. Наслідком же було зменшення довіри до президента та фактична відмова переважної частини народу визнавати його легітимність, попри те, що обраний концентрував у своїх руках неабиякий владний ресурс (недарма ж бо один із відомих політиків зазначав, що „влада в Україні знаходиться на кінчику пера президента”⁸).

Рефлексії над короткою історією інституту, особливостями його становлення та розвитку дозволяють порушувати питання й щодо причин зацікавленості другого президента та частини політикуму у реформуванні системи влади в Україні й здійсненні переходу від так званої президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської (проігнорувавши тим самим висновок, зроблений у грудні 1994 р. тим же президентом про те, що „треба визнати помилковим привласнення управлінських функцій парламентом та місцевими радами. Біда Верховної Ради зразка 1991 року не в тому, що вона взяла на себе функції державного управління від комуністичної партії. В той час більше нікому було це зробити. Її помилка полягала в тому, що вона побоялася, а може була неспроможною передати у повному обсязі виконавчі повноваження спочатку Уряду, а пізніше всенародно обраному Президенту. Фактично до липня цього року в Україні існувала парламентсько-президентська республіка. І вона довела свою нежиттєздатність”⁹). Або, скажімо, питання про прагнення антидержавницьких сил, пов’язане із „скасуванням інституту президентства”¹⁰, скасуванням новітнього символу нації, що постав у результаті всенародного (!) волевиявлення, чи про стійке та цілком відверте бажання сусідів-росіян, засвідчене свого часу (25 квітня 2001 р.) на шпальтах московської „Независимой газети” директором Інституту країн СНД К. Затуліним: „Нам взагалі не потрібна президентська влада в Україні, буде краще, якщо це буде парламентська республіка. Наш національний інтерес зовсім не полягає в тому, щоб Україна стала могутньою державою, з якою ми повинні були б рахуватися”.

Постання як цих, так й інших питань, зумовлюється впливом ряду чинників, серед яких, приміром, не тільки той, що українські президенти насамперед люди і, як людям, їм притаманні великі й маленькі людські слабкості*, але й інші, пов'язані з тим, що частогусто президентські устремління (котрі мали як публічні, так і неопублічні вияви), а тим більше наслідки діяльності (безпосередні чи опосередковані) двох контровезійних особистостей часом досить важко піддавалися розумінню й логічним поясненням, оскільки не вкладалися, приміром, в узвичаєні моральні межі демократичного президентства. А крім того, – неодноразово спонукали замислитись: чи є президент патріотом і професіоналом? Він відстоював власні інтереси, інтереси власноруч вибудованої реципрокної мережі (приміром, коли Л. Кучма присвоював звання Героя України людям, які були „своїми” в кримінальних колах**, чи коли Л. Кравчук висловлював запізнілі жалі з приводу нібито невикористання ним під час президентських перегонів 1994-го року адмінресурсу¹¹, зізнаючись тим самим у цинічній байдужості до інтересів виборців, або ж коли шкодував, що брав участь у народженні незалежної Української держави¹², або, зрештою, коли у 2002 р., приміром, переконував, що членство нашої країни у НАТО було б „абсолютно природним”, відтак – Україні „варто поспішати” в НАТО, оскільки організація є „важливою складовою новітньої системи європейської безпеки”¹³, коли у 2004 р. додавав, що Україна повинна стати „реальним, фактичним членом” і ЄС, і НАТО¹⁴, а на парламентських

---

* На зорі свого президентства – у березні 1992 р. – Леонід Кравчук переймався, приміром, тим, що „Президент Борис Єльцин” пишеться з великої літери, а всі інші – „чомусь з маленької” (див.: Кравчук Л. Є така держава – Україна. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упорядкування та передмова Миколи Шпаковатого. – К.: „Глобус”, 1992. – С.70). Варто зазначити, що поруч такої, сказати б, „невинної слабкості” є й істотно „вагоміші”, пов'язані зокрема з численними звинуваченнями перших президентів у зловживанні владою з корисливою метою (див. про це, наприклад: Харченко П. А. Дзеркало для Леоніда Кравчука. – К.: АУНДП, 2002. – С.95 – 115.)

** Маю на увазі випадок із Героєм України О. Бартеневим, який „за повідомленням МВС ...більш відомий в кримінальних колах як „Майор” (див.: Волошин В. „Чертова дюжина” от Юрия Луценко // Газета по-киевски. – №69. – 12 апреля. – 2005. – С.7.

виборах 2006 р. Л. Кравчук, як чільник блоку „Не так!”, уже казав НАТО – „ні!”), чи ж, керований державницьким інстинктом, кожною своєю дією захищав передовсім стратегічні інтереси країни? А його оточення – справді представники українського сенкліту мудреців, безкорисливих, професійних, патріотичних? Зрештою, хочеться знати, перефразуючи Ч. Мерріама, не тільки те, яке оточення породжує Лінкольна чи Рузвельта, але й яке – кравчуків і кучм?

Пошук відповідей як на сформульовані, так і на інші – не озвучені – питання (але від того не менш актуальні та гострі) зумовлений не стільки, так би мовити, академічним інтересом (заради з’ясування особливостей президентської влади в Україні в 1991–2004 рр. та уможливлення прогнозу щодо політичного режиму, форми правління і – ширше – демократичної перспективи України), як передовсім бажанням привернути увагу до них широкого кола інтелектуалів. Адже, думається, свою частину відповідальності за такий стан речей у державі, суспільно-політичну невизначеність, суспільне незнання несуть, з-поміж іншого, й українські науковці. І не тільки тому, що когось з них власна злиденність, а когось – абсолютно інші мотиви змусили і змушують відмовитися від „нудного” життя порядної людини, а відтак найактивніше втручатися в політичний процес, стаючи його безпосередніми учасниками*, але й тому, що своєчасне об’єктивне неосмислення науковцями природи та суті вітчизняних політичних процесів, явищ, феноменів загалом і зокрема інституту президентства, як й інституту президента, неосягнення позитивів та вад функціонування

---

* На користь участі науковців у тій чи іншій активній формі у політичному процесі і, зокрема, у найгостріших суспільно-політичних протистояннях, свідчить, наприклад, своєрідне „зізнання” В. Якушика: „Структура і механізм реальної і віртуальної... „помаранчевої” революції була описана автором цієї статті в січні 2004 року в аналітичній записці, наданій в розпорядження політиків і юристів, що захищали у Верховному Суді України інтереси одного з кандидатів у Президенти – сторони судового процесу, що прогнала справу... Всі головні положення цієї аналітичної записки були відтворені у судовому засіданні народним депутатом України Н. Шуфричем...” (Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. – С. 24).

останнього (яскраво висвітлених кількасотлітнім міжнародним досвідом), відсутність своєчасної й незаангажованої їхньої реакції на ті чи інші його прояви, на ті чи інші ініціативи й прагнення, на політику українських президентів не в останню чергу зумовили „тупцювання” України у 1994–2004 рр. між агресивним і всеміснїючим паростям нового авторитаризму, що зростало навколо могутнього президентського владного стрижня, з одного боку, і непогамовним прагненням переважної частини українського народу (адже, як свідчить міжнародний досвід, 20–25% населення за будь-яких обставин підтримуватимуть існуючий режим) до демократії, – з другого. Ми ніби забули, що, як застерігав свого часу Поль Рікер, інтелектуали „через своє думання та висловлення” мають відчувати себе „відповідальними за перетворення, еволюцію, революцію їхньої країни”¹⁵. У нашій – впродовж кількох останніх століть злякано недемократичній – російсько-радянській – імперській частині планети це звучить особливо актуально: праця нашого науковця (хай би там що говорили!) не може зводитися тільки, так би мовити, до „чистої науки”, до кабінетних інтелектуальних вправ і теоретичних розмислів про варіанти „кращого майбутнього”, залишаючи збещене радянською владою українське суспільство на самоті – із своїм невіглаством щодо прав і свобод людини й громадянина, корумпованою владою, тіньовими економікою й політикою, туманними уявленнями про демократію й зокрема – про ефективне демократичне президентство тощо. Сучасна доля українського науковця все така ж, як і сто років до цього: здобувати знання, затим популяризувати його, невтомно освічуючи маси стосовно шляхів демократизації життя у республіці та надання системі влади таких змісту й форми, які б слугували своєрідною гарантією, з одного боку, неможливості відновлення у тій чи іншій іпостасі імперсько-радянської політико-владної традиції, а з іншого, – убезпечували б народ від узурпації влади новопосталими олігархічними кланами. Адже, як свідчить український досвід початку ХХІ ст., свідомість не тільки еліти, але й насамперед народу забезпечує просування нації шляхом демократичного розвитку.

Відтак ця книжка буде однією із спроб досягнути недалеке минуле, надолужити (в якійсь частині) пропущене й неусвідомлене, що

несподівано обернулося помаранчевою революцією, яка неспростовно засвідчила: в умовах існування української державності потяг до облаштування життя на демократичних засадах, смак до свободи відчула переважна частина громадян України. Чергова українська революція стала черговим зовнішнім виявом внутрішніх наших негараздів: ухилення влади від суспільного контролю, нерозвиненості демократичних інститутів, нездатності еліти домовлятися. Українці усвідомили демократичну істину: *влада в державі повинна бути змінною*, змінною заради збереження народом морального і громадянського здоров'я. Втім, не слід забувати, що вона залишатиметься змінною тільки в тому разі, коли ми спроможемося подолати ці негаразди, а для того фрагмент за фрагментом – зусібч – відтворимо та усвідомимо картину пережитого й зробленого, досягнутого й упущеного, а затим винесемо уроки з нашого зовсім недавнього минулого (зокрема, у галузі творення інституту президентства) – періоду 1991–2004 рр., коли ми перебували у „післярадянському стані”. У тому стані, коли нова еліта ще не народилася, а відтак влада була в руках старої, радянської, із старими цінностями, способом мислення і поведінки*. Тієї еліти, для переважної частини якої України в переліку пріоритетів не існувало. А перед метою власного, майже демонстративного, матеріального самоствердження все інше мерхло. Тієї еліти (уособленням якої були „донецькі”, чи „дніпропетровські”, чи „київська сімка”**), для якої поняття „національний інтерес” зводилося до формули „забезпечення

---

* За підрахунками експертів Центру Разумкова, серед осіб, які протягом 1991–2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади в системі влади (прем'єр, віцепрем'єр, секретар Ради національної безпеки і оборони, глава адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів становили 73%. Серед осіб, які з 1995 р. займали посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80%. За даними Національного Інституту стратегічних досліджень, 52 та 46% керівного складу місцевих і центральних органів влади України перебували на державній службі ще за радянських часів. (Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – №44. – 15 листопада. – С. 8).

** Назва з'явилася з легкої руки Г. Суркіса, котрий сказав про своїх партнерів по бізнесу, зокрема, таке: „Ми всі – друзі, партнери по життю: Валентин Згурський, Віктор Медведчук, мій молодший брат Ігор, Богдан Губський, Юра Карпенко, Юра Лях, я... Чудова сімка... У кожного – своя ділянка роботи в єдиному холдингу...” (див. про це: Мостова Ю., Рахманін С. Україна партійна. Частина VI. Соціал-демократична партія України (об'єднана) // Дзеркало тижня. – 2002. – №10. – 16 березня. – С. 3).

власного владарювання й збагачення”, що в свою чергу зумовлювало бажання консервації у країні ситуації і чільника, котрий забезпечував ті правила поведінки в суспільстві, які уможливлювали привілеї певних кланів чи фінансово-промислових груп.

Зрозуміло, що сприйняття політичних практик (у т. ч. президентської) на українських теренах є досить суб’єктивним явищем, що зумовлено не стільки інтелектуальним багажем конкретного дослідника чи використовуваним ним методологічним інструментарієм, скільки іншими найрізноманітнішими чинниками, починаючи від ідеологічної заангажованості й особливостей мислення, спотвореного сумнівною геополітичною логікою, до специфічності переконань у необхідності для України тих чи інших геополітичних перспектив – європейських, євразійських, російських тощо. Крім того, пропонуючи зацікавленим свій аналіз президентської практики, дослідники іноді уникають окреслення власної, так би мовити, „вихідної позиції” та не відповідають на питання: з якою оцінювальною „міркою” вони підходять до президентської влади, що беруть за своєрідний „зразок президентства” – демократичне президентство західного зразка чи, приміром, президентство в контексті „керованої демократії” на кшталт путінської? Це спричиняє появу двозначних оцінок, неточних і надто суперечливих висновків тощо.

Намагаючись уникнути подібної „пастки двозначностей”, президентство в Україні нами буде аналізуватися з урахуванням чільних критеріїв демократичного президентства західного зразка, серед яких, зокрема, – прихід президента до влади тільки в результаті проведення в країні вільних та справедливих виборів; перебування на посаді суворо фіксований законом термін; функціонування в умовах дії принципів розподілу влади, верховенства права, свободи слова, пильного контролю громадянського суспільства за прозорістю політичного процесу тощо.

Пріоритетними для вивчення та висвітлення будуть питання, пов’язані із становленням інституту, аналізом особливостей, привнесених у його функціонування першими двома українськими президентами, висвітлення їхньої діяльності у напрямі розвитку атрибутів державності, їхніх методів управління, кадрової політики тощо.

Дослідження президентства в Україні, а, отже, й висновки щодо нього – тільки попередні. І не лише тому, що ще не всі спомини написані, не всі документи доступні для аналізу, але й тому, що самі экс-президенти напевно ще не реалізували усіх своїх помислів, не домовилися всього того, що, з їхньої точки зору, варте уваги прийдешніх українців...

Посилання

¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т.1. / Перекл. з англ. О. Коваленка. – К.: Основи, 1994. – С.140.

² Токвіль А. Про демократію в Америці: У двох томах /Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка/. Передмова Андре Жардена. – К.: Видавничий дім „Всесвіт”, 1999. – С.22.

³ Див.: Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. – 2006. – №24. – 24 червня. – С.5.

⁴ Див.: Якушик В. Українська революція 2004 – 2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С.31.

⁵ Кучма Л. Про найголовніше. – К., 1999. – С.267.

⁶ Див про це: Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002. – С.236.

⁷ Див. про це: Сонюк В. Аргументы Леонида Кравчука // День. – 2004. – №138. – 6 августа. – С.4.

⁸ Рахманін С. Союз непримиренних однодумців // Дзеркало тижня. – 2006. – №50. – 24 грудня. – С.2.

⁹ Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2000. – С.53.

¹⁰ Програма [Комуністичної партії України] // Політичні партії України. – К., 1999. – С.100.

¹¹ Див.: Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 238.

¹² Див. про це, наприклад: Швец Л. Кравчук отрекся от Украины? // Газета по-киевски. – 2005. – №107. – 7 июня. – С.2.

¹³ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.384, 383.

¹⁴ Леонид Кравчук: „Кандидат в президенты и Президент – это, как говорят в Одессе, две большие разницы” // День. – 2006. – №174. – 29 сентября. – С.1.

¹⁵ Рікер П. Завдання політичного вихователя // Рікер П. Навколо політики – К.: „Дух і літера”, 1995. – С. 253.

ЧАСТИНА І.

Розділ І.

ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Метою життя є теоретичне знання
і свобода, що звідси витікає.*

Анаксагор

*Тисячі шляхів ведуть до істини,
і всі вони істинні.*

Давньоіндійська мудрість

1. Огляд літератури з проблеми

За час, що минув з моменту постановня в Україні інституту президентства, накопичений значний фактаж та напрацьовано досить об'ємний аналітичний матеріал стосовно його функціонування.

Передовсім зверну увагу на те, що інтерес українських дослідників до новопосталого інституту є аналогічним тому, який проявляють науковці в інших колишніх радянських республіках, вивчаючи та аналізуючи діяльність президентських структур у своїх молодих державах¹. Дослідження, з якими вдалося ознайомитися, проведені у Вірменії, Білорусі, Казахстані, Росії. Враження від них – вкрай неоднозначні. З одного боку, думається, не буде перебільшенням сказати, що дослідники із вказаних пострадянських держав пішли далі своїх українських колег, вдавшись до досить ґрунтовного та ретельного аналізу інституту президентства в історичній ретроспективі (впродовж кінця XVIII – початку XXI ст.) у країнах не тільки Америки чи Європи, але й Азії та Африки. Чому це сприяє? Найперше – можливості всебічного осягнення позитивних і негативних проявів функціонування інституту. Крім того, що особливо важливо, – *виробленню шляхів його адаптації* до специфічних умов держав на пострадянському просторі. Однак, з іншого боку, що впадає в око, вдаючись до аналізу інституту президентства уже у власних молодих країнах, науковці на теренах колишнього СРСР не тільки дивним чином позбуваються об'єктивності й критичності в його оцінюванні, але й найменшою мірою переймаються тим, щоб найліпшим чином адаптувати західні цінності до місцевих умов. Тож для переважної більшості досліджень (зокрема, проведених у Білорусі чи Казахстані) характерна констатація фактів та, так би мовити, досить обережний і дещо запобігливий (у стилі „президент – Батько і Геній”) аналіз ходу та наслідків запровадження у систему влади інституту президентства. Іншою їхньою особливістю є прагнення обґрунтування „доцільності”, „оптимальності”, „перспективності” і т. п. політики, впроваджуваної тим чи тим президентом, що владарює вже не один-два конституційні терміни.

Дещо відмінною є ситуація у Росії, де частина науковців, відчуваючи специфіку моменту, проводять ґрунтовні, гостро

критичні стосовно структур і політики президента В. Путіна дослідження (про що зримо свідчать, приміром, публікації у таких журналах, як „Власть”, „Общественные науки и современность”, „Полис”, „Свободная мысль” та ін.) і прямо вказують на те, що в державі „виборне самодержавство поступилося бюрократично-авторитарному режиму”², що путінська „керована демократія” ще не виявила свою справжню сутність, не заявила про себе, так би мовити, на повний голос³.

Однак для нас у цьому випадку інтересним є те, що в російській науковій, науково-публіцистичній літературі поруч таких настроїв побутують й інші. У наявності фактично *спектр (плюралізм) думок, позицій, тверджень*. Тож якщо одні з-поміж російських дослідників ніби припускають, що „кисень невдовзі буде перекрито”, а відтак працюють багато, чесно, без недомовок, то інші готові сприйняти, врешті-решт, „демократію” (чи те, що буде названо її іменем) у тому вигляді, в якому її запропонує президент, чи виявляють готовність робити все для того, щоб суспільство відійшло від демократичного облаштування влади якомога швидше і – подалі.

Стосовно здобутків українських дослідників на шляху вивчення інституту президентства зазначу наступне.

Зорієнтуватися у масиві матеріалів до певної міри допоможе таке видання довідкового характеру, як бібліографічний покажчик „Президент України”⁴. На його сторінках містяться дані стосовно публікацій, що вийшли друком у 1991–1999 рр. на шпальтах близько ста українських періодичних видань (найперше тих, котрі містяться у фондах Національної парламентської бібліотеки та Бібліотеки Верховної Ради України і які відповідно включені до покажчика).

Зрозуміло, що публікації, які потрапили чи не потрапили з якихось причин до покажчика, як і ті, котрі з’явилися уже в наступні роки (після президентських виборів 1999-го і 2004-го років), досить різнопланові. Вони різняться передовсім за ступенем неупередженості висвітлення процесів інституціоналізації влади загалом та науковості осмислення інституту президентства зокрема. Відтак їх відповідно „сортуємо” й поділяємо на кілька груп. До *першої* групи відносимо публікації, присвячені осмисленню, оцінюванню наслідків становлення та функціонування інституту президентства. Вони побачили світ завдяки старанням журналістів на шпальтах як офіційних періодичних видань на кшталт газет

„Голос України” та „Урядовий кур’єр”, так й інших представників розмаїтої (в ідейно-політичному, партійному, насамперед, сенсі) української періодики. Інтерес викликають, передовсім, ті видання, яким вдається „жити” в інформаційному полі України відносно тривалий час: тижневику „Дзеркалу тижня”, щоденним газетам „День”, „Сільські вісті”, „Україна молода” та ін. На їхніх шпальтах чітко простежується еволюція означеного владного інституту і – головне – сприйняття цього останнього представниками різних політичних сил, верств населення і т. п.

Зрозуміло, що крім названих, заслуговують на увагу й ті видання, яким з тих чи інших причин не випало довге „періодичне життя” (у центрі чи регіоні), оскільки публікації у них, в одних випадках, віддзеркалюють своєрідний „погляд”, реакцію, приміром, Заходу чи Сходу України на дії „центру” (на президентські ініціативи й вчинки, заклики й застереження), а з іншого, – є рефлексією самого „епіцентру політичного життя” на наслідки функціонування інституту президентства.

До *другої групи* відносимо дослідження, авторами яких є вітчизняні науковці – соціологи, історики, юристи, політологи, спеціалісти у галузі держуправління та ін. Прагнучи аналізувати їхні праці, не зайвим буде пам’ятати, що суспільна наука в нашій державі сьогодні залишається значною мірою політично заангажованою, а науковці часто-густо вдаються до обслуговування тих чи інших політичних сил та їхніх лідерів. Тож інколи творам тих, хто претендує на статус неупередженого дослідника, насправді бракує безпристрасних оцінок, наукової об’єктивності: на результатах оцінювання політичного інституту, способу впровадження ним політики невблаганно позначаються політичні пристрасті, що вирують у нашому вкрай політизованому суспільстві⁵. З іншого боку, увагу привертає той факт, що українські дослідники вкрай погано обізнані із величезним масивом зарубіжної літератури – статтями, монографічними дослідженнями, автори яких приділили увагу саме створенню та функціонуванню інституту президентства. Зокрема не тільки тими, що стали вже своєрідною класикою⁶ у галузі вивчення президентства, але й і найновішими⁷ і передовсім тими, у яких порушуються питання, пов’язані із функціонуванням президентства в Україні⁸. Попри це можемо твердити, що українськими науковцями накопичений певний обсяг знань стосовно інституту

президентства та здійснено цілий ряд спроб (більш чи менш вдалих) аналізу функціонування останнього.

Передовсім виділимо дослідження, присвячені осягненню сутності принципу поділу влади в умовах демократії⁹, інституційній природі державної влади та системі її політико-правових інститутів¹⁰. Знайомлячись з цими працями, можна тільки шкодувати, що лише сьогодні, на зламі ХХ – ХХІ віків, коли демократія у світі побутує вже не одне століття, українці, відійшовши від настанов попередніх епох, врешті-решт починають з'ясовувати найелементарніше.

Слід виділити публікації, присвячені з'ясуванню сутності самого терміна „президент”¹¹, суті інституту президентства, його природи, особливостей функціонування у країнах, які характеризуються різними системами влади – президентською, парламентською чи напівпрезидентською¹². Окремо відзначимо публікації, присвячені розкриттю сутності інституту глави держави (в т. ч. президента) та його взаємодії з іншими владними інститутами¹³.

Привертають увагу дослідження, в яких здійснюються спроби аналізу інституту глави держави (князя, гетьмана, президента) в Україні в історичній ретроспективі¹⁴, в контексті лідерства¹⁵. Особливий інтерес пов'язаний з матеріалами, присвяченими осмисленню проблеми необхідності чи навпаки непотрібності запровадження інституту президентства в Україні¹⁶ та його становленню у період 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст.¹⁷, компаративному аналізу специфіки функціонування інституту президентства в Україні й інших країнах (в умовах різних систем влади)¹⁸.

Серед чільних дослідницьких проблем впродовж п'ятнадцяти років були проблеми, пов'язані із становленням та еволюцією конституційно-правового статусу Президента України¹⁹, з визначенням його місця й ролі в розвитку демократії, у системі влади²⁰, у здійсненні загальнодержавної, регіональної, муніципальної політики²¹, забезпеченні національної безпеки²², з аналізом діяльності адміністрації Президента та інших структур, створених „при” Президентів²³. Окрема увага науковців – іміджу президента²⁴, створенню „політичних портретів” та „біографій” перших українських президентів²⁵ і навіть правовим, соціальним та іншим гарантіям Президента України, який припинив виконання своїх повноважень²⁶.

Певний інтерес становлять дослідження, присвячені висвітленню шляху, пройденому до президентської посади третім українським Президентом – В. Ющенком; у них міститься велика кількість оціночних суджень щодо реалій в Україні періоду Л.Кучми²⁷.

Осібний масив публікацій – праці, у яких, досліджуючи проблеми розвитку парламентаризму в Україні, виконавчої чи судової влади, ефективності державного управління, дослідники паралельно більшою чи меншою мірою вдаються до висвітлення багатоаспектної діяльності Президента, його взаємин з іншими гілками влади тощо²⁸.

У ряді статей аналізується хід президентських перегонів. Їхні автори вдалися до висвітлення особливостей виборчих перегонів 1994, 1999 рр.²⁹.

Знайомство із вказаним масивом публікацій та його аналіз дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, вітчизняними вченими здійснені вагомі кроки на шляху осягнення історичного досвіду встановлення та функціонування інституту президентства в країнах із різними системами влади. По-друге, окреслені основні напрями аналізу в межах проблеми функціонування інституту президентства безпосередньо в Україні. По-третє, викристалізувалися своєрідні вузлові моменти, які й надалі вимагають першочергової і пильної дослідницької уваги (зокрема, всебічної та ґрунтовно продуманої розбудови в Україні „закріпленої” демократії).

Поряд цих безумовних досягнень у дослідженнях намітилися й певні прогалини. Найбільш зримі серед них – наявне дублювання у вивченні деяких аспектів проблеми функціонування інституту президентства (наприклад, конституційного статусу президента), що є до певної міри наслідком відсутності координації досліджень. Або – безсоромний плагіат³⁰. Разом з тим, залишається низка питань, які до цього часу недостатньою мірою чи то й зовсім не отримали висвітлення у науковій літературі. Серед питань, які вимагають прискіпливої дослідницької уваги, питання, пов’язані, приміром, із вивченням впливу президента на пострадянське впровадження принципу розподілу влади, на темпи й ефективність інституціоналізації політичної влади в Україні та консолідацію українського політикуму; із сумлінним (поза будь-якими вузькоідеологічними межами) аналізом президентських ініціатив (наприклад, трансформування українського парламенту у

двопалатний), методів керівництва (приміром, створення численних структур „при президентові”, проведення акцій „під патронатом президента”) та президентської риторики в тих чи інших випадках (наприклад, суджень з приводу того, чому б українському президентові не дозволяти собі вчинків, на які виявляється спроможним президент США). Небезінтересним, думається, буде й компаративний аналіз особливостей внутрішньої та зовнішньої політики перших українських президентів, реконструювання особливостей соціально-політичних настроїв народу (в яких віддзеркалилася підтримка або байдужість, побоювання чи спротив) як реакції на ті чи інші дії, вчинки, наслідки впроваджуваної українськими „президентами меншості” політики тощо.

Урахування феномену „президент меншості”, думається, буде доцільним й у випадку, коли ми прагнутимемо збагнути масштаби конфліктогенного потенціалу інституту президентства в Україні. Цю проблему (конфліктогенності) варто розглядати й через призму виконання/невиконання президентом функцій гаранта Конституції.

Неупереджений аналіз як вказаних, так й інших питань підведе до розуміння ключового з них – визначення оптимального статусу президента в українському політикумі, обґрунтування доцільних меж його компетенції та виконуваних ним політичних функцій.

Деяким з цих питань і буде приділена увага на сторінках книги.

2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база щодо інституту президентства в Україні доволі об’ємна. В її межах можна виділити кілька груп. До *першої* з них відносимо документи стосовно запровадження та розвитку інституту президентства. Найперше, – видання нормативного характеру. Серед них – Закони УРСР, представлені на сторінках „Відомостей Верховної Ради УРСР” у 1991 р.; закони України, постанови Верховної Ради, Укази та розпорядження президента, постанови Центрвиборчкому, офіційні статистичні дані щодо виборів президента тощо, розміщені на шпальтах таких видань, як „Відомості Верховної Ради України”, „Урядовий кур’єр”, „Голос України”, „Офіційний вісник України” чи представлені на сайті Президента України та сайті Верховної Ради в Інтернеті.

У межах другої групи джерел виділяємо кілька підгруп. До першої з них відносимо документи (біографії претендентів на пост президента, їхні виступи, інтерв'ю, звіти про доходи, матеріали Центрвиборчкому тощо), що містять різноманітні відомості про кандидатів у Президенти України під час виборів 1991³¹, 1994³², 1999 рр.³³ Звернемо увагу на промовистий факт: публікації у пресі (їхня кількість, інтенсивність, регіон поширення) є своєрідним індикатором інтенсивності виборчої кампанії того чи того претендента на посаду, інтересу мас-медіа і – опосередковано – суспільства до персони кандидата в президенти. Так, нам не вдалося, наприклад, відшукати в пресі (непартійній), що поширювалася 1991-го року в Києві, жодного інтерв'ю чи статті, приміром, С.Гуренка. Тільки одним інтерв'ю (у „Правде України”) був представлений О. Бердник; двома документами – Л. Лутковський, В. Пилипчук, В. Яворівський; трьома – Л. Табурянський. Більшу увагу мас-медіа було приділено Л. Кравчуку, Л. Лук'яненку та В.Чорноволу.

Друга підгрупа представлена безпосередніми зверненнями, виступами, інтерв'ю перших українських президентів – Л. Кравчука³⁴ та Л. Кучми³⁵, котрі побачили світ в Україні чи за її межами. Для розуміння суті сприйняття першою особою держави – президентом, – з одного боку, дій соратників й опонентів, спрямованих на зміцнення чи послаблення інституту президентства, з другого, – свого місця у системі влади у наступні роки (тобто після 1999-го), його оцінок інституту, персоніфікованим і безпосереднім уособленням якого він був, корисним буде знайомство й з книгами, що вийшли із-під пера Л. Кравчука³⁶ чи Л. Кучми³⁷.

До третьої підгрупи відносимо виступи (у тому числі у стінах парламенту, ознайомитися з якими, з-поміж іншого, можна на сайті Верховної Ради в Інтернеті), інтерв'ю, статті, книги представників владних структур різних рівнів, що відбивають їхнє бачення тих чи інших українських проблем та ін.³⁸ У них віддзеркалися чи не весь спектр політичних „переживань”, настроїв „за” і „проти”, актуальних проблем українства. Прикметно, що серед названих осіб є люди, для яких державні справи в тому чи іншому варіанті завжди були пріоритетними. Є й ті, котрі прийшли в політику тільки в останнє десятиріччя (з бізнесу, науки тощо), чи яких політика „зачепила” найбезпосереднішим чином, звузивши, а відтак і

обмеживши, чи навпаки розсунувши межі сфери професійної діяльності. Осягнення у сукупності цієї багатопластової, різнохарактерної, безпристрасної чи навпаки заангажованої у той чи інший спосіб творчості уможлиблює з'ясування сутнісних рис, тенденцій розвитку в державі інституту президентства не тільки загалом (тобто за весь час існування), але й в окремі проміжки часу, інколи дуже короткі, однак насичені подіями та їхніми неоднозначними наслідками.

Зорієнтуватися у масиві зазначених документальних матеріалів до певної міри допоможе вищезгаданий бібліографічний покажчик „Президент України”³⁹. На сторінках цього останнього містяться відомості про документи нормативного характеру, що з'явилися у 1991 – 1999 рр., і в яких відбився процес створення та функціонування в Україні інституту президентства. Крім того, – документи, в яких віддзеркалився перебіг виборів Президента України 1 грудня 1991 р., 10 липня 1994 р. та 31 жовтня і 14 листопада 1999 р. Є й відомості щодо публікації звернень, виступів, інтерв'ю Л. Кравчука та Л. Кучми. Що ж до конкретно виступів перших двох українських президентів, то в їх пошуку також посприяють відповідні бібліографічні покажчики⁴⁰.

У подіях 2004 р. (їх черговості, особливостях) допомагають зорієнтуватися як окремі документальні збірники, так і твори безпосередніх учасників подій⁴¹, а крім того, – дослідження соціологів⁴². Цей масив літератури виділяємо як *четверту підгрупу другої групи* джерел.

Таким чином, обсяги, рівень доступності джерел з проблеми та їхня, так би мовити, різнохарактерність забезпечують умови для проведення досліджень інституту президентства в Україні в 1991–2004 рр.

3. Політичні інститути: витлумачення та підходи до дослідження

Обравши для дослідження один із аспектів багатогранної, надзвичайно ємної проблеми інституціоналізації влади, насамперед спробуємо визначитися з тим, який зміст вкладає сучасна наука в таке поняття, як „політичні інститути”. Необхідність цього кроку зумовлюється тим, що у вітчизняній політичній науці питанням, що носять суто методологічний характер, поки що приділяється зовсім

недостатня увага (це при тому, що власне самі інститути все частіше потрапляють у поле дослідницької уваги⁴³). Відтак у наукових, науково-публіцистичних текстах сутність поняття „політичний інститут” витрактовується занадто вузько, що в свою чергу призводить до викривлення (спотворення) розуміння структури та специфіки політичного процесу. Крім того, така, так би мовити, термінологічна нестрогість зумовлює у подальшому появу досліджень, які лише частково віддзеркалюють сутність політичного процесу, рясніючи суперечливими оцінками та необґрунтованими висновками.

Слід взяти до уваги й те, що в україномовних перекладах текстів зарубіжних дослідників зустрічається як поняття „інститут”, так і поняття „інституція”. Самі ж українські автори вказані терміни часто вживають як синоніми. Хоча інколи й здійснюються спроби (зокрема, юристами) щодо їх розмежування⁴⁴. Відтак юристи під „інститутом” розуміють інститут права (конституційного, цивільного, кримінального), чи інститут держави – орган держави, структурний елемент політичної системи.

У чому ж полягає різниця між інститутом й інституцією? (Увага до категоріального апарату має на меті виключити можливість його різночитань, що часом мають місце, і тим самим забезпечитись від „термінологічних непорозумінь”.) „Інститут” походить від латинського „institutum” – устрій, установа; „інституція” – від „institutio” – настанова, але й установи, заклади⁴⁵. В англomовній літературі „інститут” та „інституція” позначаються як *institute* та *institution*⁴⁶.

Екскурс у попередні століття – час, коли дослідники, рефлектуючи над проблемами влади, почали вживати поняття „інститути”, „політичні інститути” і задумуватися над їхнім сутнісним наповненням – засвідчує, що сприйняття, витрактування, визначення ролі інститутів у житті соціуму чи політикуму впродовж віків було неоднозначним: приміром, погляди стародавніх греків (і, зокрема, Платона) досить різнилися від підходів сучасних дослідників. У зв’язку з цим, звісно, може постати питання: а чи є взагалі сенс у тому, щоб, заглядаючи крізь товщу століть, цікавитися сьогодні міркуваннями на рахунок владних інститутів, приміром, тих же греків, адже незважаючи на те, що у всі часи всяка політика була й є інституційною (вождь і вішун у

первісному суспільстві – теж уособлення інституціоналізованої влади), інститути сучасної держави, як відомо, є витвором нових і новітніх часів, багато в чому – безпосередньо ХХ століття, а відтак суттєво різняться від стародавніх? Думається, що сенс в цьому є й буде надалі для кожного, хто прагнудиме досягнути не просто етапи трансформації явища, але багатиме переконатися у дивовижній спроможності суспільно-політичних традицій недемократичного суспільства до відживлення. Крім того, такий інтерес дозволить збагнути необхідність соціальної інженерії на шляху демократизації державного простору.

Тож, повертаючись до Платона (котрого вважають предтечею такого типу недемократичної держави, як тоталітарна), відзначимо, що, дбаючи найперше про державний інтерес, він переймався завданням *добору та навчання* майбутніх правителів, а не проблемами творення оптимальних (ефективних) для суспільства інститутів, інституційного контролю над властимущими чи, приміром, питанням інституційного врівноваження їхньої влади. Більше того: Платон виходив з того, що, як писав у своїх „Законах”, „будь-яка зміна, за винятком зміни злої речі, є найгіршою з усіх підступних небезпек, що можуть чигати на річ – буде це зміною пори року, чи вітру, чи харчування тіла, чи характеру душі”. Відтак суспільні зміни є злом, і тільки спокій – від Бога.

Чи не першими інтерес до „інституту” (терміна та його „наповнення”) виявили стародавні римляни. Ці, останні, а з-поміж них насамперед юристи, послуговувалися терміном „інститут” для позначення сукупності норм, що урегульовували правові відносини. Відтак у сфері юриспруденції побутували такі поняття, як „інститут спадковості”, „інститут власності” тощо.

Багато століть по тому інтерес до інституційної проблематики, зацікавленість інституційним аналізом виявили французький філософ та соціолог і, як відомо, засновник школи позитивізму О. Конт (1798–1857) та англійський філософ і соціолог Г. Спенсер (1820–1903). Саме їхня діяльність і посприяла міцному входженню поняття „соціальний інститут” у соціологічну науку та позначення ним таких суспільних явищ, як, наприклад, держава, сім’я, церква та ін. Під „інститутом” починає розумітися все, що поставало в результаті зусиль людини, на відміну від того, що дано природою. Г. Спенсеру, відзначимо, належала й одна з перших спроб класифікації

суспільних інститутів, під якими він розумів стійку структуру „соціальних дій”. Відтак Г. Спенсер виділив церковні, професійні, промислові, сімейні, „церемоніальні” (котрі, до речі, вважав за „старші” в порівнянні з такими інститутами, як церква і держава) інститути. А поряд них в окрему групу соціальних інститутів дослідник виділив і політичні інститути.

Прикметно, що імениті сучасники Г. Спенсера та, як засвідчила історія, основоположники однієї з найпривабливіших суспільних теорій – К. Маркс та Ф. Енгельс – ігнорували інституційний аналіз, оскільки вбачали в ньому лише виплід, наслідок недолугих зусиль „буржуазної соціології” (як і, відзначимо принагідно, радянські адепти марксизму, котрі оминали аж до початку 70-х років ХХ ст. і сам термін „соціальний інститут”, і, відповідно, не виявляли зацікавленості в інституційному аналізі). Втім, у реальності це не завадило К. Марксу й Ф. Енгельсу у використанні як самого терміна „соціальні інститути”, так й евристичних можливостей інституціонального підходу до вивчення держави, сім’ї та ін.⁴⁷ Однак К. Маркс по-своєму відкинув проблему раціонального інститутотворення, засудивши „всюку соціальну інженерію”⁴⁸, оскільки вважав, що суспільство розвивається за певними історичними законами. Радикальні ж суспільні зміни, за Марксовим переконанням, могли постати тільки в результаті революції. Загалом, можна твердити, людство дуже довго йшло до усвідомлення того, що інституційний дизайн будь-якого суспільства врешті-решт набуває того вигляду, який йому надається (чи може надаватися) унаслідок певних цілеспрямованих дій, що соціальна інженерія (конструктивна, спрямована на демократизацію, чи деструктивна, що символізує відхід від демократії) – є реальністю.

У цьому контексті варто пригадати й позицію Е. Дюркгейма (1858 – 1917) та його послідовників, для яких „інститут” ставав уособленням ідей, вірувань, звичаїв, соціальної практики, які індивід отримував в готовому вигляді. Тобто інститути не протиставлялися природі, а розглядалися як природні факти соціального універсуму⁴⁹. Згодом, коментуючи такий підхід до витрактування сутності інститутів, науковці будуть вказувати на його загальність.

20–50-ті роки ХХ ст. стали часом надзвичайного поширення інституційного підходу в англо-американській соціології, наслідком

чого стала поява низки досліджень, серед яких „Соціальні інститути” Дж. Хертзлера (1929) та його ж праця „Американські соціальні інститути” (1961), „Інститути” У. Гамільтона (1932), „Сучасні американські інститути” Ф. Чепіна (1935), „Соціальні інститути” Л. Балларда (1936), „Соціальні інститути” Г. Барнза (1942), „Головні соціальні інститути” К. Панунзіо (1946), „Інститути суспільства” Дж. Фейблмана (1956)⁵⁰. Дослідники, витрактовуючи суть терміна, розуміли під соціальними інститутами досить розмаїте коло речей: форми мислення, що встановилися⁵¹; вербальні символи, за допомогою яких можна описати групу соціальних звичаїв, що набули широкого поширення й є незмінними⁵²; ідеї⁵³; моделі настанов поведінки членів групи⁵⁴; зразки стандартизованих очікувань, які управляють поведінкою індивідів і соціальними відносинами⁵⁵. А М. Дюверже висловив думку про те, що термін „соціальний інститут” можна було б резервувати для позначення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які складають впорядковану й організовану цілісність⁵⁶.

Вищевикладене дозволяє говорити про те, що у ХХ ст. поняття „соціальний інститут” поступово набуває розширеного трактування і стає більш ємним поняттям та означає широкий спектр соціально регульованої та організованої поведінки людей — стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності й організують їх у систему ролей та статусів, що утворюють соціальну систему⁵⁷.

Залежно від сфери діяльності та функцій західні соціологи впродовж ХХ століття здійснювали спроби класифікації соціальних інститутів. Наслідком їхньої праці стало обґрунтування існування „зрілих” та „незрілих” соціальних інститутів⁵⁸; „універсальних” та „партикулярних”⁵⁹; „регулятивних” і „санкціонуючих або оперативних”⁶⁰; „специфічних або нуклеативних” і „основних або дифузно-символічних”⁶¹; „первинних”, „вторинних”, „третинних”⁶². Зрештою до кінця ХХ ст. сформувався підхід, відповідно до якого соціальні інститути поділяються соціологами на *реляційні*, тобто ті, котрі визначають рольову структуру суспільства за найрізноманітнішими критеріями — від статі й віку до виду занять та здібностей; *регулятивні*, які визначають припустимі межі незалежних стосовно норм суспільства дій в ім’я особистих цілей, і санкції, які карають за вихід за ці межі; *культурні*, що

пов'язані із ідеологією, релігією, мистецтвом та ін., та *інтегративні*, що пов'язані із соціальними ролями, які відповідають за забезпечення інтересів соціальної спільноти як цілісності⁶³.

Стосовно поняття „політичний”, то заговоривши ще в ХІХ ст. про „політичні інститути” як різновид „соціальних інститутів” (пригадаймо Г. Спенсера), дослідники, в одних випадках, почали використовувати його для позначення інститутів держави. В інших – явища, котре означало, за твердженням Дюгі, розподіл суспільства на тих, хто управляє, і тих, над ким здійснюється управління, тобто для позначення явищ владарювання і підпорядкування.

Разом з тим уже у ХІХ ст. мало місце певне протиставлення терміна „інститут” іншому – „конституція”. Перший вживався консерваторами для позначення соціальних та політичних структур, котрі були результатом традиції, історії, моралі, звички, а другий (використовуваний лібералами) підкреслював вторгнення волі, спрямованої на надання політичній владі раціональної та міцної організації. Відтак, якщо на початку – в першій половині ХХ ст. європейські та американські науковці в одних випадках акцентували увагу на вивченні інститутів (традицій), а в інших – конституцій (змін), то в середині століття ситуація була вже принципово іншою. Увага в дослідженнях почала концентруватися навколо реальної і конкретної організації суспільств, а не на юридичних настановах. Адже наука підійшла до розуміння того, що закон, юридичні норми, конституція не є виразником реального, але тільки спробою впорядкування реалій, спробою, яка, як справедливо підмічалось, ніколи не вдається повністю⁶⁴: політичні інститути постають більш об'ємним явищем, ніж юридичне поле держави. І справді: структури, явища політичної сфери, громадянського суспільства (сьогодні – значно численніші, ніж у середині ХХ ст.) існують поза правом. Серед них, приміром, такі прояви аномічного (тобто того, що не підпорядковується нормативному порядку), як громадська думка, акції непокори (у мирних формах і терористичних проявах), лобі, клієнтелізм, блат та ін. Відтак абсолютно справедливою і доцільною для застосування є методологічна настанова М. Дюверже стосовно того, що навіть ті політичні інститути, які регламентовані правом – встановлені конституцією чи законами, що її доповнюють, – не повинні вивчатися в юридичному аспекті, але необхідно намагатися визначити, якою мірою вони функціонують у відповідності з правом,

а якою вислизають від нього, необхідно визначати їхнє справжнє значення, спираючись на факти і не обмежуючись аналізом теоретичної важливості, яку їм надають юридичні тексти.

Кінець ХХ ст. зумовив зростання інтересу дослідників до суті, місця і ролі суспільних інститутів загалом і, насамперед, політичних інститутів у соціумах. (Цьому не в останню чергу сприяли події в країнах Східної Європи, розвал СРСР та ін.) Наслідком праці дослідників-неоінституціоналістів (серед них — Дж. Г. Марч, Дж. П. Олсен, Д. Норт, Р. Патнем, К. Шепслі, Д. Найт, Е. Остром⁶⁵) стало те, що в межах неоінституційного підходу склалося кілька напрямів: історичний, соціологічний, з позиції теорії раціонального вибору (в економічній і політичній науках), семіотичний. Між ними існують розбіжності, кожний з напрямів має свої недоліки, але вони є взаємодоповнюючими.

Інституція витлумачується як спонтанне встановлення, традиція, порядок, заведений у суспільстві, а інститут — закріплення звичаїв, порядків у законах і правових нормах, але не тільки. „Інститут” неоінституціоналісти витрактовують як „правила гри” в спільноті, або, як вказує Г. Саймон, правила, за якими визначаються ролі, які певні особи за певних обставин відіграватимуть стосовно інших⁶⁶. На думку Д. Норта, інститути — це „придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище”⁶⁷. Метою інститутів є зменшення невизначеності в міжособистісних взаємодіях, зниження трансакційних витрат, встановлення стійкої — хоч і не завжди ефективною — структури взаємодій між індивідами у повсякденні⁶⁸. Р. Патнем вбачає в інститутах процедурні правила прийняття колективних рішень та спосіб досягнення певних цілей⁶⁹. Г. О’Доннелл вважає, що в поняття „інститути” входять систематизовані, загальновідомі, практично застосовувані й визнані (хоча й не завжди формально затверджені) форми взаємодії соціальних агентів, які мають установку на підтримку взаємодій відповідно до правил і норм, які так чи інакше закріплені в цих формах”⁷⁰. Процес же інституціоналізації витрактовується як процес утворення специфічного набору норм і правил, котрі задають контекст існування людей та їх взаємодії⁷¹.

Як політичні інститути дослідники готові розглядати будь-які регулятивні еталони, які сприяють становленню і здійсненню „зв’язаних” рішень, що поширюються на все суспільство⁷².

Прикметно, що західні неоінституціоналісти чітко розмежовують інститути („правила гри”) та організації („гравців”). До останніх, зокрема, відносять політичні (партії, сенат, міську раду тощо), економічні, освітні та інші суспільні органи.

Попри такий розподіл інститутів та організацій, інколи виникають ситуації, коли деякі інститути можуть бути представлені офіційними організаціями й мати фізичні ознаки – будинок (помешкання), печатку, процедуру діяльності, а також осіб, уповноважених „виступати” від імені організації⁷³. Інші інститути (наприклад, інститут виборів, референдуму) лише періодично набувають організаційного оформлення.

Й ось тут звернемо увагу на суттєву відмінність підходів вітчизняних учених (про що згадувалося вище) від викладених і, зокрема, на те, що витрактування політичних інститутів ними зводиться тільки до характеристики їх як установ (організацій): „Поняття „політичні інститути” або ж „політико-правовий інститут” означає установи (організації), спроможні приймати політичні рішення і втілювати їх у відповідні правові норми та практику державно-політичного і громадського життя”⁷⁴. Або – структур: „...Мережа організацій та структур, які здійснюють владу й управління в суспільстві та причетні до її формування, складають ті структури, що їх прийнято називати „політичними інститутами””⁷⁵.

Прибічники неоінституціоналізму зауважують, що інститути є „конструкціями людського мозку” або, за визначенням Н. Дж. Смелзера, є значною мірою „уявними”. Тобто вони не є видимими у будь-якому прямому значенні („так, скажімо, як ми можемо бачити сусідів, поліцейського, що патрулює дільницю, крамницю на розі та місцеву школу”⁷⁶), але є „загальнодоступними” у тому розумінні, що вони існують у вигляді іменників у мові й про них говорять так, наче вони емпірично існують⁷⁷. Ця одночасна невидимість („уявність”) та реальність означає, на думку Н. Дж. Смелзера, що посередники або представники, які виступають від імені інститутів, набувають особливого соціального значення. Процеси представництва пов’язують інститути з мікросвітом індивідуального розуміння та макросвітом політики й державної діяльності. Представники інститутів, взаємодіючи, формують їх, але у спосіб відмінний від способу публічних речників, які працюють

від їхнього імені. Представники (як і публічні речники) визначають, корегують, модифікують чи посилюють „народне” розуміння інститутів⁷⁸. Тож, щоб збагнути інститут (суть, характер, особливості), слід звертати пильну увагу на вказаний аспект представництва.

Інститути поділяють на формальні (або офіційні – конституції, статuti, закони, адміністративні норми) та неформальні (неофіційні, які здійснюються/реалізуються у вигляді „системи переговорів” акторів-учасників⁷⁹). Перші мають універсальний характер, охоплюють правові норми, які регулюють політичне життя, а їх дотримання гарантується державою. Змінюються вони як еволюційним (наприклад, у результаті поступового „імпортування”), так і революційним шляхом, однак завжди – в результаті політичної боротьби. До других – партикулярних за характером, дотримання котрих контролюється виключно зацікавленими акторами – відносять звичаї, призначення яких полягає в тому, щоб вирішувати питання координації поведінки людей. Вони проявляють себе у вигляді традицій, взаємних угод. Їхньою характерною ознакою є безперервна змінність.

Неформальні інститути – інститути „природної” чи „добровільної” солідарності – виступають джерелом соціальної інтеграції. Дослідники (зокрема, Р. Патнем) вказують, що особливості соціальної організації „солідарних” інститутів кваліфікуються як свого роду символічний капітал (довіра, норми, структури), що породжує тягу до співробітництва. Неформальні інститути можуть поступово змінюватися під дією імпортованих формальних. Однак може бути й навпаки: формальні інститути адаптуються до неформальних. Панування неформальних інститутів (за Х.-Й. Лаутом, – кумівства, непотизму, клієнтелістських партій, мафії, автократичних клік⁸⁰) перешкоджає встановленню верховенства права, під яким розуміють прозорість і відносну стабільність законів, відсутність у них зворотної дії; відкритість, стійкість, чіткість і універсальність правил, на підставі яких приймаються закони; незалежність судової системи; відкриті, чесні та безпристрасні слухання; можливість відміни в судовому порядку законів, які не відповідають правовому принципу; доступність судів; відсутність у правоохоронних органів повноважень, які б дозволяли їм спотворювати закони⁸¹.

Неоінституціоналісти здійснюють спроби класифікувати інститути – „правила гри”. Характерно, що Х. Гарт ще в 60-х роках минулого століття здійснив спробу визначити коло „первинних правил”, вказавши, що до них відноситься наказ, підпертий загрозою, що (а) це торкається загального типу поведінки й широкого класу осіб; (б) це обов’язково для всіх; (в) підтримується загальним переконанням, що загроза ймовірно здійсниться у випадку неслухняності; (г) цей наказ виданий особою чи органом влади, який „внутрішньо верховний” (у межах країни) й зовнішньо незалежний⁸². Д. Стоун розділяє правила на правила „надання повноважень” та правила, що накладають зобов’язання та обов’язки⁸³. Е. Остром класифікує інститути наступним чином: *посадові правила*, що визначають сукупність посад і поведінку кожного учасника на цих посадах; *розмежувальні правила*, що визначають, як учасники отримують та залишають ці посади; *цільові правила*, що визначають сукупність можливих результатів, зовнішні чинники та (або) втрати, пов’язані з кожним результатом; *повноважні правила*, що визначають сукупність дій, дозволених на кожній посаді в конкретній ситуації; *агрегаційні правила*, що визначають рішення, застосовувані в конкретній ситуації з метою отримання негайного або кінцевого результату від дії; *інформаційні правила*, що встановлюють канали зв’язку між учасниками на посадах, визначають мову та форму передачі інформації.

Рефлектуючи над проблемою джерел інституціональних змін, дослідники в ролі таких виділяють випадковості та непередбачувані обставини (Р. Гудін), технологічні інновації та демографічні зміни, наслідком яких є зміна цін (Д. Норт), „якусь кризу” – природні лиха, великі аварії та катастрофи, заколоти та повстання, скандали (Д. Стоун), стратегічні дії політичних акторів (Р. Патнем) або своєрідний еволюційний механізм, котрий забезпечує появу і закріплення тих інститутів, які відповідають потребам історичного розвитку і функціонуванню соціальних систем (П. Хелл, Р. Тейлор; Р. Гудін).

Прикметним є те, що межі між поняттями „політичний” та іншими видами інститутів розмиті й змінюються у різні періоди часу в різних країнах.

Ефективність політичних інститутів залежить від рівня легітимності влади. Інститути нелегітимної влади можуть забезпечувати стабільність і стійкість, але при цьому залишаються

неефективними. Разом з тим й інститути легітимної влади є вигідними для одних людей та збитковими для інших. Втім, добрими правилами в суспільстві пропонується, приміром, визнавати ті, які є точними та гнучкими. За твердженням Д. Стоун, добрі – точні – правила гарантують справедливість завдяки однаковою підходу у подібних випадках; стають на заваді виявам сваволі чи дискримінації в поведінці державних службовців; розвивають почуття передбачуваності в громадян; символізують правило закону. Гнучкість правил виявляється тоді, коли правила гарантують справедливість завдяки чутливості до контекстуальних та індивідуальних відмінностей; дозволяють державним службовцям творчо підходити до нових ситуацій; розвивають ефективність, дозволяючи державним службовцям застосовувати свій досвід в окремих ситуаціях; символізують ідеали та прагнення суспільства, які обов'язково неточні⁸⁴.

Характерними ознаками неінституціоналізованої демократії є рідкість (нечисленність) та слабкість діючих інститутів. Функціонуючий інституціональний уклад сучасного складного суспільства, як акцентує Г. О'Доннелл, має ряд специфічних характеристик. *По-перше*, інститути як приймають в свої члени, так і відмовляють в цьому, визначаючи, яких агентів допускати в ролі повноправних членів у систему прийняття і виконання рішень, які необхідні для цього ресурси, засади та процедури. Такі критерії мають вибірковий характер – вони влаштовують (і особливо виділяють) одних агентів, а інших ставлять перед необхідністю трансформуватися з тим, щоб відповідати цим критеріям. Втім, із різних причин деякі агенти не можуть або й не хочуть їм відповідати. Могутність інституту – це притаманна йому ступінь прийняття або відмови потенційних агентів. *По-друге*, інститути формують ймовірний розподіл результатів. Вони, як відзначив А. Прзеворскі, працюють тільки з певними діючими особами й ресурсами, і тільки за певними правилами, чим і визначається діапазон ймовірних результатів та ймовірність їх отримання у цьому діапазоні. Проте (як вважають Ф. Шміттер та В. Стрік) різновид демократичних інститутів, заснованих на загальному праві голосу, мало зорієнтована на врахування інтенсивності інтересів. *По-третє*, інститути мають тенденцію концентрувати сферу діяльності й організації взаємодіючих з ними агентів і зберігати цю концентрацію.

Настанови, що виходять від інститутів, впливають на стратегічні рішення агентів, визначаючи ступінь концентрації, яка є найбільш оптимальною для отримання ними позитивних результатів. Інститути мають обмежені можливості опрацювання і відслідковування інформації. Відтак вони взаємодіють тільки з невеликою кількістю агентів і проблем у конкретний проміжок часу, чим і пояснюється функція відторгнення. *По-четверте*, інститути формують способи представництва, стимулюють скорочення численних потенційних голосів виборців до невеликої кількості представників, які можуть стверджувати, що виступають від імені інститутів. Представництво надає можливість забезпечити підкорення інших виборців рішенням представників. *По-п'яте*, інститути стабілізують агентів/представників та їхні очікування. Інституційні лідери й представники розраховують на те, що поведінка певної групи осіб, з якими їм належить у майбутньому взаємодіяти, буде залишатися у відносно вузькому діапазоні можливостей. Певні агенти можуть бути проти звуження меж очікуваної від них поведінки, але вони передбачають можливі небажані наслідки, які тягне за собою невідповідність вказаним очікуванням. Відтак тут варто говорити про силу інституту, який знаходиться у стані рівноваги, в порушенні якої ніхто не зацікавлений, не враховуючи поступових і в цілому узгоджених змін. *По-шосте*, інститути розширюють часові горизонти агентів. Стабілізація агентів й очікувань має і часовий аспект: передбачається продовження інституціоналізованих взаємодій у майбутньому серед однієї й тієї ж групи агентів⁸⁵.

Г. О'Доннелл справедливо зауважує, що місце, не зайняте активно функціонуючими інститутами, займають такі активно діючі сили, як клани й корупція.

Дослідники по-різному підходять до вирішення питання щодо того, на яких елементах слід зосередитись під час опису інститутів. Свого часу (на початку 70-х років ХХ ст.) А. Івін виділив чотири елементи в кожній із різноманітних норм: зміст, умови застосування (прикладання), суб'єкт та характер. Змістом норми є дія, яка може, повинна або не повинна бути виконана; умова прикладання – це вказана в нормі ситуація, з настанням якої необхідно або припустимо реалізувати передбачену даною нормою дію; суб'єкт – особа або група осіб, яким адресована норма; характер норми

визначається тим, зобов'язує вона, дозволяє чи забороняє виконувати деякі дії⁸⁶. Сьогодні дослідники прагнуть дещо розширити діапазон елементів, які повинні привернути увагу при вивченні інститутів, а тому вказують на необхідність доповнення логічного опису інституту ще двома елементами: списком санкцій за невиконання нормативних дій та описом гаранта норми (індивіда, певної групи індивідів, спеціалізованої організації чи групи організацій, або всієї множини індивідів, яких піддають санкціям), який стежить за дотриманням норми⁸⁷.

Поруч цього – явного – опису інститутів існують й інші. Приміром, неявний, який передбачає опис наслідків функціонування чи використання інститутів.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання неоінституціонального підходу до аналізу сучасних політичних інститутів (у т. ч. й інститутів президентства та президента) і, зокрема, врахування взаємозв'язку між офіційними та неофіційними правилами, їх ролі в об'єднанні й роз'єднанні членів політикуму забезпечує повноту політичного аналізу, що в свою чергу уможливорює раціональні перетворення на шляху трансформації влади.

Вищевикладене дозволяє нам у цьому дослідженні говорити про (політичний) інститут президентства в Україні як про „правила гри”, встановлені не тільки законодавцем (тобто розглядати його не тільки як сукупність юридичних норм), але й сформовані в умовах пострадянського українського суспільства 1991–2004 рр. різноманітними політичними „гравцями” (кланами, приміром, чи навіть самим президентом) часто, що прикметно, позаправовим шляхом. Крім того, пам'ятаючи, що, як вказувалося вище, інколи виникають ситуації, коли деякі інститути можуть бути представлені офіційними організаціями й мати фізичні ознаки – будинок (помешкання), печатку, процедуру діяльності, а також осіб, уповноважених „виступати” від імені організації⁸⁸, ми будемо розглядати й безпосереднє формалізоване утворення – українського президента (власне інститут президента) як структурний елемент механізму державної влади, його фактичну діяльність – президентську практику (форму й тип управління).

У цьому дослідженні використовуватиметься й, так би мовити, „об'єднуючий” термін – „президентство”, що, думається, є

можливим, оскільки, як зазначалося, „правила гри” („інститут президентства”) є невід’ємними від „гравця” („інституту президента”). Відокремлений же їх аналіз значно звузив би дослідницьке поле.

Посилання

¹ Див., наприклад: Авакян С. А. Президент Российской Федерации: эволюция конституционно-правового статуса // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1998. – №1; Арутюнян Г. Г. Институт Президента Республики Армения (сравнительно-правовой анализ). – Ереван, 1996; Дегтев Г. В. Становление и развитие института президентства в России: теоретико-правовые и конституционные основы / МГИМО (университет) МИД РФ; Международный институт управления. – М.: Юристъ, 2005. – 237 с.; Джунусова Ж. Х. Республика Казахстан: Президент. Институты демократии. – Алматы: Жеты Жаргы, 1996. – 208 с.; Ежов Д. А. Президентство и парламентаризм в современной России: концепции и сценарии развития: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. полит. н. [Акад. труда и соц. отношений]. – М., 2004. – 27 с.; Елисеев Б. П. Институт президента Российской Федерации. – М., 1992; Майлыбаев Б. А. Становление и эволюция института президента республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования): Монография. – Алматы: „Арыс”, 2001. – 532 с.; Мшавонян Г. А. Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской республике: опыт Армении // Государство и право. – 2000. – №1. – С. 87–97; Окуньков Л. А. Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика. – М., 1996; Пак Сан Нам. Институт президента в современной России: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. полит. н. / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2001; Паречина С. Г. Президентство в политической системе общества: сравнительный анализ. – Минск, 2001 та ін.

² Шевцова Л. Ф. Смена Режима или Системы? // Полис. – 2004. – №1. – С.47.

³ Лукин А. В. Диктатура и жизнь // Там же. – С.14.

⁴ Президент України. Бібліографічний покажчик (1991 – 1999) / Нац. парлам. б-ка України, Секретаріат Верховної Ради України. Відділ інформ. бібл. забезпечення. Упоряд.: Е. А. Афонін, Т. О. Яковлева, І. А. Душ, Ю. А. Левенець, О. О. Рафальський. – К., 2000. – 272 с.

⁵ Див., наприклад: Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.; Бень А. Б. Правди і суду! Полковник Омельченко і його команда про: Л. Кравчука, Л. Кучму, П. Лазаренко, Д. Табачника, Г. Ворсінова, А. Хорішка, Ю. Карасика та ін. – Рівне, 1998. – 208 с.; Харченко П. Дзеркало для Леоніда Кравчука (від Політбюро КПУ до Політбюро СДПУ(о)). – К.: АУНДП, 2002. – 122 с.

⁶ Binkley W. E. The powers of presidents: Problems of American democracy. – N. Y., 1937; Milton G. F. The use of presidential power. 1789 – 1943. – Boston, 1945; Laski H. J. The American presidency: Interpretation. – N. Y., 1940; Corwin E. S. The president: Office and powers. – N. Y., 1957; Rossiter C. The American presidency. – N. Y., 1960; Koening L. W. The chief executive. – N. Y., 1964; Barber J. D. Presidential character: Predicting performance in the White House. – Englewood, 1972; Herring P. Presidential leadership. – Westport, 1972; Schlesinger A. M. The imperial presidency. – Boston, 1973; Finer H. The presidency crisis and regeneration. – Chicago, 1974; Neustadt R. E. Presidential power. The politics of leadership with reflections on Johnson and Nixon. – N. Y., 1976; Burns J. M. The power to lead: The crisis of the American presidency. – N. Y., 1978; Rioux R. M. The American presidency. – N. Y., 1979; Reedy G. The twilight of presidency from Johnson to Reagan. – N. Y., 1987.

⁷ Buchanan B. Presidential experience: Leadership style from Roosevelt to Clinton. – N. Y., 2000; Cameron C. Bargaining and presidential power // Presidential power: Forging the presidency for the twenty-first century / R. Y. Shapiro, M. J. Kumar, & L. R. Jacobs (Eds.). – New York: Columbia University Press, 2000. – PP.47 – 77; Canes-Wrone B. The president's legislative influence from public appeals // American Journal of Political Science. – 2001. – №45. – PP.313-329; Deering C. J., Maltzman F. The politics of executive orders: Legislative constraints on presidential power // Political Research Quarterly. – 1999. – №52. – PP.767 – 783; Edwards G. C., Wayne S. J. Presidential leadership: Politics and policy making. – Belmont, 2003; Fleisher R., Bond J. R. Partisanship and the president's quest for votes on the floor of Congress // Polarized politics: Congress and the president in a partisan era / Bond J. R., Fleisher R. (Eds.). – Washington, DC: CQ Press, 2000. – PP.154 – 185; Fleisher R., Bond J. R., Krutz G. S., Hanna S. The demise of the two presidencies. American Politics Quarterly. – 2000. – №28. – PP.3 – 25; Gleiber D. W., Shull, S. A. Presidential influence in the policy-making process. Western Political Quarterly. – 1992. – №45. – PP.441 – 468; Hargrove E. C. President as leader: Appealing to the better angels of our nature. – Lawrence, 1998; Georg A. L., George J. L. Presidential

personality and performance. – Oxford, 1998; Hamilton L. H. The making of U.S. foreign policy: The roles of the president and Congress over four decades // Rivals for power: Presidential-congressional relations. / Thurber J. A. (Ed.) (2nd ed.). – Landham, MD: Rowman & Littlefield, 2002. – PP. 207 – 228; Krause G. A., Cohen J. E. Opportunity, constraints, and the development of the institutional presidency: The issuance of executive orders, 1939-96 // Journal of Politics. – 2000. – № 62. – PP.88–114; Linz J. The perils of presidentialism // J. of democracy. – 1990. – Vol. 1. – N.1; Mainwaring S. Presidentialism, multipartism and democracy // Comparative polit. studies. – 1993. – Vol. 26. – №2; Mainwaring S., Shugart M. S. Juan Linz, presidentialism and democracy // Comparative politics. – 1997. – Vol. 29. – N4; Renshon S. A. High hopes: The Clinton presidency and the politics of ambition. – N. Y. – L., 1996; Schraufnagel S., Shellman S. M. The two presidencies, 1984–1998: A replication and extension // Presidential Studies Quarterly. – 2001. – №31. – PP.699–707; Shugart M. S., Carey J. Presidents and assemblies: constitutional design and electoral dynamics. – Cambridge, 1992; Skowronek S. The politics presidents make: Leadership from John Adams to George Bush. – Cambridge, 1993.

⁸ Буккволл Т. Помаранчева революція – як зміна режиму? // По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: збірник наукових статей. – К.: Атака, 2006. – С.103–112; Зажигаев Б. В. Русская диаспора в независимой Украине <http://www.globalaffairs.ru/numbers/21/6012.html>; Мошес А. Л. Украина после Кучмы <http://www.globalaffairs.ru/numbers/10/3230.html>; Мошес А. Украина: и все-таки она движется! <http://www.globalaffairs.ru/numbers/19/5542.html>; Эш Т.Г., Снайдер Т. «Оранжевая революция» <http://www.globalaffairs.ru/numbers/15/4513.html>; Clark T.D., Wittrock J. N. Presidentialism and the Effect of Electoral Law in Postcommunist Systems: Regime Type Matters // Comparative Political Studies. – 2005. – V.38. – №2. – PP.171 – 188; Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine Belarus and Moldova / Ed. by Dawisha K., Parrot B. – Cambridge, U. K.: N. Y.: Cambridge univ. press, 1997; Dyczok M. Was Kuchma's censorship effective? mass media in Ukraine before 2004// Europe-Asia Studies. – 2006. – Vol. 58. – №2. – PP. 215 – 238 <http://www.ingentaconnect.com/content/routledg/ceas/2006/00000058/00000002>; Kubicek P. Civil Society, Trade Unions and Post-Soviet Democratisation: Evidence from Russia and Ukraine// Europe-Asia Studies. – 2002.– Vol. 54. – №4. – PP. 603–624 <http://www.ingentaconnect.com/content/routledg/ceas/2002/00000054/00000004>; jsessionid= a9p4j8s8hpis9.victoria; Milardovic A. Presidentialism or Parliamentarism in Central and Eastern Europe in the Age of Globalization? <http://>

[/www.cpi.hr/download/links/6638.pdf](http://www.cpi.hr/download/links/6638.pdf); Pigenko V., Wise C. R.; Brown T. L. Elite Attitudes and Democratic Stability: Analysing Legislators' Attitudes towards the Separation of Powers in Ukraine // *Europe-Asia Studies*. – 2002. – Vol. 54. – №1. – PP. 87 – 107. – <http://www.ingentacon-nect.com/content/routledg/ceas/2002/00000054/00000002>; Thames F. C. A House Divided: Party Strength and the Mandate Divide in Hungary, Russia, and Ukraine // *Comparative Political Studies*. – 2005. – V. 38. – №3. – PP. 282-303.

⁹ Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х.: Право, 2005. – 272 с.; Каневський О. С. Доктрина розподілу влади: від теоретичної концепції до політико-конституційного принципу: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 19 с.; Ладиченко В. В. Поділ влади: теорія і практика. – К.: Україна, 1998. – 32 с.; його ж. Теоретико-правові засади поділу влади: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998. – 18 с.; Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: Науково-практична конференція, Київ, 7-9 квітня 1995 р.; Доповіді, презентації та дискусії. – К., 1997. – 191 с.; Харитончук М. В. Зарубіжні концепції і практика децентралізації державного управління: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2000. – 17 с.

¹⁰ Герасіна Л. М. Інституційна природа державної влади та система її політико-правових інститутів // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць*. – 2003. – Вип.5. – С.3–16; Скрипнюк В. М. Конституційні основи функціонування системи демократичної державної влади // *Держава і право: Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки*. – В.9. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С.186–192; Тихомиров С. И. Основные направления развития современных политических систем / Севастопольский гос. технический ун-т. – Севастополь, 1999; Шаповал В. М. Виконавча влада в розвинених країнах. – К., 1996. – 60 с.; його ж. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. – К.: „Програма Л”, 1995. – 136 с.; його ж. Державний лад країн світу: Довідник / Українська правнича фундація. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 318 с.; Шевчук В. О. Влада у неklasичних формах демократії: політико-антропологічний вимір: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2003. – 18 с.

¹¹ Кульчицький С. „Президент” // Президент. – 1999. – № 1. – С.4–5; Політологічний довідник (Президент, президентське правління) // Політика і час. – 1991. – № 4. – С.45–47; Рябов С. Словник політичної думки: [Поняття та традиції застосування терміну „президент”, права та повноваження президента в конституціях країн з президентською форм. правління] // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С.293.

¹² Батракова І. В. Президентська влада та її різновиди // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Вип. 10/11. – Одеса: „Юр. літ-ра”, 2001. – С.649–654; Бостан С. К. Змішана форма республіканського правління: Проблеми теорії і практики // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2(15). Ч.1. – С.53–56; його ж. Президентсько-парламентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 2. – С.39-50; Воскресенский Ю.В. Понятие формы правления и критерии ее различия // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні науки. 2002. – Вип. 15. – С.178–185; Дем’янець В. Інститут президентства в країнах Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 5–7; Закусило О., Мельниченко В. Для чого державі президент // Віче. – 1993. – №12. – С.18–28; Каноненко Н. А. Інститут президентства в країнах з партійною формою правління // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1997. – Вип. 1. – С.126-169; Колюх В. В. Взаємозв’язок виборчих систем і форм державного управління // Вісник Київського університету. Сер. Філософія. Політологія / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – 2001. – С. 37-38; Павленко Р. Президент і механізм здійснення державної влади. – К., 1995. – 30 с.; Примуш М. Інституційні та партійні системи // Віче. – 2003. – № 4. – С. 28-32; Ставнійчук М. І. Вибори президента держави // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: ”Укр. енциклопедія”, 1998. – Т.1: А–Г. – С. 358–359; Тихонова Є. А. Парламентська республіка в системі сучасних форм державного правління: Недоліки і переваги // Європа, Японія, Україна: Шляхи демократизації державно-правових систем: Матеріали міжнародної наукової конференції, 17 – 20 жовтня 2000 року. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 89 – 93; Ткач О. І. Деякі особливості типології політичних систем і режимів // Політологічний вісник. – 2002. – № 11. – С.87 – 101; його ж. Президентська система влади в країнах Латинської Америки: Особливості формування та функціонування // Політологічні обрії: Зб. наук. праць / За ред. Кирилюка

Ф. М., Хилька М. І. – К.: Укр. Центр дух. культури, 2001. – С. 78–94; Чапала Г. В. Парламентсько–президентська форма правління: загальні риси й особливості // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: 36. наук. статей (за матер. XII Харківс. політологічн. читань). – Х.: Право, 2001. – С. 62–64; Ясюк М.В. Системи парламентського правління: Питання класифікації в політико-правовій концепції Джованні Сарторі // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні науки. – 2002. – Вип. 15. – С.585-592.

¹³ Георгіца А. З. Взаємодія парламентів з главами держав: досвід інших країн // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Вип.55. – С.27– 32. – (Правознавство); Головатенко В. І. Законодавчі повноваження президентів постсоціалістичних країн: порівняльний аналіз // Держава і право: Щорічник наук. праць молод. вчен. / Редкол.: В. Н. Денисов (голов. ред) та ін. – Вип.2. – К., Ін Юре, 1999. – С.115–123; Коваленко А. А. Інститут глави держави в системі органів державної влади // Держава і право: 36 наук. праць. Юр. і політ. науки. – В.17. – К.: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С.70–76; Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн: Автореф. дис. канд. політ. наук 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.; його ж. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Університет внутрішніх справ. – Х.: Основа, 1998. – 245с.; Чуйко З. Д. Інститут глави держави в структурі вищих органів державної влади країн СНД // Українська державність: Становлення, досвід, проблеми: 36. наук. ст. – Х.: Право, 2001. – С.64-65; Шатіло В. Інститут глави держави // Віче. – 1999. – № 10. – С.137-144.

¹⁴ Манюк П. Т. Глава держави в конституційних актах Української держави // Держава і право: 36. наук. праць. Юр. і політ. науки. – В.12. – К.: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С.145–149; Романенко О. В. Розвиток політико–правової думки ХІХ–ХХ ст. про інститут Президента в Україні // Там же. – С.201–206.

¹⁵ Пахарев А. Процес становлення президентського лидерства в Україні // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко, В. П. Андрущенко, І. О. Кресіна. І. В. Щербенко (вчен. Секретар) – К.: ІПіЕНД НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 4. – С.118 – 127.

¹⁶ Дмитренко Г., Лунев І. Нужен ли Украине „просвещенный монарх”? // Персонал. – 1998. – №6. – С.39– 43.

¹⁷ Кононенко Н. В. Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл.-нв. — К., 1996. — 16 с.; Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. — К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. — 512 с.; Плахотнюк Н. Г., Мельниченко В. І. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. — К.: Вид. дім „Максімус”, 2004. — 224 с.; Плахотнюк Н. Становлення і розвиток інституту президентства в Україні // Вісник Укр. Академії держ. управл. — 1998. — №4. — С.47–56.

¹⁸ Бойко О. В. Інститут президентства в Україні і США (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 20 с.; Древаль Ю. Д. Парламентаризм і форма правління: світові стандарти, українські варіанти // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. статей (за матер. XII Харківс. політологічн. читань). — Х.: Право, 2001. — С.55 — 57; Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. — К.: Абрис, 2000. — 414 с.; Кононенко Н. В. Інститут президентства в Україні: тенденції розвитку у контексті використання австрійського досвіду // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. — Львів, 1996. — С.135 — 139; її ж. Інститут президента в Україні та Франції: порівняльний аналіз // Наукові записки /Збірник. — К.: ІНВіП, 1997. — Вип.1. — С.30 — 38; Назаренко О. А. Вибори президента: європейський досвід і українська перспектива // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Наук.-практ. збірник. — 1999. — №1. — С.43–46; Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб. наук. праць / Національна Академія держ. управління при Президентові України. Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів / Іван В. Розпутенко (наук. ред.). — К.: К. І. С., 2003. — 194 с.; Стасюк Ю. Є. Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 19 с.

¹⁹ Бурчак Ф. Г. Конституційний статус Президента України // Правова держава: Щорічн. наук. праць. — В.8. — К., 1997. — С.19–29; його ж. Президент України. — К.: Ін Юре, 1997. — 24 с.; Головатенко В. Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України // Право України. — 1999. — №5. — С.30–33; Зелінська М. інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3. — С.114 — 123; Кривенко Л. Президент України: еволюція

конституційно-правового статусу // Віче. – 1999. – №10. – С.77–94; її ж. Президент України: конституційно-правовий статус // Віче. – 1994. – №12. – С.3–17; Кушниренко А. Вето Президента України: Юридическая природа и содержание // Бизнес-Информ. – 1996. – №6. – С.24–25; Плахотнюк Н. Г. Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.; Тодыка Ю. Н., Яворский В. Д. Президент Украины: конституционно-правовой статус. – Х.: Факт, 1999. – 256 с.; Цвік М., Процюк О. Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влади // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 1999. – №1; Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України. – К.: Укр. Центр політ. менеджменту, 2004. – 159 с.

²⁰ Агафонов С. А. Президент України в системі державної влади // Держава і право: Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – В.12. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С.225–229; Агафонов С. А. Інститут Президента в системі державної влади України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.; Батракова И. В. Роль президентской власти в развитии новых демократий (на примере Украины) // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Одеса: „Юр. літ-ра”, 2001. – С.589–595; Веніславський Ф. Роль Президента України в механізмі забезпечення взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади // Нова політика. – 1998. – №1. – С.7–11; Голибард Є. І. Кучмізм і кучмономіка: Документальна оповідь про афери корумпованої влади. – К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2005. – 512 с.; Городецький О. В. Парламент і президент (проблеми відносин) // Науковий вісник (Чернівецького ун-ту). – Серія „Правознавство”. – В.4–5. – Чернівці, 1996. – С.144–149; Кононенко Н. В. Механізм стримувань і противаг // Віче. – 1997. – 311. – С.82 – 96; Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік / Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: Агентство „Україна”, 2001. – 315с. – (Серія „Демократія в Україні”; Кн.5). – На обкл. авт. не зазн.; Сergyogina С. Г. Компетенція Президента України: теоретико-правові засади. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 – Х., 1998. – 18 с.; її ж. Теоретико-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. – Харків: „Ксілон”, 2001. – 280 с.; Скакун О. До питання про поділ влади в українській державі (політико-правовий аспект) // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – Вип. 4. – С. 76 – 81.

²¹ Кампо В., Пухтинський М. Муніципальна політика Президента України / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України при Президентові України; Академія муніципального управління. — К., 2002. — 49 с.; Томенко М. В. Яку Україну буде команда Президента Леоніда Кучми?!: Експертна оцінка. — К.: Фонд „Українська перспектива”, 1996. — 10 с.; Президент України та державна регіональна і муніципальна політика / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України; Українська асоціація місцевих та регіональних влад / О. О. Дьомін (заг. ред.), О.М.Іщенко (упоряд.). — К.: Логос, 2003. — 230 с.; Шангіна Л. Україна — не Америка, або чи Делано нам? // Дзеркало тижня. — 2004. — №25. — 26 червня— 2 липня. — С.5.

²² Чуйко З. Д. Президент України в механізмі забезпечення національної безпеки // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць. — В. 5. — Х.: Факт, 2003. — С.175—182.

²³ Адміністрація Президента України: статус та структура // Політичний календар. — В.2. — 1997. — С.3—4; Кампо В. Консультативно-дорадчі органи при Президентові України з питань державно-муніципальної політики // Президент України: регіональна і муніципальна політика. Зб. матер. і док / Упоряд. О. Іщенко, В. Кампо, М. Пухтинський, В. Тихонов /За заг. ред. О. Дьоміна. — К.: Логос, 2003. — 236 с.; Кононенко Н. В. Президентські інституції 1991 — 1997 років // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку /Ред. кол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К.: Парл. вид-во, 1998. — С. 104 — 118;

²⁴ Вознесенская Е. Л. Формирование имиджа президента Украины средствами документальной фотографии // Наук. студії з політ. психології. — В.2. — К., 1996. — С.158—167; Выдрин Д. Чем бесполезнее имиджмейкер, тем меньше ошибок у кандидата // Киевские ведомости. — 1999. — 28 сентября. — С.4; Для кандидата в президенты интеллект является главным деловым качеством, считает философ Сергей Крымский // День. — 1999. — 22 мая. — С.6.

²⁵ Корж Г. П. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины. — Х.: Фолио, 2005. — 413 с.; Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. — К.: Альтернативи, 1997. — 334 с.; Луканов Ю. Третий президент (Політичний портрет Леоніда Кучми). — К.: Такі справи, 1996. — 158 с.

²⁶ „Гарант” стурбований власним майбутнім // Товариш. — 2004. — 20 — 22 липня. — С.1; Гарантії для гаранта // День. — 2004. — 8 липня. — С.2; Гарантії для экс-президентів // День. — 2004. — 5 серпня. — С.4; Грицик Ю.

„Дембельський” акорд: У Верховній Раді зареєстровано новий законопроект про гарантії экс-президентів // Експрес. – 2004. – 9 – 11 липня. – С.4. – Комент.: М. Томенка, нар. деп. України; Для Президента створять патронат: Після канікул парламент розгляне законопроект про гарантії недоторканості глави держави по завершенню його повноважень // Хрещатик. – 2004. – 5 серпня. – С.4; Левицкий Я. Есть ли жизнь после власти?: Подготовлен новый законопроект о гарантиях неприкосновенности экс-президента // Вечерние. вести. – 2004. – 18 августа. – С.6 – 7; Лепетуха О. Тримаймо „тую” руку на „тому” пульсі // Молодь України. – 2004. – 10 вересня. – С.1; Ліщенко Ю. Чи можна буде доторкнутися до Президента? // Високий замок. – 2003. – 5 лютого. – С.2; Миррис Н. Тендер на гарантії // Столичные новости. – 2004. – 17 – 23 августа. – С.5; Мостова Ю. ...І ми знаємо цю людину // Дзеркало тижня. – 2003. – 8 – 14 лютого. – С.2; Петренко Б. Гарантії президенту: хто виграє? // Демократична Україна. – 2004. – 21 липня. – С.2; Потрібен закон про гарантії Президенту // Юридичний вісник України. – 2004. – 11 – 17 вересня. – С.3; Президенту – гарантії! // Демокр. Україна. – 2004. – 9 липня. – С.3; Про гарантії гарантії // День. – 2004. – 23 лип. – С.2; Про гарантії Президентів... // Голос України. – 2004. – 6 серпня. – С.2; Пукіш І. Побільше гарантії – хороших і різних? // Високий замок. – 2003. – 8 березня. – С.3; Стецишин О. Індulгенція для Кучми // Експрес. – 2004. – 17 – 19 вересня. – С.4; Супергарантії для экс-президента: Проект закону про правові, соціальні та інші гарантії Президенту України, який припинив виконання своїх повноважень, зареєстрований у Верховній Раді // Закон і бізнес. – 2003. – 10 – 16 липня. – С.3; Узарашвілі О. Екс-президенту відповідальність не загрожуватиме: Якщо приймуть законопроект „Трудової України» // Високий замок. – 2004. – 4 серпня. – С.1; Устименко Ю. „Індulгенція” для Президента // Громад. контроль. – 2004. – 17 вересня. – С.5; Фоменко Л. Золотая фишка: Могут ли украинские парламентарии гарантировать экс-президенту спокойную жизнь // Известия. Украина. – 2004. – 9 сентября. – С.5; Чи є у глави держави панчоха з мільйонами? // Політика і культура. – 2003. – №6 (15 – 21 лютого.). – С.7; Шестопалов К. Президенту – пожизненный титул // Юридична. практика. – 2004. – 20 июля. – С.3.

²⁷ Жулинський М. Г., Сліпущко О. М. Віктор Ющенко: випробування владою. – Х.: Фоліо, 2005. – 415с.; Кульчицький С. В. Помаранчева революція/ Інститут історії України НАН України. – К.: Генеза, 2005. – 366 с.

²⁸ Авер'янов В. Б. Проблеми організації виконавчої влади // *Правова держава*. – К., 1996. – Вип.7; Бакуменко В., Бакаєв Ю., Кравченко С. Технології формування правових державно-управлінських рішень // *Сучасні проблеми державного управління: дослідження, технології, методики* / За заг. ред. В. М. Князева. – К.: УАДУ, 1999. – С.43 – 46; Битяк Ю. Оновлення змісту діяльності органів виконавчої влади – головна мета адміністративної реформи в Україні // *Вісн. Акад. правов. наук України*. – Х.: Право, 1999. – №4; Дергачов О., Макеєв С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку // *Політична думка*. – 1994. – №4. – С.3 – 8; Коваленко А. А. Виконавча влада в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. – 512 с.; Кордун О. Політико-юридичний характер діяльності Конституційного Суду // *Людина і політика*. – 1999. – №5. – С.2 – 12; Кордун О. О., Ващенко К. О., Павленко Р. М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Монографія / За заг. ред. О.О.Кордун. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.; Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) – К.: Наук. думка, 2001. – 559 с.; Медведчук В. В. Державна влада в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // *Право України*. – 1998. – №4; Нечепоренко Г. В. Парламентаризм в Україні: сутність та проблеми становлення: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1996. – 24 с.; Ніколаєва М. І. Політична система сучасної України: процеси інституціональних змін і стабілізації: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2003. – 18 с.; Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 16 с.; його ж. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2002. – 253 с.; Паніна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.) Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментарі). – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – 152 с.; Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.): Наук. зб. / Центр вивчення демократії Університету Квіндз (Канада); Канадське агентство міжнародного розвитку (CIDA) / В. Заблоцький (ред.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 793 с.; Рудич Ф. М., Безверхий В. Б., Кириченко М. Г., Кобринська А. М., Макаров А. М. Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз / НАН України; Інститут національних відносин і

політології. — К.: Наук. думка, 1995. — 266 с.; Сацький П. В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х — в першій половині 1990-х років: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — 16 с.; Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Українська академія банківської справи. Юридичний факультет. — Суми: Університетська книга, 2003. — 336 с.; Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. — 1993. — №1. — С.11 — 34; Томенко М. В. Самоозначення України: від історії до політики. — К.: Заповіт, 1998. — 271с.; Француз Т. І. Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одеська національна юридична академія. — О., 2001. — 18с.; Цветков В. В., Горбатенко В. П. Демократія-Управління-Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 248с.; Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності: Політико-правовий аспект / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Академія правових наук України. — Х.: Право, 1996. — 164с.

²⁹ Веселовський С. Українські ЗМІ напередодні передвиборчої кампанії-99: погляд крізь призму соціологічних досліджень // Людина і політика. — 1999. — №2. — С.10—12; Вибір України-99. Що далі?: Зб. ст. і доп. / Центр „Суспільство”; Міжнародний фонд „Відродження” / Ярослав Хобта (упоряд.). — К., 1999. — 262 с.; Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). — 2. вид., доп. — К., 1995. — 231 с.; Вибори Президента України-99: проблеми теорії і практики: Зб. матеріалів міжнарод. наук.- практ. конф. (доп., виступи, рек.) / Центральна виборча комісія / М. М. Рябець (голов. ред.). — К., 2000. — 283 с.; Видрін Д. Брати-мільйонери // Політика і культура. — 1999. — №15 (22 липня—4 серпня). — С.9—11; Вишняк О., Піддубний В. Віддаватимуть перевагу тому, хто стратегічно мислить // Віче. — 1999. — №9. — С.102—107; Вовк Р. Формування законодавства про вибори Президента України (1991—1999 роки) // Політичний менеджмент. — 2003. — №2. — С.74 — 82; Довідник до президентських виборів в Україні, 26 червня, 1994 / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). — К., 1994. — 120 с.; Князевич Р. П. Конституційно-правові засади виборів Президента України: проблеми теорії і практики: Автореферат дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. — Одеса, 2002. — 18 с.;

Кононенко Н. Інститут президентства в Україні: трансформація напередодні виборів 1999 року // Людина і політика. – 1999. – №3. – С.3–5; Кульчицький С. Виборча кампанія як дзеркало нашої еволюції // Голос України. – 1994. – 8 липня. – С.3; Курас І. Вибори і вибір: 1991–1999 // Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С.38–47; Метельова Т. Народжений повзати... // Самостійна Україна. – 1999. – Ч.23–24 (червень). – С.3; Михальченко М. Зоряний час соціології чи брудна виборча кампанія? // День. – 1999. – 16 жовтня. – С.2; Парахонський Б. Ідеї інтеграціонізму в політичних реаліях напередодні президентських виборів // Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С.48–55; Плотніков О. Вибори і економіка. Сподіваємося з надією? // Віче. – 1999. – №2. – С.84–93; Почепцов Г. Еліти линяють восени // Політика і економіка. – 1999. – №13. – С.14–15; його ж. Інформація – як дишло: куди повернеш, туди й вийшло // Політика і культура. – 1999. – №17. – С.14–15; Пухтинський М. Вибори і влада в Україні // Урядовий кур'єр. – 1994. – 18 червня. – С.6; Рудич Ф. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.3–15; Шкурат І. Залежність електоральних уподобань виборців від рівня їх політичної культури // Вісник Укр. академії держ. управ. при Президенті України. – 1999. – №1. – С.154–164; див. також: Вибори Президента України: Бібліогр. покажч. / Упоряд. Погребна О. О.; Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 2004.

³⁰ Щоб переконатися, слід порівняти, приміром, дослідження: Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Університет внутрішніх справ. – Х.: Основа, 1998. – 245 с. та Сахаров Н. Інститут президентства в современном мире. – М.: Юридическая литература, 1994.

³¹ Наприклад: Владимир Яворивский: „Судьба Украины будет решаться 1 декабря” / Интервью взяла А. Горобец // Правда Украины. – 1991. – 14 сентября. – С.1; Гриньов В. Я – ліберально-буржуазний політичний діяч: / Зустріч у клубі „Еврика” // Демократична Україна. – 1991. – 16 жовтня. – С.2; його ж. Я сторонник частной собственности // Правда Украины. – 1991. – 16 октября. – С.1; Дяк О. Гуренко буде гетьманом? // Молода гвардія. – 1991. – 4 жовтня. – С.2; Здобудемо добробут розумом і працею: Мала програма кандидата в Президенти України І. Юхновського // За вільну Україну. – 1991. – 27 листопада. – С.2; Леопольд Табурянський: „Знаю, що обраним не буду” // Київська правда. – 1991. – 23 листопада. –

С.1; Лук'яненко Л. Я з дитинства був в опозиції // Молодь України. – 1991. – 17 вересня. – С.2; його ж. Чорновіл – за федеративний устрій, а я – проти // Молода гвардія. – 1991. – 5 жовтня. – С.2; Лутковський Л. У нас спекуляцію путають с підприємцтвом // Правда України. – 1991. – 9 жовтня. – С.1; Мокін Б. Я – прихильник ринкової економіки // Вінницька правда. – 1991. – 5 жовтня. – С.2; Олександр Ткаченко: „Шанс бути незалежним є. І гріх його не використати” // Київська правда. – 1991. – 6 листопада. – С.2; Олесь Бердник: „Україну построиць без крови и проклятий»: / Беседа с претендентом на пост Президента України/ Інтерв'ю вела В. Бондаренко // Правда України. – 1991. – 17 окт. – С.1; Пилипчук В. „Президентом повинен бути економіст” // Молода гвардія. – 1991. – 26 жовтня. – С.2; Програми кандидатів у Президенти: читайте, порівнюйте, вибирайте: /Л. Кравчук, В. Чорновіл, В. Гриньов, Л.Лук'яненко, І. Юхновський/ // Вечірній Київ. – 1991. – 25 листопада. – С.2–3; П'ять „Д” Леоніда Кравчука для нової України: Кілька штрихів до портрета на тлі передвиборчого марафону // Літературна Україна. – 1991. – 28 листопада. – С.2; Чорновіл В. М. Україна: шлях до свободи // Демократична Україна. – 1991. – 19 жовтня. – С.3; Шербак Ю. Моя мета – Україна без крові // Сільські вісті. – 1991. – 29 жовтня. – С.1.

³² Бабич В. Це – мій час // Вечірній Київ. – 1994. – 28 травня. – С.2; Бабич В. Как решать проблемы полуострова Крым // Правда України. – 1994. – 23 июня. – С.2; Біографічна довідка Голови Верховної Ради України О. Мороза // Голос України. – 1994. – 20 травня. – С.1; Коротка біографія Валерія Бабича // Голос України. – 1994. – 22 червня. – С.16; Кравчук Л. Коли я стану президентом, то виступатиму... // Культура і життя. – 1994. – 18 червня. – С.2; Кучма Л. Исполнительная власть должна быть в одних руках // Независимость. – 1994. – 6 июля. – С.1; його ж. Я за політику здорового глузду. Не можна доводити людей до відчаю // Робітничая газета. – 1994. – 6 липня. – С.1; Лановий В. Передвиборча програма. Біографія / / Голос України. – 1994. – 25 червня. – С.1; Леонід Кучма – Президент України: [Підсумки виборів президента України] // Голос України. – 1994. – 13 липня. – С.1; Леонід Кучма: „Україна должна стать мостом между Западом и Востоком” // Всеукраинские ведомости. – 1994. – 28 мая. – С.3; Плющ І. Моя програма як Президента України // Українська газета. – 1994. – 9-22 червня. – С.1; У Центральній виборчій комісії по виборах Президента України // Голос України. – 1994. – 27 травня. – С.2; Хліб духовний і матеріальний: [Передвиборча програма П. М. Таланчука] // Демократична Україна. – 1994. – 18 червня. – С.1.

³³ Автобіографія кандидата у Президенти України Базилюка О. Ф. // Голос України. – 1999. – 15 вересня. – С.3; Александр Базилюк: в доску славянин, в доску православный: По-украински может, но не хочет: [Беседа с кандидатом в Президенты Украины / Беседу вел Р. Полишук] // Киевские ведомости. – 1999. – 11 сентября. – С.5; Александр Ржавский: „Слабому духом богатство не по силам” // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – 23 октября. – С.4; Віталій Кононов: Буду політичним трупом, якщо сам зніму свою кандидатуру // Україна молода. – 1999. – 29 жовтня. – С.4; Габер Н. Нельзя терять русский язык: о предвыборной программе // Независимая газета. – 1999. – 10 сентября. – С.5; Геннадій Удовенко: „Я найменш амбітний і найбільш толерантний” // День. – 1999. – 22 січня. – С.2; Декларація про майно та доходи кандидата у Президенти України, отримані у 1998 році: [Мороз О. О.] // Голос України. – 1999. – 22 травня. – С.3; Декларація про майно та доходи кандидата у Президенти України, отримані у 1998 році: [Олійник В. М.] // Голос України. – 1999. – 25 травня. – С.3; Кармазін Ю. „Ми на порозі тоталітарного режиму” // Голос України. – 1999. – 24 червня. – С.3; Марчук Є. Чому українець став всесвітнім жебраком?: Аналіз новітньої вітчизняної історії частково дозволяє дати відповідь на це питання // Голос України. – 1998. – 29 вересня. – С.4; його ж. Українська катастрофа – корупованість влади: про політичне життя, мораль політика // Українська газета. – 1999. – 9 вересня. – С.3; Наталья Витренко: „Когда меня называют „железной леди” – это правда...” // Столичные новости. – 1999. – 19-26 октября. – С.4–5; Олійник В. Я готовий простити всіх лазаренків і волкових: Відкритий лист олігархам // Політика. – 1999. – 23 юнія. – С.4; Олександр Ткаченко: „Державі потрібен господар, а не експериментатор...” // Хрещатик. – 1999. – 8 жовтня. – С.4–5; Онопенко В. Діагноз хвороби – безвідповідальність держави // Голос України. – 1998. – 15 вересня. – С.4; Симоненко П. „Я уверен, что от главы государства практически все отвернутся” // Зеркало недели. – 1998. – 7–15 мая. – С.2; Юрий Костенко: „Україну врятують не зони...” // Хрещатик. – 1999. – 20 серпня. – С.4–5 та ін.

³⁴ Див., наприклад: Кравчук Л. М. Виступ на урочистому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 7 грудня. – С.3; його ж. Не поступаючись власним суверенітетом...: [Стаття з амер. газ. „Вашингтон пост”] // Молодь України. – 1991. – 13 грудня. – С.2; його ж. У конфлікті з Чорноморським флотом винна тільки одна держава – Росія // Україна молода. – 1992. – 10 квітня. – С.2; його ж. Знайти формулу спільного життя: [Витяги з виступу на нараді ОБСЄ в Гельсінкі]

// Голос України. – 1992. – 19 3 липня. – С.2; його ж. Шокова терапія не для України: [Інтерв'ю англ. газ. „Дейлі телеграф”] // Демократична Україна. – 1992. – 1 жовтня. – С.2; його ж. Шукаю рішення, які відповідали б інтересам України: [Із інтерв'ю газ. „Нью-Йорк таймс”] // Робітнича газета. – 1993. – 14 січня. – С.1; його ж. Головне – вижити економічно // Урядовий кур'єр. – 1993. – 1 квітня. – С.3; його ж. Есть верное средство сохранения независимости: [Інтерв'ю англ. газ. „Файнэншл таймс”] // Киевские новости. – 1994. – №8 (февр.). – С.1 та ін.

³⁵ Див., наприклад: Кучма Л. Д. Ми маємо останній шанс зупинити мафізацію українського суспільства: Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеній Колегії МВС України 5 серпня 1994 р. // Голос України. – 1994. – 10 серпня. – С.3; Леонид Кучма: „Даже в самых кошмарных снах мне не снится возвращение Союза...” – так ответил Президент Украины на один из вопросов в ходе дискуссии в Центре стратегических и международных исследований в заключительный день визита в США // Независимость. – 1994. – 25 ноября. – С.1,3; Президент Украины Леонид Кучма: „За моей спиной 52-миллионный народ. Думая об этом, особенно чувствуешь, как тяжела шапка Мономаха”: Эксклюзивное интервью спецкору „Киевских ведомостей” Л. Жаловаге / / Киевские ведомости. – 1995. – 25 февраля. – С.1, 4-5; його ж. Прискорення приватизації – вимога часу: Виступ Леоніда Кучми на нараді в Адміністрації Президента України 24 січня 1996 р. // Урядовий кур'єр. – 1996. – 27 січня. – С.3-4; його ж. Недостаточно провозгласить независимость, важно состояться: Интервью Президента Украины с издателем „Новое русское слово” В. Вайнбергом // Зеркало недели. – 1997. – 5 июля. – С.4; його ж. Нові можливості історичного Шовкового шляху: Виступ у Баку на міжнародній конференції // Урядовий кур'єр. – 1998. – 12 вересня. – С.3; його ж. Суверенна Україна – закономірний вияв історії // Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С.3-11 та ін.

³⁶ Див.: Кравчук Л. М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтеллект, 2001. – 192 с.; його ж. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.; його ж. Ода избирателю // Киевские ведомости. – 1999. – 20 сентября. – С.3; його ж. Президент-комуніст – це політичний нонсенс // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 25 червня–1 липня. – С.4–5; Леонід Кравчук: „Є така держава Україна”. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упорядк. та передм. М. Шпаковатого. – К.: Глобус, 1992. – 223 с.

³⁷Див.: Кучма Л. Д. Про найголовніше. — К., 1999. — 351 с.; його ж. Україна — не Росія. — М.: Время, 2003; його ж. Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні. — К.: Ін Юре, 2004. — 384 с.

³⁸Александр Лавринович: „Можно оказаться перед выбором без выбора” // Киевские ведомости. — 1999. — 19 мая. — С.4; Бродский М. Такой милый трутень. Метаморфозы „конструктивной оппозиции” // Киевские ведомости. — 1999. — 17 июня. — С.5; Валерий Хорошковский: „Левый президент столкнется с теми же проблемами, что и действующий” // Зеркало недели. — 1999. — 16-22 октября. — С.4; Гладій М. Дорога до себе: Виступи, статті, інтерв'ю, коментарі 1995, 1999-2002 рр. — К.: Пірс, 2002. — 254 с.; Володимир Горбулін: „Діючий президент має унікальний досвід узгодження інтересів різних верств населення” // Урядовий кур'єр. — 1999. — 8 травня. — С.3; Врублевский В. К. Знаковые феномены: Леонид Кравчук, Леонид Кучма, Виктор Ющенко: Записки „аппаратчика”. — К.: Інформаційно-видавничий центр „Інтелект”, 2005. — 92с.; Врублевський В., Мороз О., Саєнко Ю. „Доктрина Кравчука”. Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації. — К.: Інф.-видав. центр „Інтелект”, 2001. — 84 с.; Гавриш С. Дорога от коммунизма к демократии длиннее и тернистее, чем дорога от демократии к коммунизму // Регион. — 1999. — 17 — 24 июля. — С.3; Головатий С. Вбивство України „на замовлення” хуторянства: про драму Руху і реалізм у політиці // День. — 1999. — 7 жовтня. — С.7; Грач Л. И. Украина после Кучмы. — К.: Оріяни, 2005. — 223 с.; Джемилев М. Курултай вирішить, кого підтримають кримські татари // День. — 1999. — 4 серпня. — С.2; Євген Кушнар'єв: „Ми відкриті для співробітництва” // Київський вісник. — 1999. — 23 вересня. — С.2; Євген Марчук: „Я не можу підтримати комуністичну схему” // День. — 1999. — 5 листопада. — С.1; Єльшкєвич О. Зворотний бік декларацій про чесність // Голос України. — 1999. — 7 серпня. — С.2; Журавский В. Удар по избирателям? // Независимость. — 1999. — 27 августа. — С.2; Іван Плющ: „Ми не просто президента обираємо, а курс — на стабільну Україну” // Народна газета. — 1999. — 12-18 серпня. — С.2; Карпенко В. Преса і незалежність України. Практика медіа-політики 1988—1998 рр. — К.: Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, Нора-Друк, 2003. — 350 с.; Кінах А. Український прорив. — К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2004. — 320 с.; Крючков Г. И это называется „незалежністю”? // Комуніст. — 1999. — №33. — С.3; його ж. Нам нужна только победа // Там же. — №31. — С.8; його ж. Похищение Украины. Вступление в НАТО угрожает нашей независимости. — К.: ДП Видавництво „Оріяни”, 2006. — 112 с.; Марчук Є. К. Україна: нова парадигма поступу: Аналітичне дослідження. — К.: Аваллон, 2001. — 216 с.;

Медведчук В., Євдокимов В. Імпічмент – безпідставний // Урядовий кур'єр. – 1997. – 13 вересня. – С.2; Михайло Рябець: „Вибори виграють небайдужі” // Голос України. – 1999. – 16 липня. – С.6-7; його ж. Претенденти звинувачують ЦВК, бо не можуть зібрати підписів на свою підтримку // День. – 1999. – 8 червня. – С.1; Михайло Сирота: „Сьогодні суспільство зомбують важливістю президентських виборів” // Україна молода. – 1999. – 21 жовтня. – С.4; Мороз О. О. Політична анатомія України. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 388 с.; його ж. Тема для роздумів. – 2 вид., доп. і перероб. – К.: Лаір, 1996. – 270 с. – Мусієнко Г. Україна для українців. Хто за і проти? – К., Біла Церква: Б.В., 2003. – 432 с.; Пустовойтенко В. Момент істини // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 9-15 жовтня. – С.1; його ж. Третій шлях. – К.: Новий друк, 2003. – 128 с.; Роман Безсмертний: „Вибираючи Президента, ми обираємо шлях, яким піде країна” // Київська правда. – 1999. – 3 вересня. – С.2; Семиноженко В. П. Рік політика: Статті, інтерв'ю, коментарі. – Х.: Майдан, 1999. – 176 с.; Симоненко П. Власть и оппозиция: Сборник статей и интервью. – К.: „АДЕФ – Украина”, 2006. – 184 с.; Слава Стецько: „Наш вибір – процвітання України” // Демократична Україна. – 1999. – 9 вересня. – С.1-2; Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. – К., 2002. – 142 с.; Чиж І. Люди ще стогнатимуть від такого вибору // Вечірній Київ. – 1999. – 3 листопада. – С.4; Чобіт Д. Елемент нових виборчих технологій / Голос України. – 1999. – 26 жовтня. – С.11; Чобіт Д.В. Нарцис. Штрихи до політичного портрета Віктора Медведчука. – 4-те вид., скорочене. – К.: Просвіта, 2001. – 80 с.

³⁹ Президент України. Бібліографічний покажчик (1991–1999) / Нац. парлам. б-ка України, Секретаріат Верховної Ради України. Відділ інформ. бібл. забезпечення. Упоряд.: Е. А. Афонін, Т. О. Яковлєва, І. А. Душ, Ю. А. Левенець, О. О. Рафальський. – К., 2000. – 272 с.

⁴⁰ Виступи Президента України Кравчука Леоніда Макаровича [1991-1994]: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Секретаріату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 1997; Виступи Президента України Кучми Леоніда Даниловича [1994 – 1999]: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Секретаріату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 1999, Виступи Президента України Кучми Леоніда Даниловича [1999-2005]: Бібліогр. покажч. / Упоряд. О. О. Погребна; Відділ інформац. бібліотечн. забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. – К., 2005.

⁴¹ Влада Тьми і Темників: Хрестоматія з політичної цензури в Україні. 2001-2004 / В. Кіпіані (упоряд.). — Л.; К.; Х.: Видавнича спілка „Просвіта”, 2005. — 308 с.; Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада / Інститут стратегічних оцінок. — К.: Либідь, 2005. — 367 с.; Інформаційні війни. Моніторинг теленовин та медіатехнологій під час президентської кампанії-2004 в Україні / Н. Лигачова (заг. ред.). — К.: Телекритика, 2005. — 192 с.; Катеринчук М. Д. Адвокати помаранчевої революції. — К.: Юстініан, 2005. — 295 с.; Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року; Закон України „Про внесення змін до Конституції України” №2222- IV від 8.12.2004 р.— Х.: Фоліо, 2005. — 48 с.; Конституція України: З офіційним тлумаченням Конституційного Суду України / Сергій Болеславович Чехович (відп. ред.). — К.: Ліра-К, 2005. — 96 с.; Литвин В. М. Україна — 2004. Події. Документи. Факти: У 3 т. — К.: 3 Медіа, 2005; Львівський національний університет імені Івана Франка під час виборів Президента України 2004 року: факти і документи / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Л. Бартіш (упоряд.), Ю. Горблянський (упоряд.). — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. — 109 с.; Ми йдемо! =We are marching!: Національний ун-т „Києво-Могилянська академія”. Жовтень-грудень 2004 р.: Хроніка подій: Фотоальбом / В. Брюховецький (авт. ідеї), А. Безверха (авт. світлин). — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. — 199 с.; Молочко Н., Молочко В. Українська „Помаранчева революція” як наслідок та підсумок „епохи” президентства Леоніда Кучми/ Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ і організацій. — Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. — 34 с.; Наєнко Михайло Кузьмович. Народному президенту — зелену вулицю, охلامони!: 36 статей. — К., 2005. — 42 с.; Народний Президент / Г. Бурнашов (упоряд.). — Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2005. — 128 с.; Наша Помаранчева / К. Вернидуб (уклад.). — К., 2005. — 112 с.; „Оранжевая” революція: версії, хроніка, документи / М. Погребинський (сост.). — К.: Оптима, 2005. — 416 с.; Помаранчева революція. Як це було. Хроніка перемоги: Альманах / В. Рубан (ред.), Г. Акімова (уклад.), А. Авдошин (фото), В. Ільченко (ред.). — [К.], 2005. — 256 с.; Права людини в Україні-2004: Доповідь правозахисних організацій / Українська Гельсінська спілка з прав людини / Є. Захаров (заг. ред.). — Х.: Фоліо, 2005. — 331 с.; Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта / Г. Курт (ред.). — К.: Заповіт, 2005. — 148 с.; Яневський Д. Б. Хроніка

„оранжевой” революції/ О. А. Кравец (пер.) П. А. Порошенко (предисл.). – Х.: Фолио, 2005. – 317 с.

⁴² Бекешкіна І., Довгич В., Кучерів І., Марциновський А., Міщенко М. Національний екзит-пол’2004. – К.: Центр „Демократичні ініціативи”, 2005. – 194 с.; Вибори 2004 року: доступ до інформації про кандидатів та їх виборчі фонди, діяльність громадських організацій: Моніторинг та оцінки / Г. Усатенко (упоряд.). – К.: Агентство „Україна”, 2005. – 124 с.; Давидович Я. В., Ставнійчук М. І., Макаренко Л. А., Донченко Ю. Г., Райковський Б. С. Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика / Я. В. Давидович (голова ред. кол.). – Інформаційно-аналітичне видання. – К.: Центральна виборча комісія, 2005. – 608 с.

⁴³ Див., наприклад: Бусленко В. В. Становлення і трансформація політичних інституцій західного регіону України в 90-х роках ХХ ст.: Дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – 16 с.; Зуєва В. О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 20 с.; Кононенко Н. В. Інститут Президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1998. – 17 с.; Крестева Ю. В. Інститут місцевого самоврядування в Україні: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – 18 с.; Ляпіна Л. А. Роль політичних і громадських інститутів у формуванні культури міжетнічного спілкування в Україні на сучасному етапі: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2003. – 20 с.; Мороз О. Ю. Представницькі інститути влади в Україні: історичні традиції та сучасний розвиток: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 19 с.; Прокопчук І. І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2001. – 16 с.; Стасюк Ю. Є. Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.; Стулова І. М. Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2002.

– 18 с.; Ткачук Ю. В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми наддержавного впливу: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2004. – 16 с.

⁴⁴ Див., наприклад: Плахотнюк Н. Г., Мельниченко В. І. Інститут президентства в Україні... – С.6–9.

⁴⁵ Словник іншомовних слів / За ред чл.-кор. АН УРСР О.С.Мельничука. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР,1974. – С.285.

⁴⁶ Див., наприклад: Hornby A. S. (with A. P. Cowie). Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Special edition for the USSR. – V.1. A - L. – М.: Russian Language Publishers; Oxford: Oxford University Press, 1982. – С.442 –443; див. також: <http://www.britannica.com/dictionary?book=Dictionary&va=institute&query=institute>; <http://www.britannica.com/dictionary?hdwd=institute&book=Dictionary&jump=institute%5B2%2Cnoun%5D&list=institute%5B1%2Ctransitive+verb%5D%3D549643%3Binstitute%5B2%2Cnoun%5D%3D549676>; <http://www.britannica.com/dictionary?book=Dictionary&va=institution&query=institution>

⁴⁷ Див., наприклад, роботу К. Маркса „До критики гегелівської філософії права”, написану у 1844 р., або працю Ф. Енгельса 1884 року „Походження сім'ї, приватної власності та держави”.

⁴⁸ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – С.186.

⁴⁹ Дюверже М. Политические институты и конституционное право // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др.; Ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семегин и др. – М.: Мысль, 1997. – С.644.

⁵⁰ Hertzler J. O. Social Institutions. – N.-Y., 1929; Barnes H. E. Social Institutions. – N.-Y., 1932; Hamilton W. H. Institutions // Encyclopedia of The Social Sciences. – Vol. 8. – L., 1932; Ballard L.V. Social Institutions. – N.-Y., 1936; Chapin F. St. Contemporary American Institutions. A Sociological Analysis. – N.-Y., 1935; Panunzio C. Major Social Sciences. – N.-Y., 1946; Feibleman J. K. The Institutions of Society. – L., 1956.

⁵¹ Cooley Ch. H. Social Organization. A Study of the Large Mind. – N.-Y., 1929. – P.313.

⁵² Hamilton W. H. Institutions. – P.84.

⁵³ Cilman G. An Inquiry into the Nature and Use of Authority // Organization theory in Industrial Practice. – N.-Y., 1962. – P.119.

⁵⁴ Chapin F. St. Contemporary American Institutions. – P.412.

⁵⁵ Parsons T. Essays in Sociological Theory. – N.-Y., 1962. – P.143.

⁵⁶ Дюверже М. Политические институты и конституционное право. — С.644.

⁵⁷ Современная западная социология. — М.: Изд-во полит. лит-ры. — 1990. — С. 118, 117.

⁵⁸ Bernard L.-L. An Introduction to Sociology. — N.-Y, 1942. — P.878 — 882.

⁵⁹ Malinowski B. A. Scientific Theory of Culture. — Chapel Hill, 1944. — P.55 — 66.

⁶⁰ Ballard L.V. Social Institutions. — N.-Y, 1936. — P.12.

⁶¹ Chapin F. St. Contemporary American Institutions. — P.19 —23.

⁶² Barnes H. E. Social Institutions. — P.31 — 35.

⁶³ Современная западная социология. — С.117.

⁶⁴ Дюверже М. Политические институты и конституционное право. — С.646.

⁶⁵ Goodin R. E. Institutions and their design // The theory of institutional design / Goodin R. E. (ed.). — Cambridge, 1996; Croskery P. Conventions and norms in institutional design. — Boston: Institutional Design, 1995; Hall P. A., Taylor R. C. R. Political science and the four new institutionalism // Political Studies. — 1996. — Vol. 44; March J. G., Olsen J. P. 1984. The new institutionalism: Organizational factors in political life // American Political Science Review. — 1984. — Vol. 78; Норт Д. Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики // <http://ie.boom.ru/Referat/North.htm>.

⁶⁶ Саймон Г. Адміністративна поведінка. Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції. — К.: “АртЕк”, 2001. — С. 188.

⁶⁷ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. — К.: Основи, 2000. — С.11,12.

⁶⁸ Там же. — С. 14.

⁶⁹ Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. — М., 1996. — С.20—21.

⁷⁰ О’Доннелл Г. Делегативная демократия // <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>

⁷¹ Меркель В. Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. — 2002. — №2. — С.20.

⁷² Goehler G. Politische Institutionen und ihr Kontext. Begriffliche und konzeptionelle Ueberlegungen zur Theorie politischer Institutionen // Goehler G. (Hrsg.) Die Eigenart der Institutionen: Zum Profil politischer Institutionentheorie. — Baden-Baden, 1994. — С.22.

⁷³ О’Доннелл Г. Делегативная демократия // <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>

⁷⁴ Ребкало В. А., Шкляр Л. Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. Навч.-методичний посібник. – К.: Вид-во НАДУ, вид-во Міленіум, 2003. – С.23.

⁷⁵ Там же. – С.25.

⁷⁶ Смелзер Н. Дж. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції, 1995. / Перекл. з англійської В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 65.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Mayntz R. 1998. Informalisierung politischer Entscheidungsprozesse // Informale Verfassung. Goerlitz A., Burth H.-P. (Hrsg.). – Baden-Baden, 1998. – С.59.

⁸⁰ Lauth H.-J.. Informal Institutions and Democracy // Democratization. – 2000. – Vol. 7. – № 4. – P.28.

⁸¹ Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. – 2003. – №4. – С.6.

⁸² Див. про це: Стоун Д. Парадокси політики. Мистецтво вироблення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2001. –С.221.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Стоун Д. Парадокси політики. –С. 227.

⁸⁵ О’Доннелл Г. Делегативная демократия. // <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>

⁸⁶ Ивин А. А. Логика норм. – М., 1973. – С. 22–23.

⁸⁷ Тамбовцев В. Л. О разнообразии форм описания институтов // Общественные науки и современность. – 2004. – №2. – С.109.

⁸⁸ О’Доннелл Г. Делегативная демократия. // <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>

Розділ II.

**ПРЕЗИДЕНТСТВО: ІСТОРИЧНИЙ ТА
ТЕОРЕТИЧНИЙ РАКУРСИ**

*Існує досить світла для тих, хто хоче бачити, і
досить мороку для тих, хто не хоче.*

Б. Паскаль

1. Поява та поширення інституту: іпостасі президентської практики

Напевно сьогодні ім'я Вільяма Стита мало хто пам'ятає, як і його працю „Історія Віргінії”, в якій він змалював малопривабливий „портрет” перших європейських колоністів, які на самому початку XVII ст. прибували до Нового Світу: значну їх частину становили непутящі молодики з добрих родин, яких батьки посилали за море з тим, щоб урятувати їх від ганебної долі, на яку тільки й могли б вони сподіватися на батьківщині. Серед поселенців Півдня були злісні банкрути, розпусники та ті, які, здавалося, більше здатні грабувати й руйнувати, ніж творити. Ними, як відзначав В. Стит, верховодили по-бунтарськи налаштовані люди з того самого середовища, які легко штовхали цю розмаїту юрбу на всілякі безглузді та лихі вчинки. Правда, згодом (на початку XVIII ст., як писав вже А. Токвіль) до перших поселенців долучилися „майстрові та хлібороби” – люди „спокійніші й з вищою мораллю”, але які практично нічим не відрізнялися від нижчих прошарків англійського суспільства. Започатковуючи ту чи іншу нову колонію, вони не мали „жодного шляхетного помислу”, „жодної мети”. Тільки-но виникала колонія, як у ній впроваджувалося рабство¹. Що ж до поселень на Півночі, то саме в них, звертав увагу А. Токвіль, сформувався основні принципи, на яких згодом уgruntовуватиметься життя цілої країни.

Молодий мандрівець-француз був приголомшений побаченим в Америці, а з-поміж іншого – ступенем і якістю самоорганізації новостворюваного суспільства, яке діяло „цілком самостійно, керуючи собою саме”, рівністю існування людей і умовами, в яких „людина ніколи не підкорюється іншій людині”, але лише правосуддю або законів². Особливу увагу А. Токвіль звернув на природу, сутність і межі президентської влади, на людей, які впродовж десятиліть, змінюючи один одного на президентській посаді, забезпечували ефективне функціонування виконавчої влади в державі, підкоряючись волі народу.

Американський президент був виборною особою. Усвідомлення цього феномену зваблювало думку і свідомість будь-якого

мешканця-представника „монархічного моря”, який стикався із республіканським устроєм Сполучених Штатів. Понад те, цього останнього вражала ще й інша особливість: честь пре-зидента, „його майно, його свобода, його життя” були в очах народу США „постійними гарантами належного використання дорученої йому влади”³.

Досвід облаштування виконавчої влади Сполучених Штатів і, зокрема, досвід творення системи президентської влади в *першій великій демократичній республіці**, виявився настільки принагідним, що невдовзі – у першій половині ХІХ ст. – найближчими сусідами уже здійснювалися перші спроби його копіювання. Американська конституція, за влучним виразом Лабуле, стала тією матір’ю, чії діти, будучи вельми схожими на свою „родительку”, заселили всю Америку**, а слава перших американських президентів (найперше, – їхня *повага до Конституції та відсутність прагнень, пов’язаних із узурпацією влади*: відмовився ж, приміром, генерал Вашингтон, під якого вперше і була створена посада президента, обійняти її втретє*) сягнула навіть розчленованої між

Verba magistri

*Порівнюючи минуле та
нинішнє своєї країни та
співставляючи її досвід із
досвідом інших націй, ми
поглиблюємо свої уявлення про
власні інститути. Вивчення
політичного життя інших
суспільств дозволяє побачити
ширше коло політичних
альтернатив і висвічує
достойства й вади нашого
політичного життя.
Виводячи нас за межі звичних
встановлень і допущень,
компаративний аналіз
допомагає розширити наші
знання про можливості
політики.*

Г. АЛМОНД

* Розмірковуючи з приводу *першості* Сполучених Штатів як *великої демократичної республіки*, А. Токвіль, зокрема, зазначав: „Назвати республікою олігархію, яка правила у Франції 1793 року, означало б образити республіку як таку. Це нове явище, і ним є Сполучені Штати”. (Токвіль А. Про демократію в Америці. У двох томах. /Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передм. А. Жардена. – К.: Видавн. дім „Всесвіт”, 1999. – С.187).

** Прикметно, що в республіканській Франції міністр граф Вергеннес тривалий час перешкоджав публікації американської конституції, що була перекладена французькою.

двох імперій України і відгукнулася у свій спосіб у Шевченкових рядках (взятих нами за епіграф).

Середина XIX ст. (1848 р.) стала часом, коли республіканське правління з інститутом президентства сприймається Європою: посада президента найперше з'являється в структурі влади Швейцарії та Франції.

Більш активно впровадження республіканської форми правління із інститутом президентства розгорнулося у наступному – XX-му столітті – із закінченням Першої світової війни. Можливо, не в останню чергу такому ходу речей в монархічній Європі сприяв не лише блискучий демократичний досвід США, але й безпосередньо позитивний імідж 26-го і 28-го американських президентів – двох нобелівських лауреатів, відповідно Теодора Рузвельта та Вудро Вільсона. З ними народам Європи й Азії довелося зіткнутися на зорі XX ст. – впродовж двох перших десятиліть – у свій спосіб: обидва президенти виступили свого роду миротворцями. Перший відіграв неабияку роль у припиненні російсько-японської війни й підписанні у вересні 1906 р. Портсмутського договору. За це того ж року він і був винагороджений Нобелівською премією миру. Другий отримав цю премію у 1919 р. Як відзначив А. Буен (глава норвезького парламенту), – за привнесення „фундаментального закону людяності в сучасну міжнародну політику”⁴.

Як би там не було, але в 1919 р. президента обирали німці у новоствореній Веймарській республіці. Досвід США не був скопійований, так би мовити, „дослівно” – в республіці постала не президентська, але (в сучасних термінах) *напівпрезидентська* форма

---

* Звернемо увагу на характеристику, дану Дж. Вашингтону Томасом Пейном (автором знаменитого памфлету „Права людини”, написаного у 1790 р.): „Не можу не зазначити, що з постаттю та заслугами цього джентльмена не порівняти всіх тих, кого звали королями. У той час як вони отримують щедрі платні за піт та працю народу, що не відповідає ні їхньому таланту, ні заслугам, він служить своєму народові, відмовляючись від будь-якої грошової винагороди. Він не брав плати як головнокомандувач і не бере її як президент Сполучених Штатів”. (Пейн Т. Права людини / Пер. з англ. І. Савчак. – Львів: Літопис, 2000. – С.182). І тільки згодом Вашингтона переконали в тому, що він повинен отримувати платню як президент.

правління. Слідом за німцями інститут президентства започаткували Австрія, Чехословаччина, Польща, країни Балтії.

Прикметно, що нові віяння не минули й тогочасний Радянський Союз: питання про запровадження у країні поста президента активно обговорювалося під час підготовки Конституції СРСР у середині тридцятих років. І хоча в наступні кілька десятиліть ніхто в СРСР не порушував питання про запровадження посади президента, але цей інститут у його демократичній західній іпостасі привертав увагу декого з радянських лідерів. М. Хрущов, приміром, на одному із засідань Президії ЦК КПРС заявляв: „Буржуазні конституції... більш демократично влаштовані, ніж наша: більше ніж два скликання президент не може бути”⁵.

У 30-х – 40-х роках минулого століття президентські структури виникли, крім європейських країн, і в азійських, приміром, у Сирії та Лівані.

Після Другої світової війни президентство стане характерною рисою систем управління цілої низки інших європейських держав: посаду президента у владних структурах запровадять Італія, Греція, Португалія, Мальта. Свій варіант президентства культивуватиме „соціалістичний світ” – В’єтнам (1946–1980 рр.), УНР (1946–1949 рр. та з 1989 р.), НДР (1949–1960 рр.), ПНР (1947–1952 рр. та з 1989 р.), ЧССР (до 1989 р.), а ще Китай, КНДР і т. п.⁶ З часом президентська посада буде запроваджена в Югославії (1963 р.), Румунії (1974 р., спеціально для Н. Чаушеску) і, зрештою, у березні 1990 року – СРСР, для М. Горбачова.

Але не тільки Європа і Азія розбудовуватимуть владні інститути в своїх державах, закладаючи в них „елемент президентства”. Навіть у найвіддаленіших куточках Африки в другій половині ХХ ст. вже правитимуть власні президенти. Закінчиться ж минуле століття – “століття президентотворення” – бурхливими процесами народження нових держав на просторах колишнього Радянського Союзу, Югославії й появою тих же таки інститутів президентства в новопосталих державних організаціях.

Підсумок ХХ століття: понад 140 країн (із близько 200, які є членами ООН), незалежно від того, чи є вони президентськими, чи парламентськими, чи ж напівпрезидентськими республіками, мають

в структурі державної влади посаду президента. Відтак, здавалося б, демократичний досвід Сполучених Штатів є сприйнятим народами планети досить масштабно й плідно. Однак, насправді, дане твердження є правомірним лише частково.

Які підстави про це говорити? Зупинимося на найхарактерніших аргументах.

Перш за все звернемо увагу на факт, на який дедалі частіше вказують західні науковці, переконливо доводячи, що президентська республіка діє ефективно (без збоїв, так би мовити) і на демократичних засадах *тільки* на своїй „батьківщині” – у Сполучених Штатах Америки. Для жодної іншої держави світу „американський ефект” виявився недосяжним. Правда, іноді згадують Чилі як державу, якій, за визначенням Хуана Дж. Лінца, впродовж півтори сотні років – до перевороту 70-х років – вдавалося „порівняно спокійно існувати” при президентському правлінні. Певний час президентство „виправдовувало” себе, окрім США, ще в кількох демократіях (із 31 „стійкої демократії”, тобто такої, що існує не менше ніж 25 років підряд), зокрема, – у Колумбії, Коста-Риці, Венесуелі. Крім того, західні дослідники вказували, що серед „стійких демократій” присутні й дві напівпрезидентські республіки. Інші ж „старі демократії” – парламентські. В кінці ж ХХ ст. ряд науковців (з-поміж них, передовсім, А. Валенсуела та Х. Дж. Лінц), недивлячись на впертість латиноамериканців у переписуванні-вдосконаленні своїх конституцій (за деякими даними, з моменту здобуття незалежності 20 країн регіону ухвалили 260 конституцій, з яких 25 конституцій належать Венесуелі, а 8 – Бразилії), заговорили про президентську форму правління в Латинській Америці як „тупикову”.

Не втішилися президентством у своїх державах і представники колишнього соціалістичного табору. Промовистий приклад соціалістичного президентства дав, приміром, В’єтнам, де впродовж десятиліть, починаючи із 1945 р., президентську посаду обіймав Хо Ши Мін. Стосовно нього Фам Ван Донг свого часу патетично запитував: „Що в Долині Тростини красивіше від лотоса? Що у В’єтнамі прекрасніше від імені Хо Ши Мін?” І констатував, що „життя президента... чисте як світло”⁷. Однак сьогодні

стверджувати, що згаданий лідер, перетворений для свого народу за допомогою інформаційно-ідеологічних маніпулятивних технологій на ідола, зробив життя цього народу *чистим як світло*, напевно, буде проблематичним завданням для кожного неупередженого поціновувача.

Трагічний варіант президентства випав на долю іншої соціалістичної країни – Румунії: багаторічне правління президента Н. Чаушеску завершилося його розстрілом.

Привертають увагу й інші „зразки президентства”. Понад вісімдесят років регулярно обирають президента мексиканці, наділяючи останнього, що загально визнано, безмежними – фактично диктаторськими – повноваженнями. Однак: тільки на один термін. Відтак, ретельно дотримуючись конституції, переобирають його кожні шість років. Такий порядок залишається незмінним із 1917 р. Жоден президент під тим чи іншим приводом не порушив конституцію і не залишився на посту на ще один термін. Свої особливості має інститут президентства й в Індонезії: сім'я Сухарто, а точніше, президентський олігархічний клан, як стверджували ЗМІ, володів активами, що дорівнювали половині валового національного продукту країни. Однак при цьому доходи на душу населення за три десятиліття вирости в середньому в 10 разів, а кількість людей, які жили за межею бідності, за той же період зменшилася утричі. Це дозволяє дослідникам зауважувати: олігархії, очолювані президентами, між собою надто різняться, щоб зводити їх до спільного знаменника⁸.

Розмірковуючи над тим, чому ж інститут президентства, засвідчивши свій позитивний потенціал США, не виявив його в ширших масштабах, пригадуємо одну із унікальних праць Клода Леві-Строса – „Сумні тропіки”. В ній учений подав опис цивілізації, яка виявилася неспроможною засвоїти знаряддя, завезені колонізаторами. Відтак племена вимирали попри те, що мали у своєму розпорядженні інструменти для життя. А причина того сумного цивілізаційного досвіду крилася у нездатності тубільців інтегрувати отримані для вжитку знаряддя у власну систему цінностей.

Сьогодні ситуація певною мірою повторюється, хоч і на іншому, так би мовити, рівні: народи світу активно прагнуть сприйняти знаряддя (досвід), інституції і цінності (власне усе те, що ми – слідом за Полем Рікером – вкладаємо у поняття „цивілізація”) провідних країн Заходу, вбачаючи в них засоби підвищення ефективності життєдіяльності власних суспільних організмів і, передовсім, – організації та функціонування структур влади, удосконалення процесу прийняття політичних рішень і т. п. відповідно до власного розуміння суті свободи, справедливості, демократії та безпеки як цінностей. Наслідком же соціальних експериментів стає те, що за дещо модернізованим інституційним дизайном так чи інакше проступає стара політична суть систем влади, а відтак, якщо президентство одних перетворюється на триумф, слугує зразком інтелектуальної ефективності особистості, добросовісного служіння нації, захисту її інтересів, то інших – на прокляття для народу.

Такий стан речей можна пояснити цілим рядом причин.

По-перше, на відміну від США, де президентство постало органічно, сказати б, *із суспільства* (тобто стало наслідком еволюції форм суспільної самоорганізації), у країнах-„реципієнтах” воно, зрозуміло, було привнесеним феноменом, який вимагав адаптації до конкретних тих чи інших умов, а не простого переписування/створення місцевих конституцій за американським зразком, вимагав глибинних суспільно-політичних перетворень, до яких свідомість населення була не готовою. Відтак, і це *по-друге*, президентство в цілому ряді країн поставало *не як результат виборів*, але глави держав (військових адміністрацій) перебирали на себе право самостійно *призначати президента*, або *проголошували самі себе* президентами (Зія уль-Хак у Пакистані чи Ершад у Бангладеш, приміром). В окремих країнах, де існує тільки одна партія (як у Кенії), тільки ця партія й мала змогу висувати кандидата в президенти, і саме він й *„обирався”*, звернемо увагу, *без голосування*. Правда, в інших країнах *процедура виборів все ж має місце*, однак її, скоріш за все, можна витлумачувати лише як *свідчення слухняності електорату*, прояв його *лояльності до влади*. Так, у 1977 р. у Заїрі на президентських виборах за кандидата в президенти проголосувало 98,1% виборців, у 1979 р. у Габоні – 99,78%, а у Того – 99,97%, у 1980 р. у Кот-д’Івуар – 99,9%.

По-третє, інститут президентства в багатьох країнах світу за своєю суттю був принципово відмінним явищем від того, яке побутувало в США: тобто, те, що називалося „президентством”, насправді було монархічним, олігархічним і т. п. режимом. *Характерною рисою ряду президентів стала їхня незмінність*. Наприклад, понад двадцять років обіймали президентську посаду Кеннет Д. Каунда (Замбія), Мобуту Сесе Секо (Заїр), Ф. Уфуе-Буанї (Кот-д’Івуар) та ін. Відмова від відкритої практики деспотизму під парасолькою президентства не означала часто-густо припинення дії принципів деспотизму. Напевно, усвідомлюючи можливість „зростання апетиту” у президентів, жодна країна Латинської Америки (за винятком Домініканської Республіки) до початку 90-х рр. XX ст. не дозволяла балотуватися на другий термін*.

Показово, що нині на пострадянських теренах теж уже окреслилися „президенти-довгожителі” – у Казахстані та Туркменії президенти перебувають на посаді з 1990 р. З 1994 року незмінними є президенти Таджикистану, Білорусі, Узбекистану. В Азербайджані посада перейшла фактично у спадок від батька до сина (у зв’язку з чим, перефразувавши Т. Пейна, можна зауважити тільки одне: будь-яка *спадковість влади є лише різновидом рабства*). В інших пострадянських республіках посилено проговорюються варіанти збільшення терміну перебування президента на посаді, можливості його обрання більше ніж два рази і таке ін. Це відбувається тому, що в результаті президентських виборів спрацьовує принцип „переможець отримує все”. Президент та його „команда”, означившись як „переможці”, перебирають до рук управління країною, не допускаючи жодною мірою до влади „переможених”. Повноваження, сфера й межі діяльності переможців розширюються безміри. Зрозуміло, що в спектрі їхніх бажань бажання зречення монополії на владу, дотримання демократичних принципів змінності влади не проглядаються. Проте президентами все ж прораховуються варіанти, пов’язані із ситуацією, коли обставини складуться не на їхню користь і посаду доведеться залишити. Тож заздалегідь доводиться шукати відповіді на питання: як згодом не

---

* Сьогодні можливість балотуватися вдруге має, приміром, президент у Бразилії, Венесуелі, Нікарагуа та ін.

опинитися в аутсайдерах? Відтак президенти стають творцями своєрідних „запобіжників” у вигляді, наприклад, забезпечення собі пожиттєвого місця у верхній палаті парламенту.

Прикметно, що цим „винаходом” у світі вже користуються давно. Прикладом є Чилі, де після президентських виборів 1989 р. (метою яких був перехід від військової диктатури до демократії) і приходу до влади спочатку П. Ейлвіна, а згодом Е. Фрея, довічним сенатором став А. Піночет. Навіщо колишньому диктатору знадобилося звання довічного сенатора? Західні експерти вважають, що тільки заради одного: щоб уникнути відповідальності за скоєні в часи свого диктаторства репресії. Зарезервували собі „спокій” до кінця життя за допомогою заздалегідь проведеного на законодавчому рівні „бронювання” місця у верхній палаті парламенту президенти й таких латиноамериканських держав, як Уругвай та Венесуела: вочевидь п’ять років перебування на посаді (дозволені конституціями відповідно 1967 і 1985 рр.) для людей, які один раз піднялись на верхню владну сходинку – мало. А можливість бути обраним повторно (хоч і через певний час, а не відразу, як передбачають конституції обох країн) часто видається примарною.

У „старих” же демократіях тільки в Італії (яка є, по суті, парламентською республікою, а відтак президент має значно менше прав, ніж при президентській формі правління) президент, отримавши префікс *екс-* у означенні свого статусу, стає членом верхньої палати парламенту.

На пострадянських же теренах аналогічним чином подбав про своє безхмарне майбутнє президент Казахстану. Однак у сенатори цей, останній, не поспішає. Перебуваючи на посаді з лютого 1990 р., він переобирався у 1991, 1995, 1999 рр. Останнього разу – на семирічний термін. Крім того, 27 червня 2000 р. парламент Республіки Казахстан прийняв закон „Про першого Президента Республіки Казахстан”, яким надав Н. Назарбаєву цілий ряд пожиттєвих прерогатив: звертатися до народу республіки, державних органів, посадових осіб з пропозиціями щодо актуальних питань розвитку суспільства (при цьому ці, останні, не можуть відмовитися від розгляду президентських ініціатив). Н. Назарбаєв

також отримав право виступати перед парламентом та на засіданнях уряду при обговоренні пріоритетних питань, голосувати в Асамблеї народів Казахстану, входити до складу Ради Безпеки, вносити пропозиції чинному президенту (щодо кадрових питань, запровадження надзвичайного стану в країні, використання війська республіки тощо).

Отже, під дахом політичного інституту з вівіскою „президентура” можуть „мешкати” державні мужі-велети, але можуть ховатися й різного роду авторитарні правителі, тип правління яких більш продуктивно аналізувати не в контексті представницької демократії, але бонапартизму чи, приміром, каудилізму і т. п. Відтак президентство, постання якого висвітлило свого часу одну із граней суспільства, організованого на демократичних засадах, у ХХ ст. було вже часто-густо уособленням *диктабланди* (режиму, за якого авторитарні правителі поступаються деякими правами без згоди на підзвітність громадянам) чи *демокрадури* (того режиму, за якого вибори відбуваються, але за умови гарантованої перемоги правлячої партії, виключення певних суспільно-політичних груп із участі в них, чи при позбавленні обраних громадян можливості дійсного управління).

По-четверте, ряд президентів, як свідчить історія, були усунуті від влади (чи навпаки її отримали) в результаті військових переворотів. Серед найсвіжіших, так би мовити, прикладів – 34-й державний переворот у кінці лютого 2004 р. на Гаїті і, як наслідок, відсторонення від влади президента Жана-Бертрана Арістиди⁹. Загалом західні експерти звертають увагу на те, що державний переворот все частіше залишається єдиним методом, застосування якого врешті-решт допомагає відсторонити президента (узурпатора чи навпаки – невдачу на посаді) від влади, оскільки всі інші заходи виявляються не ефективними. Правда, трапляються випадки, коли президенти-невдахи, втративши будь-яку здатність керувати країною, добровільно йдуть у відставку, як приміром, президент Аргентини Рауль Альфонсин (1984–1989 рр.), котрий за п'ять місяців до закінчення терміну перебування на посаді, усвідомлюючи своє безсилля, спромігся на рішучий крок. Аналогічним чином у 1985 р. вчинив президент Болівії Ернан Сілез Суазо. За допомогою

процедури імпічменту (звинувативши у карному злочині) вдалося позбавити влади Коллора де Мелло в Бразилії та Карлоса Андреса Переса у Венесуелі. У 2004 р. Республіка Корея стала восьмою країною світу, в якій президент Но Му Хьон („президент-непорозуміння”, „випадковий президент”, „віртуальний президент”, як називали лідера представники корейських мас-медіа) після нетривалого перебування на посаді був підданий процедурі імпічменту. Інші ж політичні банкрути (на кшталт перуанського президента Алана Гарсія, бразильського Хосе Сарнея, гватемальського Вініціо Серезо) „дотягували” свої президентські терміни, випустивши з рук „важелі управління”. Така бездіяльність президентів дорогого коштувала: їхні країни стрімко скочувалися в безодню нестабільності, всеохопної – системної – кризи, виборсались з якої наступникам, як безпристрасно констатують західні експерти, вже стає не під силу.

Сутнісною причиною постання „викривлених образів” президентства (як форми наруги над суспільством) є вже згадана неготовність чи неспроможність спільнот до сприйняття демократичного досвіду, та неспроможність, яка зумовлюється історичним досвідом того чи того народу, рівнем політичної культури, економічного розвитку спільноти, станом громадянського суспільства, наявністю/відсутністю розвинутої сучасної плюралістичної свідомості тощо. Відтак підмічено, що президентську форму правління найперше обирали латиноамериканські, африканські держави, які успадкували від минулого тягар нерозв’язних проблем. Парламентську ж республіку бралися розбудовувати народи європейських держав і, що прикметно, – колишні британські колонії.

Однак і в парламентських чи напівпрезидентських республіках справи з президентом складаються не завжди просто, особливо в „нових демократіях”. Так, у країнах Центральної Європи мають місце різноманітні спроби президентів посилити свою владу. Проте, на відміну від колишніх радянських чи югославських республік, де президенти відкрито розправляються з опонентами, центрально-європейські уряди і парламенти жорстко блокують подібні спроби¹⁰. Відтак розвивається практика демократичного президентства. Деякі

її особливості добре відбилися в словах экс-президента Чеської Республіки Вацлава Гавела:

„Якщо президентська посада й дала щось мені особисто, то це досвід високої політики і можливість брати участь у таких історичних рішеннях, якими були: трансформація суспільства з централізованої системи на демократичну, участь у створенні конституції, ануляція Варшавського договору, розширення Північноатлантичного альянсу і вступ Чеської Республіки в Європейський Союз. Однак у мене немає відчуття, що президентська посада принесла мені якісь інші особливі переваги, хіба що тільки підтримку працівників канцелярії президента. Якби я не був президентом республіки, можливо, сьогодні я був би менш виснаженим і відчував би радість від текстів і театральних вистав, що їх за цей час написав би”¹¹.

У новопосталих республіках, які декларують себе як „напівпрезидентські”, президентів часто обирають у два тури, оскільки в першому жоден із претендентів виявляється неспроможним отримати необхідну для обрання кількість голосів. Ставши переможцем у результаті проведення другого туру виборів, президенти після інаугурації швидко забувають, як зазначає Г. О’Доннелл у статті „Делегативна демократія”, що *не вони були „початковим вибором” більшості виборців*, тому починають вірити в те, що втілюють в собі надії і бажання *усіх громадян, усієї нації*.

Взаємини між президентом і парламентом часто розвиваються на конфліктній основі. Відтак дослідники феномену говорять про проблему *подвійної демократичної легітимності*. Суть її в наступному. Як президент, так і парламент з’являються в результаті електорального вибору, і це є підставою для суперечок щодо того, хто ж є *фактичним виразником інтересів* народу. Ускладненню ситуації в країні з президентською чи напівпрезидентською системою правління сприяє й багатопартійність, ідеологічна розінтегрованість суспільства.

Дослідники президенціалізму відзначають і те, що історія (як давня, так і „вчорашнього дня”) дає приклади, коли посаду

президента обіймала людина досить далека від політики, а відтак діяльність її як президента була неефективною, що в свою чергу несприятливо відбивалося на суспільних процесах. Такі ситуації, приміром, пояснюються тим, що кандидати в президенти наймають для проведення виборчої кампанії професіоналів, які „грамотно” подають образ свого клієнта, і він в очах електорату, врешті-решт, постає таким собі „рятівником” нації.

Приходу на президентську посаду людини, яка після виборів береться вирішувати вузькокорпоративні чи кланові інтереси (не тільки в країнах Латинської Америки, але, як вважає згаданий Г. О’Доннелл, і в багатьох колишніх „комуністичних” країнах), сприяє й висока ступінь корумпованості суспільства, яка, на відміну від країн „стійкої демократії”, має тенденцію до зростання.

Попри вади президентського чи напівпрезидентського режиму і його несприйняття частиною політиків-практиків, політологами чи сегментами електорату*, з-поміж західних дослідників демократії є ті, які схиляються до думки, що й парламентська система теж не є панацеєю від суспільних бід, оскільки й їй притаманні численні недоліки (специфічні для кожної країни в кожний проміжок часу, як аргументовано довів у цілій низці своїх досліджень, приміром, Дж. Сарторі). Відтак, поцінуючи плюси та мінуси кожної з форм правління, спеціалісти, обізнані з демократичною практикою у всіх її іпостасях, схиляються до висновку, що для новопосталих демократій (країн демократичного транзиту) перехід до парламентаризму є, за визначенням Дж. Сарторі, „переходом у невідомість”. Розбудова ж напівпрезидентської форми правління, котра дозволяє країнам діяти „в межах своїх знань, досвіду та компетенції”, є оптимальною.

---

* А. Валенсуела в статті „Латинська Америка: криза президентської влади” пише про те, що, наприклад, у Бразилії попри те, що досить яскраво проявилася незгода із системою президентської влади, під час національного плебісциту більшість електорату висловилося за її збереження. Однак в ході подальшого аналізу з’ясувалося, що бразильці з найвищим освітнім рівнем і значна частина політичних діячів країни перевагу віддають все ж парламентській формі правління.

2. Про деякі особливості президентства на пострадянських теренах

На початку 90-х років минулого століття кожна з колишніх радянських республік вже мала свого власного главу держави. Цікавий факт: співвітчизники (усі – люди з досить високим рівнем освіти) на моє прохання пригадати прізвища президентів, які сьогодні правлять у незалежних державах на пострадянських просторах, обов'язково називали керівників Росії, Білорусі, Казахстану, Грузії. Рідше пригадували прізвища туркменського, азербайджанського та узбецького президентів. Ще рідше – вірменського, киргизького, таджицького, молдовського. Тільки у випадках – імена президентів, що перебувають при владі в трьох прибалтійських республіках. Такий стан власної обізнаності пояснювали просто: прізвища найближчих сусідів (президентів Білорусі й Росії) або лідерів тих країн, з якими Україна підтримує тісні „газово-нафтові” відносини (як з Азербайджаном чи Туркменистаном) часто з'являються у засобах масової інформації, відтак – „на слуху” і в пам'яті. Ім'я грузинського керівника стало „ближчим” і запам'яталося внаслідок активної підтримки останнім ідей помаранчевої революції. Прізвища ж президентів тих республік, які географічно віддалені й з якими економічні зв'язки для України є не на стільки важливими (чи розвиненими), менш „закріпилися” у пам'яті співвітчизників.

З іншого боку, стан обізнаності зумовлений й іншим чинником: поіменно, як правило, знають „кривдників” – новоявлених диктаторів, всякого роду гонителів, тих, хто розбудовує й зміцнює свою владу, обмежуючи свободу співвітчизників та позбавляючи їх елементарних політичних прав. „Невідомими” ж для багатьох з-поміж нас залишаються тільки імена демократичних лідерів – у пересічного українця інтерес викликають насамперед не імена, а власне наслідки діяльності того чи іншого президента колишньої „братньої республіки” та порівняння (свідомо чи мимоволі) цих „наслідків” із ситуацією та здобутками України.

Такі порівняння свідчать, що за період кінця XX – початку XXI ст. на пострадянських теренах (часто під гаслами прихильності до

ідеалів демократії) відбулася дивергенція політичних систем та режимів. Відтак серед них є справді демократичні, як, наприклад, у трьох прибалтійських республіках. Є й такі, котрі експерти характеризують як авторитарні диктатури: саме на таку, зокрема, спромоглася „експериментальна нація пана-Бога” (як охарактеризував співвітчизників Ригор Барадулін) – білоруси. Є й тоталітаризми, як, наприклад, у Туркменістані. Є такі, котрі ніяк не випрочаються із лабіринтів радянськості, залишаючись на зламі ХХ–ХХІ ст., як Вірменія, країнами „радянського порядку”¹². Відповідно й президентство в кожній з країн носить різний характер – від демократичного до авторитарного та тоталітарного, що й виділимо як *першу особливість* даного інституту в пострадянських реаліях.

Своєрідною ілюстрацією ступеня демократичності чи недемократичності політичних систем і режимів у нових незалежних державах на теренах колишнього СРСР є оцінювання стану в них політичних прав та громадянських свобод, яке щорічно проводиться американською громадською організацією „Freedom House”. Експертні оцінки, нагадаю, виставляються за шкалою від 1 до 7. При цьому 1 є показником найвищої демократії, а 7 – найбільшого тоталітаризму. З урахуванням цього, „вільними” вважаються країни, які отримують від 1 до 2,5 балів, „частково вільними” – ті, яким виставлено від 3 до 5 балів, а країни, що отримали бал у межах 5,5 – 7, відносяться до категорії „невільних”.

Відтак Україна у 1991 р. отримала по 3 бали за стан політичних прав і громадянських свобод, у 1994–1999 рр. – відповідно 3 і 4 бали, і була віднесена експертами до „частково вільних” країн. У 2000–2003 рр. ситуація дещо погіршилася, про що свідчили 4 бали, отримані Україною з обох позицій, однак наша держава все ж відносилася до категорії „частково вільних”. Як і Молдова, котра у 1991–2003 рр. за стан громадянських свобод стабільно отримувала по 4 бали, а оцінка, отримувана за стан політичних прав громадян, поступово покращувалася – від 5 (у 1991 р.) до 2 (у 1998–2001 рр.) і в 2003 р. становила 3 бали. Як Вірменія, в якій громадянські свободи оцінювалися у 1991 р. у 5 балів, у наступні роки – в 4 бали; оцінка ж за політичні права коливалася: у 1991 р. – 5 балів, у 1994 – 3, у 1995

– 4, у 1996-1997 рр. – 5, у 1998-2003 – 4. Як Грузія, котра у 1991 р. за громадянські свободи отримала 5 балів, а за політичні права 6. Надалі грузинські показники з обох позицій піднялися до 4 балів.

У Росії ситуація виглядала дещо інакше: у 1991 р. обидва показники становили 3 бали. У 1994–1997 рр. оцінка за політичні права становила 3 бали, а за громадські свободи – 4; у 1998 р. Росія отримала по 4 бали вже з обох позицій; у 1999 ситуація ще погіршилась – права і свободи були оцінені відповідно 4 і 5 балами; у 2000–2003 рр. Росія незмінно отримувала по дві 5. Наприкінці 2004 р. представники „Freedom House” заговорили про те, що путінська Росія стрімко скочується до категорії „невільних” країн. Власне туди, де з 1996 р. знаходяться *єдина невільна з християнських держав Європи*

Білорусь, яка, отримавши у 1991 р. по 4 бали, надалі стабільно отримувала по 6 балів і за стан політичних прав, і за стан громадянських свобод. Із 2000 р. – Киргизія (6 балів за стан політичних прав та 5 балів за громадянські свободи). Із 2003 р. – після шестирічної перерви – Азербайджан (відповідно 6 і 5 балів) та з початку 90-х – Казахстан (відповідно 6 і 5 балів), Узбекистан (відповідно 7 з першої позиції та 7-6 з другої), Туркменистан (з обох позицій – 7 балів), Таджикистан (політичні свободи – 7-6 балів, громадянські свободи – 5-7)¹³.

Для порівняння: у 1991 р. – перед самознищенням СРСР – загальносоюзний бал дорівнював 4 (з обох позицій).

Усі „напіввільні країни”, можна твердити, були більшою чи меншою мірою авторитарними (жорсткий чи „м’який” авторитаризм). Але, як, приміром, засвідчили революційні події в

**Quot homines, tot
sententiae**

*Колишній директор радгоспу
створив замість
європейської країни Білорусі
один величезний
стилістично бездоганий
радгосп, голова
периферійного КДБ створив
на місці сонячного
Азербайджану одну
величезну провінційну
контору з усіма її
атрибутами, навіть
дисидентами і катівнями;
колишній молодий розвідник
перекроєє Росію за
класичними канонами
розвідки, створюючи
замість губерній округи-
резидентури...*

Д. Видрін

Грузії чи Україні, в ряді нових незалежних держав намітилася чітка тенденція до все помітнішого ослаблення „президентських авторитаризмів”. Причини такого стану речей, зокрема в Україні, добре віддзеркалює думка Михайла Горбачова, висловлена за півроку до українських президентських виборів – у квітні 2004 р.:

„За будь-яких перипетій свої питання ви [українці. – М.К.] все одно вирішуєте демократично. Авторитаризм не проходить. Чому? Ще Малишко п'ятдесят років тому задавався цим питанням. ...А відповіді все одно немає, вочевидь, ментальність така”¹⁴.

Друга особливість тісно пов'язана з першою і стосується того, що переважна частина президентів у колишніх радянських республіках володіє владними повноваженнями, не санкціонованими демократичними процедурами. Серед цих президентів, насамперед, виділимо тих, які вже не один термін перебувають на посаді (як А. Лукашенко, президентський термін котрого розпочався у 1994 р., чи Н. Назарбаєв, початки президентства якого сягають 1990 р.). При цьому в тій чи іншій формі проявляється бажання залишатися на посаді нескінченно довго. Так, наприклад, у грудні 1999 р. один із вищих органів влади Туркменістану – Халк Маслахати – прийняв постанову „Про повноваження першого Президента Туркменістану Сапармурада Ніязова”, відповідно до якого С. Ніязов отримував „виключне право здійснювати повноваження глави держави без обмежень терміну”.

У даному контексті варто розглядати й феномен „безальтернативного президентства” Г. Алієва в Азербайджані, і президентство у формально парламентській республіці Молдові. Молдовський президент, як твердив один із співголів партії „Наша Молдова” Серафім Урекян, монополізував усю владу, „підім'яв під себе парламент, уряд і силові структури”. Обраний не всенародно, а парламентом (як і годиться у парламентській республіці), президент Володимир Воронін жодного разу не звітував перед парламентом про виконану роботу.¹⁵ Це дозволяє воронінським опонентам

говорити про те, що в умовах сучасної Молдови парламентська республіка трансформувалася на „диктаторську”.

Третьою особливістю президентства в низці нових незалежних держав на теренах СРСР є те, що дехто з президентів здобув чи намагався здобути владу, так би мовити, у спадок. У азербайджанському, приміром, випадку – Алієв-син у свій спосіб отримав повноваження від Алієва-батька. Прикладом невдалої спроби передачі влади конкретній особі можуть слугувати події, що мали місце у листопаді 2001 р. у Казахстані, коли президент Н. Назарбаєв прагнув передати президентські повноваження без проведення виборів старшому зятю Р. Алієву.

Демократизація політичних систем і режимів чи навпаки їх еволюція у бік авторитаризму або тоталітаризму зумовлена безпосередньою діяльністю президентів чи кланів, очолюваних ними. Тобто процес змін на території колишнього СРСР, що сприяв загальній модернізації пострадянських суспільств чи навпаки їх переоблаштуванню на традиціоналістських засадах, був і є досить персоніфікованим (що виділю як *четверту особливість* пострадянського президентства): його авторами й керівниками часто були й залишаються безпосередньо самі президенти, влада яких у ряді випадків ставала все більш та більш абсолютною. При цьому, звернемо увагу, отримання президентом, сказати б, надлишкових повноважень призводило до послаблення інших державних інститутів (у т. ч. парламенту, політичних партій, судової влади, форм безпосередньої демократії).

Яскравим прикладом президентської діяльності, спрямованої на „знищення всіх інститутів демократичної державності”¹⁶ у власній країні, зразком цілеспрямованого переоблаштування влади на засадах авторитаризму є діяльність двох президентів Росії.

На початку 90-х років ХХ ст. Росія спромоглася на „проект Єльцин” (як називався однойменний фільм, що побачив світ у 2003 р.). Цей, останній, як відомо, завершився майже „трепетним зразком” передачі президентської влади за схемою „з рук у руки” – від

Argumentum ad rem

*Росія без демократії – це
Радянський Союз з іншою
назвою.*

А. Міхнік

Б. Єльцина до „довіреного спадкоємця” В. Путіна. Або, як зауважив у своїй книзі „Борис – Star і старевичі” („стар” з англійської – „зірка”) угорський культуролог, політолог, поет та русист А. Сілагі, від „колективного Розпутіна” (єльцинської адміністрації) до „колективного Путіна”, котрий на момент здобуття влади задовольняв більшість російського суспільства. (Можна додати, що нібито задовольняв, але про це нижче.)

Сьогодні, спостерігаючи за російськими політичними метаморфозами, західні аналітики все частіше зауважують, що В. Путін керує державою, „купаючись у теплому відблиску пострадянського культу особи”.

Восени 2004 р. група західних політиків та експертів у галузі зовнішньої політики (у т. ч. колишній чеський президент Вацлав Гавел, екс-прем’єр-міністр Швеції Карл Білфт, американський сенатор Джон Маккейн та ін.) у листі, адресованому главам держав і урядів країн-членів НАТО та ЄС, оцінила путінські реформи, зауваживши, зокрема, що „нинішнє російське керівництво пориває з основними демократичними цінностями євроатлантичної спільноти”. Підписанти звернули увагу на те, що трагічні події в бесланській школі стали приводом для посилення В. Путіним власного контролю над політичним життям у країні. „Ми глибоко стурбовані тим, що ці трагічні події використовуються для подальшої руйнації демократії у Росії – російські демократичні інститути і без того завжди були слабкими й уразливими. З моменту приходу до влади 2000 р. Володимир Путін іще більше послабив їх”¹⁷, – вказувалося у листі. Аналізуючи стиль управління російського президента, автори листа наголошували: „Він систематично урізував свободу та незалежність преси, руйнував механізми взаємного контролю у федеральній системі Росії, самовільно ув’язнював реальних і уявних суперників, викреслював легітимних кандидатів із виборчих бюлетенів, залякував і заарештовував лідерів неурядових організацій і послаблював політичні партії у Росії”¹⁸.

Самі ж росіяни про новий культ особи в путінській іпостасі ще, здається, не говорять відкрито, однак відзначають, що цей ще зовсім недавно маловідомий чиновник перетворився на найпопулярнішого правителя країни зі сталінських часів, і розуміють, що „старевич”

В. Путін прийшов, так би мовити, всерйоз і надовго. Однак відважних (царелюбивих? заляканих?) росіян це, здається, не бентежить. Хіба що невеличка купка інтелігентів нервує й намагається застерегти російське суспільство: тільки *поки що* газети „пишуть, що хочуть” і „сядять без суду й слідства” *тільки деяких* з олігархів, що кордони тільки *поки що відкриті*, що тільки *поки що діють* „кілька політичних партій”¹⁹.

Втім, такі перестороги губляться в масиві заспокійливих сентенцій. Їх суть зводиться до того, що в Росії (на відміну від Західної Європи) *можлива інша – неліберальна – форма демократії*²⁰. Такі умовиводи не вдивовиж, адже для частини російської еліти будь-яка демократія є загалом неприйнятною. Більше того: вона прагне відродити й закріпити в масовій свідомості імперську ідею, настирно заводячи мову про необхідність творення „ліберальної імперії”, або без обмовок заявляє, що „монархія потрібна Росії як повітря”²¹. І – повертає голови в бік президента.

А російські аналітики, аналізуючи розвиток політичної влади в Росії після 1991 р., засвідчують: держава визріла для подібних трансформацій. Адже виконана на політичній арені „царем Борисом” роль хоч і не перетворилася на „повний авторитаризм”, однак саме „за Бориса” в Росію повернулася ідея одноосібної влади. Далі, намагаючись виступати провісниками нового російського порядку, вірні „царю-президенту и Отчеству” наголошують, що в одноосібній владі в російській державі втілюється... „велике творіння національного генія” народу²².

Російські інтелектуали беруться стверджувати, що „авторитаризм – ворожий до демократії”, а от „одноосібна влада може виступати в союзі із народовладдям”. Випещуючи політичний оксиморон, проголошують, що „в творчості Владіміра Путіна” виявляється „влада загальної сили”, що таке політичне

Argumentum ad rem

Головна проблема Росії сьогодні – неготовність суспільства в цілому, тобто більшості людей, до визнання реальних процесів у Росії й у навколишньому світі. Навіть російська еліта в цілому не бажає визнавати того, що нині відбувається. А вже саме суспільство дуже далеке від реалістичності – душа прози не сприймає. Це наша найголовніша проблема.

І. Яковенко

управління надає владній споруді „перспективу спільної діяльності, сприяє пробудженню енергії народу”²³.

Коментарів такі висновки, здається, не вимагають. Зазначу тільки одне: на наших очах відроджується вже призабутий російський міф про „доброго царя”. Однак дещо модернізований, адже йдеться про верховну – самодержавну – владу в іпостасі президентської. При цьому, що прикметно, добрий президент протиставляється злокозним „владьтимущим”, „правлячому класу”, „еліті”, які ніби-то бажають „продовжити хмільний сон російського демосу”²⁴ та по можливості приховати небачені масштаби корупції і всі можливі обмеження економічної свободи росіян. Особа президента сакралізується. Образ В. Путіна подається як образ захисника й рятівника російського народу та його держави (про інші народи, як і сто років перед цим, не йдеться).

Вдаючись до, так би мовити, високого стилю, інтелектуальна обслуга вже говорить про „государеву диктатуру любові”, яка як *ultima ratio* – останній, вирішальний доказ – видається за найчистіший зразок *уміння любити Росію*. За зразок, який варто оберігати й всіляко наслідувати.

На що ж сподіваються при цьому? Відповідь на це приголомшує своєю відвертістю й простотою: на те, що „це відволіче інтелектуалів, – як пристрасно твердить один із „самодержавновідданих”, – від безплідних розмірковувань з приводу авторитаризму, багато представників якого уособлювали диктатуру любові до Росії”²⁵. Таким чином, легітимація президента відбувається не на підставі законності, а за допомогою позаправових чинників. Президентська влада – це вже майже божественна еманация.

Але пригадаймо про криваві наслідки панування „диктатури закону” в радянській Росії, за тим – у СРСР. Пам’ять дає підстави для песимістичних прогнозів: „государева диктатура любові” у виконанні новоявлених російських „царів-президентів” для народів

Ad notanda

*...Не приносить
заспокоєння сусідам Росії,
коли її уряд уникає того,
щоб висловити своє
ставлення до минулого
країни, яке у всьому світі
визнано кримінальним.*

3. Бжезинський

Росії може обернутися, як завжди, – просто диктатурою, культом, вкороченими життями мільйонів „злочинців без злочину”...*

Розмірковуючи над політичними вподобаннями росіян початку ХХІ ст., доходиш висновку: російська „самодержавна зваба” могла вмерти, однак вона реанімована у вигляді „самодержавної президентури”. Втім, чергові самодержавні „збочення” – тільки черговий логічний крок у характерному русі російської нації *по колу*. І – від Заходу, від демократії. Історія Росії кількох останніх століть – це історія духовно-культурного, політичного спротиву Заходу і його екзотеричним цінностям. Уланцюжку „самодержавство – більшовицька диктатура – сталінізм – президенціалізм” кожна ланка є тільки своєрідним етапом одного великого антизахідного, антидемократичного проекту. Найсміливіші фантазії не окреслять тих причин, які зможуть змінити політично-культурне ество росіянина. (Хіба що цьому посприє подальше розвалювання Російської імперії). Росія й демократія, Росія і право, Росія й Захід – не сумісні. Імперські бажання, монархічно-месіанські поривання (наприклад, у євразійській одежині) є своєрідною „шкірою”. Зніміть цю „шкіру”, й тоді Росія зникне. Однак вона хоче бути...

Dictum acerbum

*...Споконвічна Росія...
настільки не знає і не
розуміє поняття „свобода”,
що не потребує її...*

А. Бобковський

---

* Над цим варто замислюватися знову й знову. Адже, як свідчить аналіз російської теоретичної спадщини на предмет глибини демократичності політико-правового мислення представників російського народу впродовж, приміром, ХVІІІ – початку ХХ ст., знайти хоча б єдиного, послідовного *впродовж всього життя* російського демократа не вдається (незгодні з такими твердженнями завжди мають змогу звернутися до багатств бібліотечних сховищ і сповна відчутти затхлий дух імперії). Всі ці „великі й геніальні” пестелі, белінські, добролюбови, чернишевські, коли мова заходила про права націй, про необхідність демократизації Росії, демонстрували рафіновані зразки імперської політичної культури. Вони завжди ставали на бік „истинно русских”. Рано чи пізно кожен „записний демократ” потрапляв у пастку, якщо не „самодержавства, православ’я, народності”, то революції й диктатури. Він, якщо не відверто ратував за знищення/приборкання/упокорення „інородців”, то за їх асиміляцію. Якщо й були в російському суспільстві демократи, м’яко кажучи „без нюансів”, то вони були євреями, німцями, поляками, були ким завгодно, але не росіянами.

На сучасне російське антизахідництво увагу слід звернути особливо – як на *н'яту особливість* пострадянського президентства загалом. Адже впродовж 90-х років попереднього століття та на початку ХХІ-го політичний простір у колишніх радянських республіках постійно виповнювався антизахідною (антидемократичною чи антиамериканською, антинатовською, антиєвропейською і т. п.) президентською риторикою й дією.

У такій ситуації насторожує те, що свого часу подібне, сказати б, „злісне антизахідництво” виявилось підходящим ґрунтом для постання фашизму та комунізму і, якщо ширше, – тоталітаризму.

Говорячи про російське авторитарне президентство, слід зазначити й те, що саме воно на зламі ХХ–ХХІ ст. все частіше стає свого роду „чинником підживлення” (підтримки) авторитарних правителів на теренах колишнього СРСР. На користь цього свідчить ряд аргументів. Нагадаємо декілька. Так, у Москві свого часу знаходили притулок перший президент незалежного Азербайджану Аяз Муталібов та полковник Сурет Гусейнов, котрий втік з республіки після невдалого перевороту. З України, з Криму, туди подався Юрій Мешков. На початку 2005 р. Москва, як відомо, дала прихисток киргизькому президенту Акаєву. В арсеналі Росії є й інші засоби підтримки й взаємодії з „дружніми авторитаризмами”. Зразком такого рівня відносин можуть слугувати російсько-казахські. Уявлення про їхню сутність дає, наприклад, висловлювання депутата Держдуми Російської Федерації Ніколая Леонова:

„Між двома країнами за останні 10 років підписано більше ніж 350 двосторонніх документів... За цей час відбулося більше ніж 60 зустрічей на вищому рівні, а на кожній зустрічі – витягни і поклади – слід підписати кілька важливих паперів: а інакше як виправдати настільки часті демонстрації дружби? Наші лідери настільки полюбили один одного, що в 1997 р.

Dictum acerbum

Росіяни загрузли в минулому.

Після занепаду Радянського

Союзу вони створили для себе

ілюзію імперії.

В. Лясковський

Н. Назарбаєв нагородив вищим орденом Казахстану „Алтин Киран” за номером першим Б. Єльцина, а той, щоб не залишатися боржником, у жовтні 1998-го відзначив свого казахського колегу орденом Святого Апостола Андрія Первозваного. У Росії далеко неоднозначно поставилися до цього обміну нагородами в душі застійних часів Л. Брежнєва. В очах громадськості заслуги обох державних діячів явно „не тягнули” на такі високі нагороди, але, як мовиться, „своя рука – владики”. Практика формально-парадних акцій жива і тепер. Наприклад, 2003 рік був проголошений „Роком Казахстану в Росії”, а 2004-й – „Роком Росії в Казахстані”, та ніякими доленосними зсувами в житті наших країн ці роки відмічені не були”²⁶.

Московська „пуповина” у досліджуваній період у свій спосіб „тримала” лукашенківську Білорусь чи кучмівську Україну (про що йтиметься нижче). Відтак *шостою особливістю* більшою чи меншою мірою авторитарного президентства в нових незалежних державах є його міцна „прив’язка” до Москви, політична (і економічна, зрозуміло) зорієнтованість на Росію.

Показовим є те, що молоді пострадянські демократії в Прибалтиці мають з Росією якісно інші зв’язки. Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга так характеризувала латвійсько-російські взаємини:

Nuda veritas

...Сьогодні майже всі сусіди Росії або бояться Росії, або ставляться до неї з презирством, або те й інше разом. Не можна назвати хорошою зовнішню політику, яка майже не демонструє покращення у порівнянні з минулим.

З. Бжезинський

„Наші відносини з Росією скидаються на спроби порозумітися двох людей із вадами слуху. За минулих чотирнадцять років у нас взагалі не було жодної офіційної зустрічі. Не обмінювалися візитами навіть міністри закордонних справ. З нашого боку до Росії їздив лише міністр культури. (...) З Росією дуже важко вести політичний діалог”²⁷.

Проблему „утрудненого політичного діалогу” можна зрозуміти, взявши до уваги *сьому особливість* пострадянського президентства – сімейно-клановий характер президентської влади. Яскравим прикладом владарювання клану (або „сімейної демократії”, як іронічно відзначають сучасники), очолюваного президентом, є приклад суперпрезидентської республіки Казахстан. Недалека історія свідчить, що у 1994 р. президент Н. Назарбаєв відправив у відставку уряд, очолюваний росіянином С. Терещенком. Пост зайняв представник середнього жузу (одного з трьох племінних союзів – поряд із старшим та молодшим жузами) А. Кажагельдин. У листопаді 1997 р. на посаді його змінив представник молодшого жузу Н. Балгімбаєв. Ще через два роки главою уряду врешті-решт став представник старшого жузу (жузу, вихідцем з якого був і сам президент Н. Назарбаєв) К. Токаєв. Отже, представники старшого жузу зайняли з цього часу дві з найвищих посад в державі.

Паралельно з цим шапрашати – представники назарбаєвського роду – та їхні земляки поступово посідали й інші високі посади в уряді та бізнесі. Так, наприклад, двоюрідний брат президента А. Єсімов став державним секретарем, зайнявши фактично другу за значимістю посаду в державі. Сват А. Кулібаєв став міністром будівництва. Згодом один зять – Р. Алієв – очолив податкову поліцію республіки, а інший – Т. Кулібаєв – став главою Комітету по інвестиціях. Племінник Н. Абікаєв з посади першого помічника глави держави перемістився на посаду голови Комітету національної безпеки.

На 2004 р. фактично 70% посад у владних структурах було узурповано представниками рідного Н. Назарбаєву старшого джузу²⁸.

Зрозуміло, що клани та „сім’ї” як політичне явище у пострадянських державних організаціях не є чимось однозначним і, приміром, в Узбекистані й Україні – суттєво різняться між собою, як різняться історія двох народів, вибудовані ними держави,

Ad notanda

Для багатьох країн СНД величезною проблемою стає стрімке зниження чисельності населення. За оцінками ООН, у Росії до 2050 року може залишитися менше ніж сто мільйонів чоловік. В Україні чисельність може скоротитися на десять мільйонів.

К. Міжей

політичні системи тощо. Однак звернемо увагу на інше: саме впровадження сімейно-кланових принципів організації влади в нових незалежних державах зумовило деградацію *міждержавних* відносин на пострадянському просторі (і, зокрема, між прибалтійськими демократіями та іншими пострадянськими державами) та призвело фактично до підміни їх *міжклановими*.

Факт заміни міждержавних відносин міжклановими виділимо як *восьму особливість* функціонування пострадянського президентства (особливість, пов'язану із його зовнішньополітичними проявами).

Дев'ята особливість пострадянського президентства стосується методів управління державами, серед яких першочергової ваги набрали такі, як насилля, обман, популізм. Приклад їх поєднання у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. дає світу Туркменистан на чолі з президентом С. Ниязовим. Туркменам навіювалася думка про те, що тільки мудра політика президента забезпечила врешті-решт настання для жителів республіки „золотого віку”. Реальними його проявами стало будівництво на території республіки золотих статуй президента та розкішних палаців, обмеження контактів населення із зовнішнім світом (шляхом цензурування інформації про події у світі, заборони супутникового та кабельного телебачення, обмеження доступу в Інтернет тощо), заходи, спрямовані на знищення науки (заборона Академії наук) та закладів культури (закриття театрів опери та балету, філармонії, цирку). На цьому „культурному” тлі в Туркменистані, як і Киргизстані, Узбекистані та Таджикистані, показник освіченості населення знизився з 55 до 30%²⁹. Такі “здобутки золотого віку туркменського народу” вели до все більшої й більшої самоізоляції країни.

Самоізоляція країни – наслідок правління й білоруського президента („примітивного диктатора”, як нещодавно охарактеризував А. Лукашенка Збігнев Бжезинський). І хоча цей, останній, не говорить про настання в республіці „золотого віку”, однак його риторика по суті є дуже близькою до популістської риторики Туркменбаші:

„Білорусь – дуже вразлива, вона притягує до себе жадібні погляди з усіх боків. ... Я всі ці роки з трепетом несучу в руках цю крихку кришталеву посудину – Білорусь. Ми не хотіли б, щоб ця чистота і створена нами краса потрапила до рук безвідповідального політика”³⁰.

Зрештою слід виділити ще одну – *десяту* – особливість пострадянського президентства: кожен з президентів має більш чи менш сильну, або й відверто слабку, „недорозвинену” (як у Білорусі) опозицію, протистояння з якою намагався за жодних умов не вводити у правове поле, але прагнути її знищення. Такий стан речей зумовив те, що в трьох колишніх радянських республіках – Росії, Казахстані, Киргизії – опозиція у досліджуваній період (1991 – 2004 рр.) жодного разу не приходила до влади. При цьому, що показово, влада намагалася всіляко протистояти самій можливості розгортання у суспільстві опору. Так, Аскар Акаєв промовляв: „Я хочу звернутися до всього народу Киргизстану і закликати всіх повсюди протистояти експортерам революції”³¹. Показово й те, що „старі радянські кадри”, представником яких був, приміром, Е. Шеварднадзе, висловлював сподівання, що „того, що сталося в Грузії, в Україні бути не повинно”, що „Україна не піде грузинським шляхом”³².

Авторитарна влада зберігала свої повноваження не в останню чергу шляхом використання в електоральних кампаніях потужного адмінресурсу, фактичною імітацією виборів до органів державної влади, що виділимо як ще одну, *останню особливість* президентства в нових незалежних державах на пострадянському просторі. Яскравою ілюстрацією на підтвердження даного положення є вибори президента Росії 26 березня 2000 р., після яких у Росії заговорили про фальсифікацію результатів виборчої кампанії. Адже, незважаючи на війну в Чечні, як зауважували аналітики, В. Путіна особливо активно підтримали в мусульманських автономіях. Зокрема, в Чечні, за офіційними даними, голосувало 80% населення (хоча, як було відомо, не менше ніж третина жителів залишили територію республіки) і близько 49,5% з них підтримали В. Путіна. Остання обставина дозволила говорити про те, що, вочевидь,

бойовики спустилися з гір, прийшли на виборчі ділянки і, проголосувавши за В. Путіна, повернулися в гори воювати проти нього. Крім того, російські експерти звертали увагу на те, що В. Путін мав у цілому по країні досить значну кількість голосів (48 – 49%), втім, все ж недостатню для перемоги. Відповідно він не виграв вибори у першому турі. Кремль перемогу „всенародно любимого кандидата” проголосив, не чекаючи на підтримку народу, що дозволило іронізувати: цар же несправжній³³.

Зазначені особливості функціонування інституту президентства в колишніх республіках СРСР є, думається, найбільш значущими (хоча, зрозуміло, поряд з ними можна виділити й інші), і дають більш-менш чіткі уявлення про сутність аналізованого нами феномену.

3. Президентська та напівпрезидентська республіки: складнощі при визначенні форми правління

Попри поширеність інституту президентства на планеті, його сутність у різних країнах, зрозуміло, далеко неоднозначна. Одними особливостями він характеризується у суто президентських (with presidentialism) республіках, іншими – у парламентських. Ще інша специфіка інституту притаманна державам з напівпрезидентською (semi-presidentialism) формою правління (термін, що надійно закріпився у політичних дослідженнях, витіснивши інший – „змішана форма правління”, оскільки дослідники дійшли згоди, що напівпрезидентське правління є окремою формою урядування, а не „змішаною”).

Прагнучи збагнути нюанси функціонування президента в різних владних системах, класифікувати й у такий спосіб розмежувати існуючі сьогодні на планеті види республіканського правління, українські дослідники насамперед послуговуються категоріями, виробленими західними науковцями. Однак, не завжди переймаються тим, що неправильне застосування (несвідоме, а часом, коли науковець береться до обслуговування владних інтересів, – й осмислене) узвичаєного на Заході поняття призводить до спотворення сутності конкретної системи влади, важелів

управління у ній, а відтак – відкриває шлях подальшим маніпуляціям, як у сфері свідомості, так і в політичній. Крім того, у вітчизняних дослідженнях часом з'являються нові категорії (наприклад, парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська республіка), зміст яких залишається туманним.

Загалом, прагнення наукових „новацій” на наших теренах не в новину. З огляду на це, пригадаймо (для прикладу), що свого часу стосовно президентури в соціалістичних країнах ідеологічно заангажовані радянські дослідники зауважували, що в деяких з них, приміром, функціонує *одноосібний президент*, а в інших – *колегіальний*. При цьому нікого не бентежило те, що батьки-засновники США (як пам'ятаємо, батьківщини інституту президентства) однозначно висловлювалися на користь „одного президента й численних законодавчих зборів”³⁴.

Чим пояснювалась їхня прихильність до саме такої позиції? Одноосібна (виконавча) влада є дієздатнішою у порівнянні з колективною, оскільки „рішучість, активність, таємничість і швидкість зазвичай характеризують вчинки однієї людини” значно більшою мірою, ніж „дії будь-якої групи людей”. Чим численнішою ж стає така група, тим більшою мірою зменшуються вказані якості³⁵. „Плюралізм виконавчої влади” прагматичних американців не зваблював. Одним із найбільш серйозних аргументів проти такого владного плюралізму був той, що останній „приховує промахи й ліквідує відповідальність”. До того ж „багатолюддя у виконавчій владі... утруднює пошук винуватців”³⁶. Роздумуючи над тим, який президент потрібен США, А. Гамільтон зауважував:

„...Плюралізм виконавчої влади позбавляє народ двох найбільших засобів безпеки, якими він може володіти... По-перше, стримуванням з боку громадської думки, яка втрачає свою ефективність у результаті того, що осуд за погану політику доводиться розподіляти між кількома особами, й незрозуміло, хто саме повинен бути засуджений; і, по-друге, можливості легко й чітко виявити провини довірених осіб, якщо вони того заслуговують”³⁷.

А. Гамільтон вказав і ще на одну суттєву й привабливу для народу особливість одноосібної виконавчої влади: її „легше обмежувати, коли вона знаходиться в одних руках”. Примноження ж „людей виконавчої влади” є небезпечним, а не „благодатним для свободи”³⁸

Зрозуміло, що попередження А. Гамільтона (ідеолога „буржуазної демократії”) мало цікавили ідеологів соціалізму, що зумовило (стало підґрунтям) для постановня феномену „колегіального” чи „змішаного” президента. Тобто поняття залишалось, але воно було наповнене новим смислом, певною мірою розширене.

На зламі ХХ–ХХІ ст. в Україні з’явився *одноосібний* президент, але його поява в структурі влади виявилася тим чинником, який ускладнив розуміння вітчизняними науковцями й політиками суті форми правління в Україні впродовж 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ-го. У цьому питанні вони ніяк не доходять згоди. Спектр поглядів щодо особливостей форми правління максимально широкий. Відтак пропонується кілька варіантів-висновків: Україну 1991–2004 рр. науковці (і журналісти слідом) визначають як „президентську”³⁹, або „напівпрезидентську”, або як „змішану” чи поіменують „парламентсько-президентською” та „президентсько-парламентською” республікою. Чути й інші голоси, котрі твердять про закріплення в Україні „авторитаризму ліберального типу”⁴⁰ і т. п.

Аналогічною термінологією послуговувалися в досліджуваній період, крім науковців, зрозуміло, і президенти. Так, перший Президент України Л. Кравчук переконував, що в Україні встановилася президентсько-парламентська форма правління⁴¹. Дисонансом до цього твердження була думка другого Президента – Л. Кучми, що прозвучала згодом:

„У нас немає президентсько-парламентської республіки з однієї причини – тому, що немає закладених у Конституцію тих важелів і противаг, які б давали можливість існувати дійсно президентсько-парламентській республіці”⁴².

Політики різних рівнів йшли ще далі. Рівень їхньої обізнаності дозволяв твердити, що, приміром, президентська форма правління

є нижчою формою „організації держуправління (якщо, як уточнювали, оцінювати з позицій демократії)”⁴³, чи що „парламентсько-президентська модель є перехідною до парламентської”. З цим можна сперечатись, адже президентська республіка, як свідчить досвід США, може бути такою ж демократичною формою правління, як і напівпрезидентська чи парламентська. Але може бути й далекою від демократії – коли тільки декларується прихильність до демократичних трансформацій, а управління між тим здійснюється за допомогою набору авторитарних методів. Що ж до „перехідності” згаданої „парламентсько-президентської” моделі як етапу на шляху до парламентської, то тут і сперечатися проблематично, адже західні аналітики такої форми правління взагалі не віднаходять у демократичному світі, а тому і не використовують її у ході аналізу систем урядування, а послуговуються такими поняттями, як президентська, напівпрезидентська (з різноманіттям патернів лідерства) і парламентська форми правління.

„Поверхнева” причина наявності „різничитань” щодо форми правління в Україні полягає у тому, що в Конституції України законодавець не закріпив президента за жодною з гілок влади. Сутнісна ж – у тому, що дослідники, користуючись тими чи іншими термінами, не переймаються їх переконливим обґрунтуванням, поясненням. У зв’язку з цим варто відзначити, що з урахуванням західного „наповнення” терміна, Україна не була президентською республікою (за винятком короткого періоду дії Конституційного договору – з 08.06.1995 по 27.07.1996 рр.) хоча б тому, що одним із критеріїв президентської республіки є той, що президент очолює виконавчу владу (як у США). Як не була, на нашу думку, й напівпрезидентською у *практичній площині*, попри те, що *відповідно до Основного Закону України у державі мала функціонувати саме напівпрезидентська форма правління*.

На напівпрезидентській формі правління зупинимось докладніше. Найперше звернемо увагу на те, що попри існування значного масиву літератури, присвяченого вивченню напівпрезидентіалізму⁴⁴, у середовищі західних науковців до сьогодні не існує єдиного погляду на сутність напівпрезидентської

республіки й відповідно не існує чіткого розмежування держав з напівпрезидентською й парламентською формами правління. Про це говорять, зокрема, наукові напрацювання таких відомих дослідників, як Е. Вільсон, М. Дюверже, Р. Ельге, Дж. Кейрі, В. Мюллер, Дж. Сарторі, М. Шугарт та ін., котрі впродовж двох останніх десятиліть ХХ ст. доклали значних зусиль для з'ясування сутності й розмежування систем влади. Наслідком проведеного ними аналізу стало з'ясування того, що до напівпрезидентських республік можна віднести Веймарську республіку в Німеччині (1919–1933), П'яту республіку у Франції. Як напівпрезидентські розглядаються Португалія (у 1976–1982) і Шрі-Ланка (з 1978), Фінляндія (з 1919 р.). А от з такими зразками систем влади, як в Австрії, Ісландії, Ірландії у дослідників виникали складнощі: президенти в цих країнах функціонують, однак, як усвідомлював, приміром, згаданий М. Дюверже, лише як символічні керівники⁴⁵. Тож якщо цей останній відносив вказані країни до напівпрезидентських республік, то Дж. Сарторі – до парламентських. На зламі століть погляд на напівпрезидентську республіку дещо змінився: дослідники вже не обмежуються 5–10 державами, а характеризують як напівпрезидентські більше ніж 40 країн⁴⁶ (у т. ч. колишні радянські республіки – Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргизію, Литву, Молдову, Росію, Узбекистан, Україну⁴⁷).

Загалом проблеми у здійсненні класифікації виникають з кількох причин. По-перше, визначаючи систему влади, дослідники задумувалися над тим, що слід брати до уваги: положення, які закладено в конституції стосовно облаштування структур влади, чи аналізувати реальний механізм, реальні повноваження і межі діяльності президента? Зрозуміло, що більший інтерес викликає реальне життя, реально діючий механізм влади. Але, звісно, слід прагнути усвідомити й причини та наслідки, так би мовити, відходу від конституції, якщо такий мав місце. Відтак завдання полягає у тому, щоб уловити ситуацію, коли конституція впродовж років чи навіть десятиліть залишалася незмінною, однак система влади так чи інакше змінювалася.

По-друге, виділяючи напівпрезидентську систему правління як відмінну від президентської й парламентської систем, дослідники прагнули виділити (визначити) її характерні риси, й тут також намітилися різні підходи. М. Дюверже вважав, що суть напівпрезидентської форми правління фактично полягає у тому, що парламентська й президентська фази правління просто *чергуються* між собою⁴⁸. Дж. Сарторі ж заперечив, оскільки сутність напівпрезидентської форми правління полягає, на його погляд, насамперед, у тому, що влада в ній ділиться, тобто в державі існує „двоголова” виконавча влада. Має місце своєрідне *двовладдя*, уособлюване президентом і прем'єр-міністром. І в залежності від конфігурації більшості влада не *чергується*, але *коливається* між президентом і прем'єр-міністром. Тобто, коли більшість є об'єднаною (обрала і президента, а, крім того, контролює й парламент), – президент переважає прем'єр-міністра й конституцію. При „розколеній” більшості прем'єр-міністр спирається на власну більшість у парламенті, яка й забезпечує йому перевагу.

Загалом, Дж. Сарторі твердить наступне: щоб довідатися, чи є аналізована форма правління напівпрезидентською, варто прослідкувати її відповідність/невідповідність наступним п'яти характеристикам. У *напівпрезидентській республіці*:

1. Глава держави (президент) обирається на підставі всенародних виборів, прямим чи непрямым голосуванням на визначений термін.

2. Глава держави ділить виконавчу владу з прем'єр-міністром таким чином, що це призводить до структури двоїстої влади.

3. Президент *незалежний від парламенту*, однак він *не уповноважений управляти один* чи безпосередньо, тому його воля повинна передаватися й здійснюватися через уряд.

4. Прем'єр-міністр і його кабінет *є незалежними від президента* в тому, в чому вони є залежними від парламенту: вони є суб'єктом або парламентської довіри, або недовіри (чи обох), але в будь-якому випадку кабінету необхідна підтримка більшості в парламенті.

5. Структура двоїстої влади за напівпрезидентської форми правління припускає різноманітні види рівноваги, а також зміну переваги повноважень у межах виконавчої влади за суворого

виконання умови, що існує „потенціал автономності” кожного елемента виконавчої влади⁴⁹.

Саме ці ознаки, а не якісь інші, є визначальними для напівпрезидентської республіки. Всі ж інші – тільки другорядні, й, взяті у відриві від перелічених, не розкривають суті системи влади та підштовхують дослідників до неправильних висновків.

Дещо інший погляд зору обстоює Р. Ельге. Зауважуючи, що М. Дюверже виділяв три основні типи напівпрезидентських практик (країни із президентами, які мають всю повноту влади; країни, у яких президент ділить владу із прем'єр-міністром; країни з номінальним президентом)⁵⁰, Р. Ельге констатує, що потрійна класифікація М. Дюверже не тільки недостатня для охоплення трансформації деяких напівпрезидентських режимів, але вона недостатня й для того, щоб охопити суттєве різноманіття патернів лідерства, що існують сьогодні. Аналізуючи ці, останні, Р. Ельге вдався до характеристики таких, на його погляд, напівпрезидентських держав, як Австрія, Болгарія, Ісландія, Ірландія, Литва, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Словенія, Україна, Фінляндія, Франція. Висновок дослідника зводився до того, що в Австрії, Болгарії, Ісландії, Ірландії та Словенії домінуючою формою лідерства з моменту постання напівпрезидентського режиму було лідерство прем'єра. У Росії – президента. У Фінляндії президентське лідерство змінилося прем'єрським. У Португалії – президентсько-прем'єрське поступилося прем'єрському. Зрештою у Литві, Польщі, Румунії, Україні та Франції жодна з форм лідерства не стала домінуючою, а відбувалася їх зміна: у Литві та Україні лідером був прем'єр, президент, парламент; у Польщі мало місце і президентське, і прем'єрське чи президентсько-прем'єрське лідерство; у Франції – президентське або прем'єрське; у Румунії – президентське або президентсько-прем'єрське⁵¹. Таким чином, серед описаних, звернемо увагу, *немає президентсько-парламентського чи парламентсько-президентського патерну лідерства.*

Втім, варто пригадати, що на початку 90-х років ХХ ст. М. Шугарт і Дж. Кейрі здійснили спробу в межах напівпрезидентської практики виділити прем'єро-президентський і президентсько-

парламентський тип правління, вказавши, що перший характеризується першістю прем'єра стосовно президента, а другий – першістю президента. Такі підходи були піддані критиці іншими дослідниками (зокрема, Дж. Сарторі), оскільки в такому разі французька система характеризується переведенням першості від президента до прем'єра і навпаки, тобто відноситься до прем'єро-президентського типу, але ж, виходячи з Конституції 1958 р., – до президентсько-парламентського. У такій ситуації, як наголошував Дж. Сарторі, виникають складнощі й з Австрією та Ісландією: з парламентських республік вони перетворюються на напівпрезидентські – прем'єро-президентські. Термінологічне нагромадження, яке не вдається поставити на переконливу наукову основу і, зокрема, довести, що воно є беззаперечним віддзеркаленням реалій життя, спонукало Дж. Сарторі до висновку: не слід намагатися витягати категорію із „сипучого піску”.

Відтак, якщо український дослідник прагне говорити про „парламентсько-президентську” чи „президентсько-парламентську” форму правління і має для цього „залізни”, так би мовити, аргументи, тобто його не зупиняє „сипучий пісок” і він збирається „витагнути” категорію та довести, що „парламентсько-президентська” чи „президентсько-парламентська” республіки у цій частині планети (тобто на пострадянських теренах) таки існують, то варто вдатися до їх вагомого обґрунтування, яке було б „вагомим” не тільки, зрозуміло, в Україні, але й за її межами (до чого ніхто до цього часу не прагнув).

Загалом, українські дослідники до сьогодні не визначилися з тим, які ознаки слід першочергово брати до уваги, визначаючи систему влади. Тож, наприклад, одні науковці такі, скажімо, „складні випадки”, як Ірландія й Ісландія (їхня „складність” для дослідників зумовлюється тим, що в обох країнах президентів обирають всенародним голосуванням) характеризують як такі, у яких функціонує напівпрезидентська чи „змішана” форма правління⁵². У той же час оцінки інших (В. Погоріло) – співпадають із оцінками тих західних дослідників, у яких не виникало сумнівів щодо того, що обидві держави є уособленням парламентської демократії⁵³. Проте не зрозуміло, врахування та аналіз яких ознак

влади в Бразилії й Мексиці дозволяє віднести ці дві держави до напівпрезидентських⁵⁴, коли, здається, ні в кого не виникає сумнівів, що вони є президентськими (хоч і неефективними).

Врозріз із побутуючими на Заході твердженнями йдуть і ті українські дослідники, які зараховують Францію до держав із президентською⁵⁵, а не напівпрезидентською формою правління. (Варто додати, що таке „класифікаційне безладдя” характерне й для російських дослідників, серед яких немає консенсусу щодо того, які країни можна, а які не варто відносити до напівпрезидентських. Н. Сахаров, приміром, на початку 90-х років нарахував напівпрезидентських республік на планеті близько двадцяти, зарахувавши до них, крім, приміром, Франції, Фінляндії й цілу низку колишніх радянських республік, у тому числі й Україну та Росію⁵⁶.)

У ході визначення системи влади вітчизняні дослідники користуються досить різноманітними підходами. Так, в одних випадках, за основу береться мінімум класифікаційних ознак – одна, а відтак зазначається, що „президентськими вважаються ті країни, де президент обирається шляхом всенародного голосування”⁵⁷ (значить, згадані Австрія, Ісландія, а ще Україна чи Росія – однозначно президентські республіки?). В інших випадках відбувається навпаки, й дослідник, даючи визначення президентського правління, базовими називає аж сім ознак: 1) дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади й запровадження збалансованої системи стримувань і противаг, 2) обрання президента на загальних виборах, 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента, 4) формування уряду президентом лише за обмеженої участі парламенту, 5) відсутність політичної відповідальності уряду (кабінету) перед парламентом, 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту, 7) відсутність інституту контрасигнування⁵⁸. З приводу цього можна сказати, що перша ознака стосовно поділу влади є такою ж необхідною й для інших демократичних форм правління – напівпрезидентської чи парламентської. Тож, напевно, немає сенсу відносити її до базових президентської форми правління. Відразу зауважимо й щодо шостої ознаки: можливість

розпуску президентом парламенту свідчить *не про зміну форми правління*, а тільки *про порушення принципів поділу влади* в президентській республіці. Друга ознака справді є базовою, відтак заперечень не викликає. Слід тільки уточнити, що загальні вибори можуть бути як прямими, так і такими, що „схожі на прямі” (тобто в два тури: у другому – президент обирається колегією виборців), а також додати, що президент при такій – демократичній – формі правління обирається на фіксований термін. Щодо третьої риси, яка вказує на необхідність поєднання президентом обов’язків *глави держави і глави уряду*, то, приміром, в американській Конституції (своєрідному нормативному „еталоні” президентської форми правління) не акцентується, що президент – „глава держави”: стаття II тільки вказує, що „виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки”⁵⁹. Відтак, думається, що зауваження щодо поєднання зроблено з урахуванням сьогоденних реалій на пострадянських теренах і їх можна сприймати як своєрідний опосередкований натяк на те, що при відсутності поєднання президентом повноважень та наявності чітко *не парламентського і не напівпрезидентського* правління в країні, варто вже замислюватись над тим, чи коректно загалом говорити про демократичну форму правління у державі.

Четверта ознака є, безумовно, базовою: президент повинен *дійсно* призначати глав, керівників уряду. Американська конституція, зокрема, у зв’язку з цим гласить, що президент має право „за порадою і згодою Сенату” призначати послів та інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців Сполучених Штатів, про призначення яких у Конституції немає інших настанов⁶⁰.

П’ята й шоста ознаки не є базовими, але похідними від четвертої.

Таким чином, з перерахованих семи ознак тільки *дві є базовими*. Але чи достатньо їх для того, щоб форму правління витрактовувати як президентську? Ні. *Третьою необхідною ознакою* даної форми правління є та, що *президента протягом встановленого терміну правління не можна позбавити влади простим парламентським голосуванням*⁶¹ (що реально в парламентській республіці).

Тепер щодо витлумачення українськими дослідниками сутності такого явища, яким є напівпрезидентська республіка. Тут, найперше, звернемо увагу на те, що саме поняття „напівпрезидентська республіка” дехто з науковців вважає за таке, яке „не зовсім вдало”⁶² відбиває суть явища. Тут можна заперечити, скориставшись аргументом Дж. Сарторі: слово „*napiv-*“ у перекладі з латинської означає “половину”, тобто напівпрезидентська форма правління є саме „половиною” від президентського правління – заміною моноцентристської структури влади на „подвійну”⁶³. Інша „половина” влади належить іншому лідеру.

Для інших вітчизняних дослідників поняття „напівпрезидентське правління” є цілком прийнятним. Але тут з’являється інша несподіванка – маю на увазі випадки, коли про себе заявляє прагнення втиснути у певну форму невідповідний їй зміст, тобто витлумачити як напівпрезидентську форму правління ту, яка насправді не є такою.

Про що йдеться?

Звернемося до кількох характеристик напівпрезидентської республіки, зроблених вітчизняними дослідниками й, зокрема, такого: „Загальною рисою статусу президента для напівпрезидентських держав є піднесення інституту президента *над* [виділення – М. К.] традиційними гілками влади, всіма інститутами держави, до того ж не в особі, що поєднує повноваження інших гілок влади, а в самостійній якості, зокрема, як арбітра, координатора щодо органів державної влади, держави і суспільства”⁶⁴. Аналізуючи дане твердження, передовсім зауважимо, що, застосувавши свого часу поняття „напівпрезидентська система”, західні дослідники „вивели” його, відштовхнувшись від *реального* випадку – П’ятої Республіки у Франції. Оскільки саме у Франції під час дискусії у Національних зборах на початку 60-х рр. ХХ ст. Шарль де Голль погодився на розмежування функцій глави держави й глави уряду. Таким чином, Франція стала своєрідним еталоном „двоголової” (президент і прем’єр-міністр) системи правління, „прикладуючи” який до інших схожих випадків, західні науковці й отримують (чи не отримують) підстави для класифікації республіки як напівпрезидентської. (Саме в такий спосіб – так би мовити, *постфактум* – й було

охарактеризовано як напівпрезидентську систему влади у Веймарській республіці (1919–1933)). Відтак хоч у Конституції Французької Республіки за президентом і закріплені деякі арбітражні функції (зокрема вказується, що „він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад, а також спадкоємність держави”⁶⁵), однак про *піднесення інституту президента над традиційними гілками влади, всіма інститутами держави у напівпрезидентській республіці* не йдеться. Його статус не витлумачується як положення *над* іншими: його „другою головою” як елементу структури влади є прем’єр-міністр, а разом вони уособлюють одну із гілок влади – виконавчу. Тож, коли ми будемо говорити про *піднесення інституту президента над традиційними гілками влади*, чи про *піднесення над всіма інститутами держави*, то поняття „напівпрезидентська республіка” буде тільки евфемізмом, використовуваним для завуалювання іншої суті, для якої більш коректним відповідником буде, думається, одне з таких понять, як суперпрезидентська республіка, диктатура, тиранія тощо.

Крім того, якщо дехто з науковців переймався обґрунтуванням позиції президента *над*, то інші трудилися над розробкою концепції поділу влади в Україні не на три класичні, так би мовити, гілки, а на чотири: до законодавчої, виконавчої та судової пробували додати ще й президентську. Втім, варто вказати, що першими на цьому питанні сконцентрували увагу росіяни. Так, приміром, у коментарях до російської конституції початку 90-х років, зокрема, констатувалося: „Ми є свідками достатньо чіткого юридичного оформлення ще однієї гілки влади – президентської”⁶⁶. Більше того: декларуючи президентство як “особливу владу”, зацікавлені в Російській Федерації (зокрема, Ю. Лужков), рухаючись в обраному напрямі, вже на початку ХХІ ст. наголошували, що „необхідно... підвищити ефективність функціонування інституту Президента як центрального інституту всієї політичної системи...”^{67*}

„Український відгук” не забарився, і за кілька років (у 1997 р.) вже українські науковці твердили, що перелік повноважень

---

* Перевидання в Україні праці Ю. Лужкова, в якій обстоювалася ця думка, дозволяє зробити висновок, що вона має прихильників і в нашій державі.

Президента як у сфері нормативного регулювання суспільних відносин, так і в сфері втілення Конституції і законів України в життя, його вплив на діяльність уряду, здійснювану в державі кадрову політику „ставить його у проміжне становище між всіма гілками влади”, а якщо ж врахувати й те, що він є главою держави і „тільки він може уособлювати державу як всередині країни, так і за її межами у відносинах з іншими державами”, то є всі підстави виділяти його „в окрему гілку влади [виділення – М. К.], яка має бути цементуючим началом у всьому державному механізмі”⁶⁸.

Рефлексії на тему четвертої гілки не слабували й згодом і особливо часто звучали в останні роки правління Президента Л. Кучми:

„Наявність ряду органів державної влади з особливим статусом вимагає не обмежуватися трьохгілковим поділом влади. Беручи теорію про поділ влади за провідну орієнтуючу ідею, що випробувана історією, слід зважати за реальну державно-правову практику, широку розгалуженість і водночас функціональну єдність системи державних органів. Принцип поділу влади на 3 гілки не слід сприймати як догму, адже треба враховувати реальні зміни, що відбулися в системі державної влади різних країн після його першого конституційно-правового закріплення”⁶⁹.

Такі підходи зумовлюють ту обставину, що президентам на пострадянських теренах у ряді випадків можна допомогти поступово перетворитися на своєрідних – модифікованих (виборних) – монархів-глав держав. У ситуації, коли президент стає „четвертою владою” – ніби поруч із законодавчою, виконавчою, судовою, а в дійсності перетворюється на владу *над*, то характеризувати таку форму правління за допомогою понять „парламентсько-президентська” чи „президентсько-парламентська республіка”, можливо, й буде доцільно. Адже тоді фактично йтиметься тільки про дві реальні влади – президентську й парламентську, а дві інші (виконавча та судова) будуть позбавлені навіть мінімальної автономії й виконуватимуть суто технічні – допоміжні – функції. З часом, можливо, відпаде потреба й у виділенні парламентської гілки влади:

залишитися єдина *влада над*. (Не дарма ж бо Ф. Шміттер зазначає, що в попередній час – у 1848-1852, 1914-1920, 1945-1956 рр. – після кожного з періодів широкої демократизації більшість, якщо не всі, з держав або поверталися до статус-кво, або в них утверджувалися „ще гірші режими”). При цьому у президентів, як застерігають дослідники, будуть досить широкі права, але – ніякої відповідальності. У зв'язку з цим один з них, зокрема, зазначив, що президенти республік у державах Східної Європи можуть бути притягнені до відповідальності лише у випадку порушення конституції чи закону. Відтак у конституційному регулюванні мають місце суттєві пробіли, оскільки немає розв'язання головного питання: про відповідальність того чи того президента за всю поточну, повсякденну державну роботу, коли президент не порушує конституції чи законів, але все ж його рішення, дії та вчинки фактично приносять збитки інтересам держави й народу, благополуччю останнього і в силу цього знаходяться в суттєвому протиріччі зі всією законодавчою та іншою діяльністю парламенту⁷⁰. Правда, президента-невдачу на посаді, чи такого, який так чи інакше занапастив себе (чи державу) своїми діями, можна позбавити влади в результаті імпічменту. Однак, як зауважують юристи, те, що є юридично можливим, практично – нереальне. Як не реальним є „вписання” у одну із демократичних форм правління – президентську, напівпрезидентську чи парламентську – різновиду авторитаризму під найпривабливішою вивіскою.

Посилання

¹ Токвіль А. Про демократію в Америці. У двох томах. (Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка). Передм. А. Жардена. – К.: Видавн. дім “Всесвіт”, 1999. – С. 41 – 42.

² Там же. – С. 23, 90, 61.

³ Там же. – 111.

- ⁴ Енциклопедичний довідник „Лауреати Нобелівської Премії. 1901 – 2001”. – К.: „Український видавничий центр”, 2001. – С. 46, 106.
- ⁵ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964 годы. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / Под ред. А. А. Фурсенко. – Изд. 2-е, исп. и доп. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 399.
- ⁶ Див. про це: Златопольский Д. Л. Институт президента в Восточной Европе: парадокс выборов и ответственность // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1999. – №5. – С. 13.
- ⁷ Фам Ван Донг. Предисловие // Президент Хо Ши Мин. (Политическая биография). / Пер. с франц. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 16, 18.
- ⁸ Кива А. В. Российская олигархия: общее и особенное // Общественные науки и современность. – 2000. – №2. – С.27.
- ⁹ Див. про це докладніше: Сагайдачний І. Революція „вуду”. Навіть боги не допомогли президентові, який зрадив свій народ // Дзеркало тижня. – 2004. – №9. – 6 – 12 березня. – С.5.
- ¹⁰ President versus Prime Ministers // World Politics. – April. – №48. – 1996. – P.319.
- ¹¹ Вацлав Гавел: „В умовах демократії політик може підвести виборців тільки один раз” // Дзеркало тижня. – 2004. – №6. – 14 лютого. – С.2.
- ¹² Лясковский В. Оранжевое домино? // <http://www.inosmi.ru/translation/216494.html>
- ¹³ Див: <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2004/countries.htm>
- ¹⁴ Михайло Горбачов – життя після життя... // Дзеркало тижня. – 2004. – №16. – 24 квітня. – С.13.
- ¹⁵ Україна не Молдова // Дзеркало тижня. – 2003. – №43. – 8 листопада. – С.6.
- ¹⁶ Афанасьев Ю. Россия – несовременная страна? // Свободная мысль – XXI. – 2004. – №11. – С. 6.
- ¹⁷ Захід протестує проти політики президента Росії // Дзеркало тижня. – 2004. – №39. – 2 жовтня. – С. 5.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Лукин А. В. Диктатура и жизнь // Полис. – 2004. – №1. – С.14.
- ²⁰ Шестопал Е. Б. Авторитарный запрос на демократию, или почему в России не растут апельсины // Полис. – 2004. – №1. – С. 28.
- ²¹ Ганопольский М. Монархия нужна России как воздух // http://ng.ru/politics/2004-05-25/2_monarchy.html
- ²² Власть. – 2004. – №7. – С. 50
- ²³ Там же. – С. 51.
- ²⁴ Там же. – С. 52.

²⁵ Там же. – С. 53.

²⁶ Леонов Н. Россия – Казахстан. Евразийский узел // Свободная мысль-XXI. – 2006. – №1/2 – С. 92.

²⁷ Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга: „Необхідно домогтися, щоб навіть опозиція працювала на благо України” // Дзеркало тижня. – 2005. – №3. – 29 січня. – С.5.

²⁸ Куртов А. Метаморфозы демократии // Свободная мысль-XXI. – 2004. – №9. – С. 67, 68.

²⁹ Міжей К. Економічні реформи в Україні: час нової хвилі // Дзеркало тижня. – 2004. – №28. – 17 липня. – С. 8.

³⁰ Лукашенко – forever? // Дзеркало тижня. – 2004. – № 36. – 11 вересня.

³¹ Цит. за: Портников В. Точка невороття // Дзеркало тижня. – 2005. – №2. – 22 січня.

³² Ар'єв В. Едуард Шеварднадзе: „Думаю, того, що сталося в Грузії, в Україні бути не повинно” // Дзеркало тижня. – 2003. – №47. – 6 грудня. – С.5.

³³ Кагарлицький Б. Ю. Управляемая демократия: Розсип, которую нам нав'язали. – Екатеринбург: Ультра культура, 2005. – С. 429, 431.

³⁴ Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея: Пер. с англ. / Под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. – М.: Изд-во „Весь мир”, 2000. – С. 459.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – С. 462, 463.

³⁷ Там же. – С. 464.

³⁸ Там же. – С. 465.

³⁹ Див., наприклад: Краслянский А. Президент без вице-президента / /Голос України. – 1991. – №130. – 6 липня. – С.2; Кононенко Н. В. Институт президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 /НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл-нь. – К., 1996. – С.6, 14; Мезенцев А. Время хождения между каплями должно закончиться // Зеркало недели. – 1995. – №15. – 15 – 21 апреля. – С. 4.

⁴⁰ Лазаренко О. В. Влада в Україні: нетривіальний політичний аналіз для можновладців і тих, хто хоче ними бути. – К.: Вища школа, 1999. – С. 67.

⁴¹ Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтеллект, 2001. – С. 64.

⁴² Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності. Матеріали „круглого столу”. – К.: Національн ін-т стратегічних досліджень, 2003. – С. 49.

⁴³ Мороз О. О. Чому Україні потрібна парламентсько-президентська республіка // Мороз О. Політична анатомія України. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – С. 300.

⁴⁴ Див., наприклад: Bahro H., Bayerlein B. H., Vesser E. Duverger's Concept: Semi-Presidential Government Revisited // European Journal of Political Research. – 1998. – V. 3. – PP.201–224; Duverger, M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research. – 1980. – V.8. – P.165–187; Eaton K. Parliamentarism and Presidentialism in the Policy Arena // Comparative Politics. – 2000. – V.32 (3). – P.355–376; Pasquino G. Semi- Presidentialism: A Political Model at Work // European Journal of Political Research. – 1997. – V.31. – P.128–137; Roper S. D. Are All Semipresidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regimes // Comparative Politics. – 2002. – V.34 (3). – P.253–272; Semi-Presidentialism in Europe / Edited by Robert Elgie. – Oxford University press, 1999. – 320 p.; Siaroff A. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction // European Journal of Political Research. – 2003. – V.42. – P.287–312. Крім того, – найновіше дослідження, здійснене в Росії: Зазнаєв О. И. Полупрезидентская система: политико-правовой анализ: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра юрид. наук: спец. 23.00.02 / Казанский гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2006.

⁴⁵ Duverges M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research. – 1980. – №2. – P.167.

⁴⁶ Semi-Presidentialism in Europe. – P.14.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Duverges M. A New Political System Model. – С.186.

⁴⁹ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структури, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – С.125.

⁵⁰ Elgie R. Semi-Presidentialism and Comparative Institutional Engineering // Semi-Presidentialism in Europe / Edited by Robert Elgie. – Oxford University press, 1999. – P.283.

⁵¹ Ibid. – P. 283, 287.

⁵² Див.: Шаповал В. М. Державний лад країн світу. – К.: Укр. центр правничих студій, 1999. – С.288.

⁵³ Див.: Погорілко В. Ф. Інститут президентства в Україні // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За заг. ред. Ю. С. Шемчушенка: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – С. 114.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Див., наприклад: Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – С. 265.

⁵⁶ Див.: Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. – М.: Юридическая литература, 1994. – С.23.

⁵⁷ Зеленько Г. „Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003 – С.78.

⁵⁸ Шаповал В. М. Державний лад країн світу. – С.284 – 285.

⁵⁹ Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх / Пер. з англ. О. М. Мокровольського. – К.: Веселка, 1993. – 140.

⁶⁰ Там же. – С.142.

⁶¹ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. – С.80.

⁶² Див.: Шаповал В. М. Державний лад країн світу. – С.288.

⁶³ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. – С.115.

⁶⁴ Погорілко В. Ф. Институт президентства в Україні. – С. 116.

⁶⁵ Конституция Французской Республики // Конституции зарубежных государств. – М.: Издат-во БЕК, 1998. – С.4.

⁶⁶ Конституция Российской Федерации. Комментарий / Под ред. Б. Н. Топорнина. Ю. М. Батурина, Р. Г. Орехова. – М.: Юридическая литература, 1994. – С.399.

⁶⁷ Лужков Ю. М. Путь к эффективному государству: план преобразования системы государственной власти и управления в Российской Федерации. – 2-е изд.; доп. – Запорожье: Премьер, 2003. – С.15,18.

⁶⁸ Бурчак Ф. Г. Президент України. – К.: Ін Юре, 1997. – С.15.

⁶⁹ Скаун О. До питання про поділ влади в Українській державі (політико-правовий аспект) // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї/ редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко, В. П. Андрущенко, І. О. Кресіна, Е. В. Щербенко (вчен. секретар) – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С.78.

⁷⁰ Златопольский Д. Л. Институт президента в Восточной Европе: порядок выборов и ответственность // Вестник Московского университета. – Серия №11. Право. – 1999. – №5. – С.19.

ЧАСТИНА II.

Розділ I.

**КОРОТКЕ ПРЕЗИДЕНТСТВО
ЛЕОНІДА КРАВЧУКА**

*Якщо є підходящий народ,
можна зробитися вождем народу.*
Дон-Амінадо

1. Від ідеї президентства до Кравчука-президента

5 липня 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла закон за №1293—ХІІ „Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. Затим було прийнято ще кілька законів та постанов¹, наслідком дії яких стало постання в Україні інституту президентства.

До заснування поста Президента Україна прийшла, здається, дещо несподівано. Як свідчить періодика початку 90—х років минулого століття, українська еліта довго не відчувала потреби у постанні такого структурного елемента в системі влади, як інститут президента. Найперше „не хотіли чути” про президентство народні депутати². Ситуація змінилася після появи президента у Росії. Приклад сусідки, звісно, — „поверхова” причина, однак певний вплив на настрої в Україні він справив: українці задумалися над тим, чи не вчинити щось подібне й у себе.

Зі сторінок преси все чіткіше почали „звучати” аргументи на підтримку президентства. І найперше тому, що „незалежність на прив’язі” (як оцінював стан України після проголошення суверенітету один із авторів „Голосу України”)³ не давала зримих результатів: московський центр не поспішав ділитися владою, відмовлятися від привілеїв, котрими користувався впродовж століть. Оцінюючи саме ту „непримиренну позицію, яку щодо багатьох питань” проводила Москва щодо України (зокрема, у сфері економіки), все більше представників української політичної еліти починали позитивно сприймати ідею президенціалізму. Багатьом хотілося вірити, що президент, хоча й не „одразу”, але все ж „вирішить усі наші наболілі проблеми”, що він, „маючи сильну владу, зможе змінити ситуацію на краще”⁴.

Згодом почали лунати заклики щодо необхідності прискорення постання інституту президента в республіці. До цього, зокрема, схилилися ті, хто пильно стежив за часто непослідовними, нелогічними, але стрімкими змінами в тогочасному Радянському Союзі. „Не треба забувати, що події в Союзі змінюються, як травнева

погода: візьміть хоча б укази Президента”⁵, – писав „Голос України”. Тобто не стільки приклад Росії, як дії союзного президента підштовхували українців до введення у структуру владного механізму республіки президента як певної протизваги союзному. При цьому були побоювання, що якщо Україна не встигне прийняти „своїї” Конституції і обрати „свого” президента до моменту прийняття нової союзної Конституції, то буде змушена „неухильно дотримуватися” нової Конституції СРСР. А остання – „швидко перекреслить Декларації всіх союзних республік про державні суверенітети”, оскільки Конституція – „це Основний Закон”, а „Декларація – це тільки заява, намір”. Було розуміння й того, що після прийняття нової Конституції СРСР „Президент буде зобов’язаний підписати свій черговий указ про негайне приведення республіканських Конституцій у відповідність із союзною”⁶.

Попри це в українському суспільстві були люди, які принципово не підтримували ідею появи в республіці Президента, оскільки вважали, що посада Президента “несе загрозу парламентаризмові та демократії взагалі”, що „Україна ще не готова” до президенціалізму, адже народ не може „обрати демократа–президента”, бо в більшості областей влада знаходилася „в руках комуністичної номенклатури”. Відтак були побоювання, що президентська влада обернеться „авторитарною диктатурою”⁷.

Таким чином, уже на етапі обговорення можливості й доцільності запровадження в Україні президентської посади, погляди представників політичних сил на проблему різко поляризувалися. Уже на цьому, так би мовити, попередньому етапі був присутній конфлікт – „конфлікт в умах” – розінтегрованої політичної еліти.

Ситуація загострилася ще більше безпосередньо під час передвиборної президентської кампанії, яка спричинила фактичний розкол у лавах демократичних сил: В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, І. Юхновський йшли на вибори особібно, дистанціюючись один від одного, сіючи в головах і душах українців суперечливі ідеї та відтягуючи кожен на себе голоси електорату.

Загалом президентську посаду омріяли понад п’ятдесят претендентів – від О. Бердника та згаданих Л. Лук’яненка та В. Чорновола, а ще Ю. Щербака та Б. Мокіна, котрих проголосили

своїми кандидатами на посаду політичні партії чи трудові колективи, до непрацюючих оптимістів-самовисуванців на зразок киянина А. Грипаса чи жителя с. Межирічки Кіровоградської області М. Донченка. Втім, тільки кільком зпоміж них вдалося врешті-решт зібрати по сто тисяч підписів на підтримку своєї кандидатури. Відтак тільки кілька чоловік і були внесені до виборчих бюлетенів на президентських виборах наприкінці 1991 р.

Серед тих, чие ім'я потрапило до виборчого списку, був Леонід Кравчук. Представники української інтелектуально-політичної еліти (зпоміж яких були такі відомі люди, як, приміром, А. Авдієвський, В. Бар'яхтар, М. Жулинський, М. Михальченко), саме у Л. Кравчуку побачили людину, гідну стати „першим народним президентом”. Відтак характеризували його як особистість, котра здатна вгамувати політичні пристрасті, сприяти збереженню громадянського миру й національної злагоди, за будь-яких обставин діяти „зважено, розсудливо, далекоглядно, керуючись виключно інтересами народу України, вимогами закону, дбаючи про надійний захист життя, майна, прав і свобод громадян”⁸. Можна додати, що позитивні оцінки на адресу Л. Кравчука згодом зазвучали

Ad acta

Я дізнався про наслідки сталінізму, про знущання і тортури.

І тоді змінилися мої думки

і позиція. Й мої

політичні погляди також радикально змінилися. Я

ніколи не дотримувався догм.

Я їх тільки застосовував.

Головним ідеологом був перший секретар.

Л. Кравчук

Verba magistri

Наші ж комуністи повикидали партквитки і на

другий день стали

„буржуями”. Атеїсти

навчилися хреститися,

кадебісти перестали ловити людей за українську

символіку і самі прийняли її. І

ніяких проблем, і ніяких

самообмежень.

Із цього розпочався суспільний блуд змішування і

фальшу, результатів якого

не можна було передбачити.

Але люди відчули це на собі аж тоді, коли їх

заощадження було вкрадено, а потім офіційним

шахрайством виманювалися заощадження валютні. Усі

прокинулися пограбованими.

Є. Сверстюк

з вуст не лише співвітчизників, але й зарубіжних політиків*. Однак поруч позитиву завжди знаходилося місце негативу, якого не шкодували для нього колишні однодумці й сучасні опоненти⁹.

У порівнянні з Л. Кравчуком, що показово, можливість приходу до влади когось іншого на президентську посаду декого із представників тогочасної української еліти насторожувала. Передовсім дане зауваження стосувалося кандидатури В. Чорновола. Олександр Мороз, наприклад, пояснював небажаність обрання президентом В. Чорновола тим, що влада В. Чорновола потрібна „і для зведення рахунків”. Ось це „і”, з точки зору керівника Соцпартії, за певних обставин у політика здатне стати вирішальним, і під „його знаменник можуть потрапити тисячі й тисячі людей”¹⁰. О. Мороз вважав, що коли б доля розпорядилася по-іншому і В. Чорновол був, приміром, головою облради чи першим секретарем обкому, то „шанси на президентство у нього були б вагоміші”. Однак сталося інакше, а тому В. Чорновол, знаючи багато, вмів — „значно менше” і в політичній боротьбі спроможний „більше зруйнувати, ніж створити”¹¹. Логіки, подібної Морозовій, дотримувалася не тільки більшість еліти, але й багато з рядових, так би мовити, українців, для яких прийнятною відповіддю на питання „ким ти був учора?” була та, що засвідчувала „вагомість” людини в радянському суспільстві. В. Чорновол подібним критеріям не задовольняв. (Як напевно не задовольняли в інших колишніх радянських республіках дисиденти, яким таки вдалося прийти до влади, як, приміром, А. Ельчибею чи З. Гамсахурдіа, але не стало сили втримати владу в своїх руках.)

Якщо вищевикладений підхід до добору кадрів незалежної держави порівняти з підходами до даної проблеми у ряді інших країн Східної Європи, то виявимо між ними принципову відмінність. Ця відмінність полягає у тому, що, приміром, у Чехословацькій

---

* Про сприйняття першого українського президента американськими пише А. Зленко у своїй книзі „Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін” (Х.: Фоліо, 2003. — 559 с.). Так, на с. 257 А. Зленко цитує Р. Ніксона: „Леонід Кравчук — один з найкращих політиків, з якими я будь-коли зустрічався”, а на с. 278 наводить слова Б. Клінтона, котрий, звертаючись свого часу до українського Президента, зазначав: „Хотів би я мати такого прес-секретаря, як Ви, пане Президент”.

Республіці відповідно до закону від 4 жовтня 1991 р. було проведено досить жорстку люстрацію. Під люстрацію, зокрема, потрапляли секретарі Компартії (починаючи від районного рівня); особи, які в період з 1948 р. по 17 листопада 1989 р. були так чи інакше пов'язані з Державною службою безпеки, були її резидентами, агентами, інформаторами і т. п. Загалом люстрація позбавила в Чехії 80 тис. чоловік місць праці. У Польщі закон був прийнятий пізніше – влітку 1997 р. – і був менш жорстким. Особа, вступаючи на певну посаду, мала подати відомості про співпрацю з спецслужбами комуністичного режиму. В разі чесного висвітлення особливостей своєї біографії проти неї не застосовувалося жодних санкцій. А в разі утаємничення відомостей про себе – людина на десятирічний термін позбавлялася права займати публічні посади. „М'яку” люстрацію було проведено в Литві (відповідно до закону, прийнятого у 1999 р.), Болгарії, в інших країнах.

Українці не вдалися до подібних заходів.

На виборах за Л. Кравчука свої голоси віддало понад 20 млн. виборців – він і став першим українським Президентом. Прихід на президентську посаду одного з недавніх комуністичних чільників дехто з експертів пояснював, зокрема, тим, що народ України не побачив йому альтернативи – його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже „робота в ЦК – це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вміє аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки – успіх йому забезпечено”¹². Інші ж (і

Verba magistri

Думаю, що система, яку маємо нині, є наслідком того, що на початку дев'яностих винних за злочини комунізму не покарали.

М. Маринович

Ad acta

Щодо моєї політичної, теоретичної та ідеологічної бази, то я її формував сам, постійно поповнював інформацією, яку одержував від сучасної історії завдяки відкриттю архівів. І тоді зрозумів те, що я повинен робити для мого народу. Я сказав собі, що настав час нарешті забезпечити його незалежність.

Л. Кравчук

з-поміж них і другий Президент України Л. Кучма) дещо узагальнюючи, зауважували, що в новопосталій Українській державі перемога фактично дісталася „найбільш розумній і досвідченій частині адміністративно-бюрократичної системи”¹³.

Сам же Л. Кравчук в одному з перших інтерв'ю (наприкінці січня 1992 р.) на питання „Як ви поясните те, що українці вибрали 1 грудня 1991 року своїм Президентом колишнього комуніста, хоч вони не перестають скаржитися на те, що комунізм їхній країні наніс збитки?” відповідав, що, на щастя, мислення українців таке, що вони обрали свого Президента „не у співвідношенні з його минулим, а в залежності від його сучасних дій, за те, що він робить кожного дня, щоб захистити інтереси свого народу”¹⁴.

З чим можна погодитися у цих словах?

Найперше з тим, що, як показало відносно коротке перебування Л. Кравчука на посаді, займаючись проблемами, у вирішенні яких „радянського досвіду” було достатньо, він (особливо в перші — „медові” — місяці перебування на посаді) справді діяв в інтересах „свого народу”. Однак, життя дуже швидко висвітило не просто куцість старого досвіду для нових реалій, але його мізерність, непідходящість. Відтак там, де професійних знань та

Dictum acerbum

Влада, яка у нас сьогодні, пройшла через різні етапи, чи кондиції... Оскільки власної ідеології у них не було, то скористалися уже напрацьованою націонал-демократичною. Адаптували до своїх нужд, умовно кажучи, рухівську ідеологію. Якщо пам'ятаєте, Чорновіл дуже ображався, що Кравчук украв у нього його програму. І коли його запитували, яка між їхніми програмами різниця, Чорновіл говорив: „Тільки та, що моєї програмі тридцять років, а кравчуківській — тридцять днів”. Він, правда, скромно замовчував ще й про те, що за свою програму відбув пару десятків років в концтаборі, між тим, як Кравчук годувався в цеховських спецрозподільниках. Зрозуміло, що ніякого наміру виконувати рухівську програму у наших посткомуністів не було. Це те ж саме, що доручити департизованим нацистським вождям демократизацію повоєнної Німеччини.
М. Рябчук

досвіду Президенту явно бракувало, інтереси молодій державі „зрадзувалися”. Найперше – у зміні правил гри, чи, точніше, у зміні правил життя людини і громадянина в державі, у переведенні економіки республіки на самодостатні рейки, у консолідації еліти. Хоча стосовно останнього моменту Л. Кравчук заявляв, що „домагався консолідації всіма силами”¹⁵. Однак чи недостатньо домагався, чи сили Президента не відповідали суспільним потребам – досягти позитивних результатів таки не вдалося.

Чи засуджувати за це? Ні. Адже нація обрала того президентом, на якого сама виявилася спроможною з урахуванням все того ж – радянського (зокрема, суспільно-політичного, культурного) досвіду. Л. Кравчука обрала за інерцією, так би мовити. А він (президент) умів те, що вмів. Кардинальна зміна політичних реалітетів вимагала від особистості не лише здатності до наднапруження, але й великого запасу чеснот і здібностей: одна справа жити на вказівках з „центру”, й зовсім інше – зуміти стати самому таким „центром”, зуміти здолати розрив між неготовністю та ефективністю. Зрештою Л. Кравчук посаду звільнив достроково, що й стало своєрідною розплатою за невідповідність масштабів власної особистості масштабам очікувань і сподівань нації. І головна слабина Л. Кравчука полягала у тому, що він виявився неспроможним хоча б найменшою мірою убезпечити українців від того, щоб зовсім скоро на ґрунті Української РСР не постала „Україна Кучми”.

Взявши до уваги вищевикладене, зауважу, що проблема оцінювання для самого Л. Кравчука полягає, є підстави твердити, у

Expressis verbis

Історичне щастя України 90-х років 20-го століття полягало в тому, що коли достиглий і перестиглий імперсько-тоталітарний плід від струсу (антидержавний заколот) просто впав, владу було кому підібрати. І цілком закономірно, що вона опинилася в руках „номенклатури”. Іншого достатньо розвиненого кількісно та якісно, отже, і придатного для будівництва держави, соціального й політичного середовища у нас просто не було і тим часом немає. Щоб опанувати ситуацію, демократів замало.

Ю. Бадзьо

тому, що свого першого Президента нація буде оцінювати не тільки, як він сподівається, у „співвідношенні з минулим”, досліджуючи та аналізуючи не тільки (і, можливо, не стільки) Кравчукове перевтілення з комуністичного ідеолога Української РСР на Президента незалежної України, але й, насамперед – взявши до уваги подальші метаморфози экс-Президента*. Зокрема – його діяльність як одного з лідерів так званої соціал-демократії (соціал-демократії по-українськи**). Прискіпливе співвідношення слів та справ Л. Кравчука, аналіз його, так би мовити, „триєдиної іпостасі”, відокремлення правди від того, що сучасники вже назвали

Lapsus memoriae

Цікаво відзначити, що під час візиту Л. Кравчука до США в березні 1994 р. була видана англійською мовою пишнobarвна біографія українського Президента... У ній, зокрема, стверджувалося, що під час перебування на посту першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України... він боровся за незалежність і демократичні реформи...

В. Литвин

* Один із перших дослідників політичного лідерства Ч. Мерріам (1874 – 1953) у вступі до своєї праці „Чотири американських лідери” (Merriam C. E. Four American Party Leaders.— N.Y.: The Macmillan Company, 1926) звертав увагу на те, що, прагнучи збагнути лідера, „корисно було б отримати всі можливі дані, які стосуються фізичних характеристик лідера”, з’ясувати „характерні риси його інтелекту, використовуючи всі засоби сучасної психології та психіатрії, а також здоровий глузд”. Ми повинні, „не залишаючи нічого без уваги, здійснити усі спроби розкрити секрети особистості”, не оминати той факт, що „якості лідерів можуть бути визначені тільки тоді, коли відомі також і якості нелідерів чи послідовників, від яких вони відрізняються”. Ми повинні „досліджувати методи і тактику лідера”, те, як він „використовує різні засоби здійснення лідерства – пресу, ораторське мистецтво, інтриги, організації, заохочення й покарання, соціальний престиж та інші численні методи отримання й утримання влади”. Тобто варто проявити, сказати б, *тотальний* інтерес до досліджуваної особистості. З врахуванням цього, звернення до „постпрезидентських” дій, устремлінь, прагнень українських экс-президентів буде доцільним.

**Світло на сутність українських так званих „соціал-демократів” певною мірою проливають цікаві зауваження, зроблені першим секретарем Посольства Німеччини у Києві: „Кілька тижнів тому на деяких веб-сторінках української преси, що з’являються в Інтернеті, подавався як „сенсація” той факт, що Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) не запросила на свій ювілейний з’їзд з нагоди 140-річчя її існування українську партію зі схожою за звучанням назвою. Звичайно ж ніякої сенсації в цьому не було. Та й у відповідній українській партії не відчувалося ніякого особливого збентеження з цього приводу. І це добре, бо є свідченням того, що сторони розуміють одна одну. І там, і тут, у Берліні, добре знають, що упаковка – це одне, а зміст – інше”. (Див.: Ленк Т. Західно-східна мовна плутанина: спостереження споглядача з Німеччини // Дзеркало тижня. – 2004. – №25. – 5 липня. – С.4.)

„дешевою демагогією”, пересмикуванням фактів і фарисейством¹⁶, врешті-решт і дозволить тільки згодом віднайти для нього найбільш підходяще місце на сторінках української історії.

Прикметно, що на зорі свого президентства (на початку лютого 1992 р.), рефлектуючи над проблемою, яку можна, не вдаючись до інтелектуальної оригінальності, означити „Місце Л. Кравчука в українській історії”, сам Леонід Макарович переймався:

„...Хотів би, щоб [про мене] написали правду. Правду про те, як ми жили, як боролися за незалежну Україну в цей складний, важкий час. Хотів би ще встигнути прочитати, що Кравчук був одним із тих, хто багато зробив для розвалу імперії, що величезну роль у цьому відіграла Україна. Нехай напишуть тільки правду. Хоча муза історії, як кажуть французи, вельми примхлива пані”¹⁷.

Сьогодні, роздумуючи над примхами Клію, над „завданням” писати правду та вдивляючись у „триєдину іпостась” екс-Президента, все більше схиляюся принаймні до двох попередніх висновків. З них перший: президентська „грань” образу Кравчука-лідера по-своєму нейтралізує тіні радянського минулого у його політичному портреті (хоча він і залишився сумним символом „нових старих часів”). Адже, якщо виокремити ключову характеристику короткотермінової діяльності Л. Кравчука на посаді, то її сенс досить точно можна відтворити всього двома словами: *політик відступу* (за термінологією Дж. Кіна) – коротке в часі президентство Л. Кравчука добре вкладається у смислові межі саме цього феномену й свідчить, що перший український Президент виявився спроможним *відступитися* (за допомогою політичних засобів) від кількадесятирічного радянського й кількасотлітнього російсько-імперського минулого України, поставивши (хочеться сподіватися, що назавжди) крапку в її долі окраїни імперії. Втім, багато хто з сучасників відмовляє Л. Кравчуку в „історичній ролі”, наголошуючи, що він був „тільки реєстратором подій”, повністю залежав від обставин, а не вони від нього. А СРСР, як і всі імперії, розпався б і без Л. Кравчука. Втім, з чим погоджується значна

частина сучасників, так це з тим, що спритник-Кравчук зумів скористатися ситуацією для того, щоб залишитися і в незалежній Україні при владі.

Ще більше подиву у частини суспільства викликав наступний „зрив” Л. Кравчука до соціал-демократії в українському варіанті (це – другий висновок), його квазісоціал-демократизм, його „змління” до натхненного та невмовкаючого ні на мить провідника лінії Л. Кучми, його сьогоднішнє, сказати б, демонстративне недбання про свій історичний імідж як першого президента. Негідна поведінка напевно відбере у Л. Кравчука перспективу бути віднесеним нацією до когорти тих, чиє ім’я й через століття залишатиметься вартим найшанобливішої пам’яті. Адже, як не дивно, Кравчукова пам’ять схибила, і він забув, як у лютому 1992 р. гаряче обстоював думку про те, що „не можна, прикриваючись добрими цілями, вести антинародну політику”¹⁸...

Хоча, можливо, й не було ніякої „похибки пам’яті”, а дався взнаки інший феномен Леоніда Кравчука, той, яким, звертаючись у січні 1992 р. до Президента, цікавився один із журналістів: „В Києві кажуть, що найхитріший українець – це ви. Чи це так?” На що Л. Кравчук відповідав:

„Коли так кажуть, то, мабуть, мають підстави.
...Хитрість – та людська якість, якою можна користуватися, маючи досвід, знання”¹⁹.

Звісно, можна. Можна (трішечки хитруючи) власноруч творити свій власний міф життя – підправляти свою біографію, трактуючи бажання бути першим секретарем як таке, що реалізувалося, або „уточнити” вихід із КПРС, зв’язавши його із 19 серпня 1991 р.²⁰ А згодом – через кілька років після закінчення свого президент-ського терміну – відкоментувати подію, що вже давно спливла,

***Actore non probante reus
absolvitur***

*Весела людина [Л.
Кравчук], нічого не скажеш.*

М. Горбачов

висвітливши той чи інший колишній вчинок у певний спосіб (із урахуванням реалій сьогодення дня й усвідомлених перспектив завтрашнього) і відповідно – повному – розставити (змістити) акценти у власному минулому й минулому країни.

Але чи можна перехитрити націю? Сумнівно. А тим більше – історію. Тож погодьмося: Клію не примхлива, просто її прибічникам не завжди швидко вдається „докопатися” до подвійного, а то й потрійного „дна” висловленої Президентом думки (коли він говорить одне, думає друге, але робить – третє) чи враз зняти нашарування не тільки хитрощів, але й будь-яких інших „лукавих плодів праці” людського розуму й рук. Але – вдається.

Його будуть поцінювати врешті-решт не за вміння чітко формулювати думки, не за здатність ефектно викривати й звинувачувати чи справляти враження на аудиторію логікою дібраних аргументів. Як і не за молодечу спритність у „політичному коханні” з будь-ким та філігранну техніку демонстрації при цьому вміння красиво зрікатися попередньої політичної (ідеологічної) ідентичності при миттєвому набутті нової, не за хист вислизати з-під пресу відповідальності чи вміння зразково „тримати обличчя” у найбрудніших чи несприятливих ситуаціях на сцені політичного театру (мистецтво можливого в царині політичної мімікрії Л. Кравчуком опановано бездоганно, успіхи – переконливі), але ж поцінуюватимуть за справами. За справами таки...

Ad notanda

„Велика людина” для нас не просто герой, якому слід поклонятися, ніби він якимось таємничим способом наділений напівбожественними якостями, він (чи вона) є проблемою, ситуацією, яку необхідно вивчати і пояснювати. Його біологічна спадковість, його соціальне оточення, його життєвий досвід, його набуті риси, вимірені настільки ретельно, наскільки можливо. І з усією точністю – ось чинники, які допомагають зрозуміти велику людину, а також і менш велику і майже велику.

Ч. Мерріам

2. „Нагромадження” влади: розбудова президентських структур

Відповідно до Закону „Про Президента Української РСР”, Президент замислювався „найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади”. З урахуванням цього можна твердити, що закон передбачав запровадження в Україні президентської республіки. Однак насправді все було не так однозначно. Закон передбачав наявність у структурі виконавчої влади поряд із президентом і прем’єр-міністра. Такий нюанс дозволяє твердити, що систему влади в Україні передбачалося вибудовувати за зразком напівпрезидентської республіки.

Зрештою ще один момент: з точки зору Президента, „така концепція, такий підхід, така архітектура” влади, й особливо – визначений для Президента обсяг повноважень* обов’язково

* У Законі „Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, прийнятому ВР УРСР 5 липня 1991 р., вказувалося, зокрема, що Президент України виступає гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, дотримання Конституції і законів України; представляє Україну у міждержавних відносинах; вживає заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної і суспільної безпеки та територіальної цілісності республіки; очолює систему органів державного управління, забезпечує їх взаємодію з Верховною Радою; звертається з посланнями до народу, подає на розгляд ВР щорічні доповіді про виконання прийнятих ВР соціально-економічних та інших програм, про становище України та програми внутріполітичної і зовнішньополітичної діяльності Президента і Уряду (ВР більшістю голосів вправі була зажадати від Президента позачергової доповіді з найбільш важливих питань державного життя); представляє ВР кандидатуру для призначення на посаду Прем’єр-міністра; вносить пропозиції ВР про звільнення з посади Прем’єр-міністра; за погодженням з ВР призначає Державного міністра з питань оборони, національної безпеки, надзвичайних ситуацій, міністра внутрішніх справ, міністра закордонних справ, фінансів, юстиції, Голову КДБ; за поданням Прем’єр-міністра призначає і звільняє інших членів Кабміну; веде переговори і підписує міждержавні та міжнародні договори, які ратифікує ВР, призначає і відкликає дипломатичних представників в іноземних державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників іноземних держав; нагороджує державними нагородами, присвоює почесні звання; вирішує питання прийняття до громадянства і виходу з громадянства, надання притулку; здійснює помилування осіб; приймає рішення у випадках оголошення стану війни та небезпеки державному суверенітету України про загальну чи часткову мобілізацію на території України та запровадження воєнного стану в окремих місцевостях; оголошує в разі необхідності зонами надзвичайної екологічної ситуації окремі місцевості; у межах компетенції видає укази; Президент може скасовувати постанови і розпорядження Кабміну, Уряду Кримської АРСР, акти міністерств, виконкомів місцевих рад; зупиняти дію рішень органів виконавчої влади Союзу РСР на території Української РСР, якщо вони суперечать Конституції УРСР і законам останньої. Президенту надавалося право підписувати закони УРСР і в разі необхідності ветоувати їх.

передбачали запровадження в державі посади віце-президента. Відсутність же віце-президента була б доцільною, як твердив Л. Кравчук, в ситуації, коли б Президент існував „в основному для виконання різного роду репрезентативних доручень або функцій”: зустрічей, поїздок, прийомів — і не більше²¹. Тут варто нагадати, що посада віце-президента є характерною для, так би мовити, класичної президентської республіки, а не для напівпрезидентської. Відтак можна твердити, що законодавець у Закон заклав одне, Президент сприймав по-іншому, а висновок з цього напрошується один: яку республіку (президентську чи напівпрезидентську) ми заходилися будувати — чітко не усвідомлювали. А між тим у середовищі української інтелектуально-політичної еліти все частіше заходила мова про те, що найперше в Україні треба дбати про заміну радянської влади демократією. У порівнянні з „цим” питання про те, буде Україна парламентською республікою чи президентською, видавалося декому “другорядним, якщо не третьорядним”²².

За таких обставин ніхто не вдався до активного обговорення доцільності запровадження поста віце-президента (хоча ідея започаткування в структурі влади поста віце-президента не зникала. Так, у партійній програмі члени НРУ записали, що на сучасному етапі „ми вважаємо за доцільне поєднання в одній особі глави держави й глави виконавчої влади — Президента України, який обирається всенародно шляхом прямих виборів із його першим заступником віце-президентом України”²³). Закон же „Про Президента Української РСР” закріплював тезу про те, що „президент не може передавати свої повноваження іншим особам або органам”. Президент в умовах панування пострадянського стану свідомості одними сприймався як неподільна владна структура, як свого роду „модифікація” „узаконеного” у суспільному сприйнятті попередніми десятиліттями безальтернативного, необмеженого в правах і помислах генсека КПРС (тобто на існуючу свідомісну „матрицю” „накладалася” нова структура влади).

Інші ж, хоча жодною мірою й не асоціювали Президента з модифікованим генсеком, однак щонайменше задумувалися над гіпотетичною можливістю постання ситуації, в якій Президент все-таки повинен був би передати свої повноваження іншій особі (у разі,

приміром, хвороби, фізичної квалості). Ніхто не вдався до активних застережень еліти та суспільства щодо того, що кожен досконало непродуманий крок в інституціоналізації президентської влади на початку 90-х згодом по-своєму зумовлюватиме наприкінці століття трансформацію влади в бік авторитаризму. Ретельне обговорення (на рівні фахівців, політиків, суспільства) потреб, доцільностей, пов'язаних з інституціоналізацією влади, не закладалося в суспільно-політичну традицію нової української держави.

Діяльність Президента почалася, з-поміж іншого, із формування Адміністрації Президента (Указ Президента №6 від 13.12.1991 р.). Її особливістю стало те, що структурні підрозділи цієї останньої дублювали, як не раз відзначали сучасники, аналогічні відділи колишнього ЦК. Це в свою чергу викликало скепсис і підозру, що Президент – колишній представник комуністичної еліти – насправді збирається управляти по-старому. „Радянський” імідж Л. Кравчука, як і виявлений у ході творення владних структур новопосталої держави консерватизм, працювали проти нього.

Втім, попри це Л. Кравчук, окреслюючи „правила гри” для владних органів, заявляв (що безумовно позитивно) свою прихильність принципу розподілу влади. Президент висловлювався за те, щоб „без зволікань закріпити й конкретизувати в Конституції принцип декларації про розподіл влади, зокрема на законодавчу і виконавчу”²⁴, визначити функції власне Президента й Кабінету Міністрів. Виступаючи на сесії Верховної Ради України 28 січня 1992 р., Л. Кравчук звертав увагу на те, що законодавчий орган має приймати лише закони, різного роду заяви, звернення і не повинен ухвалювати постанов виконавчого характеру (це стосувалося і Президії Верховної Ради). Виконавчі ж функції – прерогатива виконавчої влади²⁵. Втім, відповідно до Законів України „Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14.02.1992 р., „Про внесення змін і доповнень до статей 104, 114-5 і 114-9 Конституції (Основного Закону) України” від 27.10.1992 р., президент міг брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради, підписувати ухвалені закони, вотувати їх, мав право законодавчої ініціативи та право видавати укази з питань економічної реформи. Варто звернути увагу на те, що появою

президента в структурі влади демократичний принцип розподілу влади не забезпечувався належним чином, оскільки, з одного боку, у Конституції України (Конституції УРСР із змінами і доповненнями на 21 вересня 1994 р.) містилася стаття 114-1, яка проголошувала, що „Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”²⁶. З іншого, у статті 2 вказувалося, що вся „влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів”²⁷. Таким чином, закріплення президента в структурі влади було здійснено законодавцем досить, сказати б, незграбно, оскільки віддзеркалило його намагання поєднати непоєднуване: виділивши президента як главу осібної – виконавчої – гілки влади і як орган державної влади, він у той же час не схильний був позиціонувати його як рівноправну владну гілку, а проголосив президента, як дозволяє твердити стаття 2, „підконтрольним і підзвітним”. Можна припустити, що посттоталітарному законодавцю просто бракувало відповідних знань про демократичні принципи облаштування влади, а, можливо, спрацьовував інший чинник – його свідомість, затиснута лещатами радянського досвіду, не була здатною відмовитись від законодавчорозпорядчого „всевладдя” рад, і найперше – Верховної Ради. Але про що можна говорити з більшою впевненістю, так це про те, що закладені в Конституцію „двозначності” у свій спосіб гальмували розвиток політичної системи у напрямі демократизації (на що націлювала стаття 9 Конституції України), були ґрунтом для перманентного протистояння між Президентом України та Верховною Радою (а на місцях – між місцевими радами та структурами, вибудованими Президентом). Такі обставини, а також те, що Президент не мав при цьому ефективної підтримки своєї діяльності в парламентських колах, зумовлювало напруження по лінії Президент – парламент. Втім, показовим є факт, що, як зазначив згодом Л. Кравчук, Президент жодного разу не скористався правом вето щодо законів, прийнятих парламентом²⁸. З урахуванням цього цікавим є той момент, що, не накладаючи вето, Л. Кравчук восени 1993 р. – на початку 1994 р. виношував ідею розпуску парламенту заради того, щоб скасувати вересневу 1993 р. постанову

про дострокові президентські вибори. Формальним приводом до цього, на його погляд, могло бути те, що парламент „не був абсолютно легітимним, позаяк був обраний за радянських часів”²⁹.

Щодо системи органів виконавчої влади, то, як думалося Л. Кравчуку, вона мала складатися з досить невеликої кількості структур: кількох міністерств – закордонних справ, міністерства оборони, фінансів, економіки, юстиції, внутрішніх справ, зовнішніх економічних зв’язків, Державного комітету зв’язку, Служби національної безпеки та Державного митного комітету³⁰. Всього – з 10 підрозділів. Цю цифру варто запам’ятати. Хоча б для того, щоб трохи нижче порівняти президентські плани з його ж „здобутками”.

На місцях, на погляд Президента, система органів державної виконавчої влади повинна була мати відповідні структури, які б „не були включені в місцеві Ради, в органи самоврядування”. Йшлося, таким чином, про створення у країні вертикалі виконавчої влади.

Місцеві Ради повинні були позбутися деяких своїх повноважень, втратити „державно-владні засади” та перетворитися на органи місцевого самоврядування. Л. Кравчук твердив, що слід „розвантажити Ради від невластивих їм повноважень виконавчого характеру” та передати виконавчу владу на місцях „одноосібному органу, повноважному представнику Президента”. Цей, останній, призначався б Президентом, будучи вибраним з кількох осіб, запропонованих місцевою Радою. Зміщувати з посади свого представника міг би теж тільки Президент³¹. Прикметно, що розмірковуючи про перспективи запровадження інституту Представника Президента, Л. Кравчук твердив, що представник „це не просто представник Президента, це президентська система влади”³². У такий спосіб ще раз виявив свою прихильність до ідеї створення в Україні президентської республіки.

У березні – липні 1992 р. Президент здійснює практичні кроки, спрямовані на започаткування на місцях інституту представника президента (відповідно до Закону „Про Представника Президента”, прийнятого Верховною Радою України 5 березня 1992 р.).

Представники президента ставали главами місцевої державної адміністрації. МДА ж, нагадаю, з’явилися з ініціативи Л. Кравчука в результаті перетворення виконавчих структур обласних, районних,

Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів. Улітку (24 липня) 1992 р. Указом Президента було затверджено Положення про МДА, яке фактично засвідчило розмежування органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Відповідно до Указу Президента від 27 жовтня 1992 р. №516/92 „Про підпорядкування місцевих державних адміністрацій” МДА підпорядковувалися Президентові України і Кабміну („з питань, що належать до його компетенції”). Представник же президента мав забезпечувати реалізацію волі законодавчої і виконавчої влади, здійснювати контроль за самоврядуванням на місцях та ін. Однак поза межами його контролю залишався такий аспект діяльності виконкомів рад, як прийняття тих чи інших рішень.

Ради в областях, районах, містах Києві та Севастополі фактично були одержавлені, що стало віддзеркаленням процесу посилення централізації влади. А діяльність президентських представників на місцях сприяла посиленню напруження відносин між ними і місцевими радами, оскільки рішення останніх перестали носити загально-обов'язковий характер. До того ж почала набирати оберти конкуренція за першість у регіоні між головами рад і представниками президента. Призначення (замість виборності) керівників на місцях унеможливила фактично, кажучи словами самого Л. Кравчука (сказаними, правда, з приводу аналізу ситуації, що характеризує президентство Л. Кучми), „здорову непокору” регіонів центру.

Ознакою часу стає все активніша боротьба за місце представника президента. Наслідком же міжособистісних баталій була все масштабніша

Ad acta

Історична правда така, що в Україні еліту або знищували, або ж найталановитіших забирали до центру. І все повинно було відроджуватись знову з села. Саме це значною мірою визначило менталітет української еліти. Цікаво ілюструє цю думку книга Олександра Мороза „Між вічними полюсами”, де він розповідає про своє життя в перші 16 років у селі. Далі він поїхав до Києва на навчання. Прочитавши цю книжку, бачиш, наскільки цей політик є продуктом села.

Б. Гаврилишин

неповага до закону, використання настроїв певних соціальних груп з метою досягнення вузькокорпоративних цілей. Та за порушення законодавства представникам президента оголошувалися тільки догани (див., наприклад, розпорядження Президента від 19.10.1993 р. №118/93-рп „Про дисциплінарну відповідальність представника президента у Волинській області”), але – не більше.

Загалом, якщо поглянути на інститут представника президента крізь призму кадрової політики Л. Кравчука, то слід зазначити, що його функціонування стало одним із проявів слабкості цієї політики. Її вразливі місця найперше були пов’язані з уникненням жорсткої „фільтрації” кадрів на посади відповідно до основоположного критерію – персональної відповідності претендента на посаду. Через рік, у березні 1993 р., Верховна Рада підкорегувала Закон України про представника президента, наголосивши, що найвищими посадовими особами в регіонах є глави обласних та районних рад (а не представники президента).

Відповіддю на активність Президента в напрямі зміни існуючої вертикалі влади, представленої на місцях Радами, був спротив не лише з боку органів місцевого самоврядування, які не захотіли за президентською вказівкою мати тільки „представницькі функції”³³ („оговталися”, як висловився экс-Президент), але й з боку активних прихильників радянської системи. Ці непримиренні, які ні з українською державністю, ні „навіть з символікою... змиритися не могли”³⁴, пропонували розбудувувати її якщо не цілком на радянських засадах, то все ж щедро послуговуючись цінностями, привнесеними в нові політичні реалії з радянських десятиріч.

Своєрідним уособленням охоронця і пропагандиста цих старих – радянських – цінностей у нових умовах (після заборони Компартії України як підрозділу КПРС) стали соціалісти на чолі з О. Морозом*. Риторика лідера соціалістів у той час все більше виповнювалася специфічною термінологією. Він твердив, що

---

* До такого висновку підводить те, що лідер соціалістів неодноразово продекларував думку про те, що „ідеологічні й наукові потоки у них [соціалістів і комуністів. – М. К.] спільні – марксизм”, що рухаються вони з комуністами „в одному напрямку суспільної думки, яка визначена як комуністична”, тож „різниця між комуністом і соціалістом нема”. І зрештою: „...В парламенті лівіше від нашої маленької фракції... нікого немає.” (Див.: Мороз О. Вибір. – С. 57, 107).

„держава будується під диктовку незначної частини українців, з невеликої частини України, фактично під диктовку бандеровської терористичної організації”³⁵. Аналізуючи особливості політичного процесу в Україні та вдаючись до характеристики опонентів (демократів в лапках, на погляд О. Мороза), лідер СПУ вживав такі слова, як „фашизм”, „профашистський маскарад”, „коричнева хмара біди”, говорив про загрозу в країні диктатури. Загроза диктатури, на погляд соціалістів (комуністів), була можливою із боку „так званих демократів”, „антикомуністів”³⁶ тощо.

Соціалісти категорично відкидали ідею сильної вертикальної влади, „витоком” якої б слугував інститут президентства. Апологети радянськості виступали противниками розвитку регіонального та місцевого самоврядування, були проти здійснення принципу розподілу влади по всій вертикалі (а не лише на її верхніх „поверхах”). Відтак проступив новий вектор напруженості: Президент – адепти радянськості. У подальшому персона Президента, його слова і дії, наслідки діяльності, підтримка одних політичних сил та захист їхніх інтересів всупереч інтересам інших, непрозорість діяльності, а часом некомпетентність не раз слугуватимуть причиною чи підставою конфлікту. Перетворюючись на осердя влади в Україні, Президент у наступні роки перебиратиме на себе все більше повноважень у системі влади, справлятиме вирішальний вплив на прийняття важливих політичних рішень, що розділятимуть політикум і – ширше – соціум України. У ході трансформації інституту президентства конфліктогенність як його сутнісна риса проступатиме все яскравіше.

Показово, що вже на початковому етапі своєї діяльності Президент Л. Кравчук активно прагнув до поступового розширення своїх повноважень, збільшення сфери власного впливу (контролю). Відтак він прийняв низку відповідних указів та розпоряджень, наслідком реалізації яких стає розростання структур, так чи інакше підпорядкованих Президенту. Так, розпорядженням Президента №15 від 31.12.1991 р. „Про структуру, штати та оплату праці працівників Адміністрації Президента України” було затверджено структуру та штати АПУ і встановлено її граничну чисельність – до 200 працівників. Однак уже 13.04.1992 р. виходить розпорядження

глави держави за №54/92-рп „Про збільшення граничної чисельності апарату Адміністрації Президента України”.

25.02.1992 р. Президент підписав указ №99. У ньому констатовалося, що, „виходячи з необхідності вироблення основних напрямів і принципів діяльності органів державної виконавчої влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку України”, повинна була бути створена Державна Дума. Очолювати Думу мав Президент. Головна мета діяльності Думи, як уявлялося Л. Кравчуку, мала полягати в тому, щоб „готувати документи, укази, проекти указів, проекти директивних документів уряду, прогнозувати, передбачати наслідки”³⁷. У зв’язку з цим виникають питання: якщо Дума мислилася як структура в межах президентства як інституту, то чому вона була поіменована „державною”? Напевне доцільніше було б назвати „президентська Дума” чи „при Президентові”. А, можливо, у назву заздалегідь „закладався” сенс, який Дума повинна була б набути з часом, перебравши на себе якнайширші функції законотворення? До таких припущень підводить інше висловлювання Л. Кравчука:

„Державна Дума дасть можливість творити, приймати рішення. А еволюційним шляхом зміняться всі уряди й інші структури”³⁸.

Може здатися, що Дума, яка проіснувала трохи більше ніж півроку, мала стати таким собі п’ятим колесом до воза. Однак – ні. Думається, що швидше за все вона могла стати структурою, яка до певної міри підмінювала б Кабмін чи, може, Верховну Раду. Адже, як планував Л. Кравчук, Дума – „це вироблення всіх наших напрямів”, мозковий центр республіки і Президента³⁹.

Структурно Дума складалася з чотирьох колегій – економічної, правової, науково-технічної та гуманітарної політики. На чолі кожної колегії, до якої увійшли науковці, господарники, народні депутати, стояв державний радник, відповідно – О. Ємельянов, О. Ємець, І. Юхновський та М. Жулинський. Держрадник мав штатний апарат (за деякими даними, до 20 чоловік). У засіданнях колегій

Думи могли брати участь Президент, Голова Верховної Ради, прем'єр-міністр України.

Дума, як твердив голова економічної колегії О. Ємельянов, взялася за „незалежну експертизу проектів законодавчих актів і нормативних документів, впливаючи на їхнє формування”⁴⁰. Але звернемо увагу на інше твердження О. Ємельянова:

„Створивши Держдуму, глава Держави наділив її функціями контролю, вироблення та реалізації тактичних рішень і дій, спрямованих на досягнення цільових настанов основних стратегічних положень державної політики. По суті, Дума виконувала роль буферного органу в системі управління, метою якого було на високому професійному рівні вносити рекомендації Президентові України щодо коригування дій владних структур”⁴¹.

У цих словах – серйозне підтвердження нашої думки про те, що фактично вже при Л. Кравчукові зароджувалася і поступово впроваджувалася у політичну практику й суспільну свідомість ідея президента, функціонально націленого на „коригування дій владних структур”. Тобто його положення у системі центральних органів державної влади починало мислитись як таке, що дозволяло Президенту бути „над” іншими владними структурами і „коригувати” їхні дії. Забігаючи вперед, відзначу, що даний підхід буде до кінця реалізований під час президентства Л. Кучми. Але зародився він однозначно в часи Л. Кравчука.

Характерною була реакція суспільства на появу й функціонування Думи: ліві й праві, депутати в парламенті й страйкарі-шахтарі під його стінами закликали до ліквідації Думи, посилаючись на її неконституційність. Депутати Верховної Ради добре пам'ятали, що стаття 97 Основного Закону закріплювала положення, відповідно до якого єдиним органом законодавчої влади України була Верховна Рада.

Це спонукало Л. Кравчука до дій: за його дорученням було підготовлено проект розпорядження, відповідно до якого Держдума мала перетворитися на Думу „при Президентові України з

попередніми дорадчими функціями”⁴². Але навіть дорадчий статус вже не міг врятувати Думу – в листопаді 1992 р. вона припинила своє існування.

Президент же Л. Кравчук, розпочавши процес дистанціювання від уряду (хоча відповідно до статті 117 Конституції України Кабмін підпорядковувався Президентові, але був підзвітним і відповідальним перед Верховною Радою⁴³), жодною мірою не збирався брати на себе відповідальність за діяльність останнього (зраджуючи, таким чином, свою попередню ідею – президентської республіки). Він хотів продукувати рішення, вказівки, директиви, але не напружуватися, дбаючи про їх втілення, і тим більше – не відповідати за наслідки реалізації власних рішень. Натуру змінити важко: Л. Кравчук хотів залишатися у звичній для нього з радянського часу іпостасі, але піднятися на сходинку вище: із насаджувача догм перетворитися на своєрідного *першого* – ідеолога республіки. „Чорна робота” й відповідальність не значились серед його пріоритетів та чеснот.

Усі пропозиції Президента (що було типово для Л. Кравчука як тоді, так і сьогодні) оприлюднювалися ним з використанням майже бездоганної риторики:

„А навіщо брати відповідальність за уряд, коли він є? Уряд має нести свою відповідальність, а Президент свою. Я не хочу тут виявляти нафосу й героїзму. Ось, мовляв, який сміливий, узяв на себе відповідальність за уряд!”⁴⁴

Л. Кравчуку подобався статус Президента. Він втішався своїм президентством як атрибутом незалежної держави на пострадянських теренах. Його переповнювало бажання „вироблення всіх наших напрямів”, він прагнув „здійснювати загальне керівництво і спрямовувати виконавчу діяльність кабінету міністрів”⁴⁵, але відповідальність була йому, як можна побачити із вищенаведених слів, ні до чого. (Думається, що такі слова й дії Л. Кравчука підготували ґрунт для політики наступного президента – Л. Кучми, котрий як сам, так і його „мозкові центри” цілеспрямовано обґрунтовуватимуть ідею про те, що Президент це

якщо не четверта гілка влади, то все ж не „один із рівних” поряд із законодавчою, судовою владою, про що йтиметься нижче).

У таких умовах Президенту працювалося дискомфортно з усіма прем'єр-міністрами (хіба що за винятком В. Фокіна), оскільки прихід у виконавчу владу Л. Кучми чи Ю. Звягільського, як свідчили сучасники, відбувався не в результаті реалізації бажань самого Президента, але внаслідок тиску тих чи інших політичних сил. Відтак вони – прем'єри – не були „його людьми”. І між цими, „чужими”, що мали виступати однією командою, починалися тертя, банальна боротьба за владу.

Відповідно до липневого указу №3357/92 з метою „формування і реалізації політики у сфері захисту життєво важливих інтересів та забезпечення національної безпеки України” при Президентові було створено Раду національної безпеки України. „При Президентові” почали діяти й такі структури, як: Координаційна рада з питань економічних реформ в Україні (указ 3452/92 від 19.08.1992 р.), Національна рада соціального партнерства (указ 3145/93 від 27.04.1993 р.), Комісія Президента України з питань науки, Соціально-економічна рада тощо. А паралельно Президент своїми указами множив кількість міністерств. У листопаді 1992 р. (розпорядження №173/92-рп) вводилася посада Радника Президента України. Згодом – позаштатних радників (розпорядження від 16 серпня 1993 р. №90/93-рп), позаштатних консультантів (розпорядження від 15 жовтня 1993 р. №113/93-рп).

Зауважимо, що захопившись інститутотворенням, Президент все ж намагався певним чином структурувати витворюваний механізм влади, і, як сам твердив, створити систему влади. Тобто інститутотворення, на думку першого Президента, не було таким собі „сліпим рухом”. І справді, були спроби виписати повноваження кожної ланки владного механізму й на законодавчому рівні закріпити межі цих повноважень. Про це, наприклад, говорять знову ж таки підписані Л. Кравчуком укази та розпорядження. Серед них – „Положення про місцеві державні адміністрації”, „Положення про порядок підготовки і внесення проектів і розпоряджень Президента України”, Указ від 4 травня 1992 р. „Про Міністерство України”. Однак продуктивність здійснених заходів була незначною.

Громіздкий механізм президентської влади виявився неспроможним на позитивну суспільно-політичну творчість. Нація втрачала довіру до інституту президентства й конкретно – до Президента Л. Кравчука.

Активне творення бюрократичних структур свідчило про небажання Президента мінімізувати державний вплив на суспільство: дух етатизму гостро відчувався у всьому. Саме при Л. Кравчуку, можна твердити, фактично були зроблені ті кроки, які, врешті-решт, уможливили постання ситуації, при якій влада, кажучи словами самого Л. Кравчука, „стала великою проблемою для суспільства”⁴⁶. Замість того, щоб, явивши президентський геній та скориставшись перевагами свого положення, рішучо й послідовно провести глибинні зміни у структурах виконавчої влади, Президент вдовольнявся, по суті, лише „косметичними” змінами, а насправді – консервацією старих форм влади.

Подібна стратегія й тактика Президента в одних випадках цілком зримо, а в інших – завуальовано, врешті-решт, завдала суспільству шкоди, гальмувала процес розвитку сфери публічної політики.

Навесні 1993 р. Л. Кравчук вдався до перегляду стратегії і тактики своєї діяльності. Приміром, 26 березня він видає указ за №106/93, націлений на впорядкування громіздкої системи консультативних структур при Президентові України. Наступні укази і розпорядження Президента мали на меті згортання діяльності цілого ряду структур „при Президентові”, об’єднання ряду служб АПУ з аналогічними підрозділами Кабміну⁴⁷ – на той час Президент починає діяти однозначно як керівник Кабміну. А коли 20 травня 1993 р. прем’єр-міністр Л. Кучма звернувся до Верховної Ради з проханням продовжити його урядові додаткові повноваження, надані 18 листопада 1992 р., то Президент висунув парламенту, так би мовити, зустрічні пропозиції, заявивши, що готовий взяти на себе безпосереднє керівництво Кабміном, тобто очолити виконавчу владу.

Прикметно, що наприкінці 1993 р. Л. Кравчук приймає указ⁴⁸, спрямований на обмеження сфери впливу владних структур і покращення умов для розвитку діяльності органів місцевого й регіонального самоврядування. Зокрема, одним із указів Президент

проголосив, що місцева державна адміністрація „не має права вирішувати питання, що належать до відання органів місцевого і регіонального самоврядування”, за винятком тих питань, які пов’язані зі здійсненням функцій виконавчорозпорядчого характеру, що передаються державній адміністрації відповідною Радою народних депутатів. 1994 рік став роком, коли втратив чинність Закон України „Про Представника Президента України”. Якщо ж взяти до уваги те, що цього ж року вступили в дію такі закони, як Закон України „Про формування місцевих органів влади і самоврядування” (від 3 лютого 1994 р.) та „Про внесення змін і доповнень до Закону України „Про формування місцевих органів влади і самоврядування” (від 26 червня 1994 р.), то можна говорити про те, що прямиий вплив Президента на виконавчу владу на місцях унеможливлувався (що згодом буде знівельовано наступним Президентом).

На початку 1994 р. з’явився указ Президента „Про заходи щодо вдосконалення системи та організації діяльності органів державної виконавчої влади”. Ним, з-поміж іншого, Кабміну наказувалося переглянути перелік міністерств, державних комітетів та інших центральних органів державної виконавчої влади і внести пропозиції щодо їх скорочення та проведення інших структурних змін. Верховній Раді Республіки Крим, місцевим Радам народних депутатів рекомендувалося вжити відповідні заходи щодо впорядкування управлінських структур та скорочення чисельності працівників органів регіонального та місцевого самоврядування та їх виконавчих комітетів „до рівня чисельності на 1 січня 1992 р.”.

Однак з приходом на посаду Л. Кучми процес загальмується. А до відвертих прорахунків Л. Кравчука віднесуть те, що план реорганізації виконавчої влади так і не був реалізований, а був „перенесений” на „другий термін”, який, як відомо, так і не став

Argumentum ad rem

Нічого з основоположних старих інститутів не було зруйновано до підвалин (приміром, ради) чи принаймні глибоко реформовано (приміром, Верховна Рада чи Рада Міністрів) – все було лише перейменовано, а інколи обходилися навіть без цього – тільки таблички повісили рідною мовою.

Л. Кучма

реальністю. Хоча за іронією долі за кілька років Президент Л. Кучма запропонує Л. Кравчуку очолити комісію з адміністративної реформи в Україні (з метою створення в Україні більш ефективної системи державного управління).

3. Президент та економічна деградація країни

На початку свого президентського терміну Л. Кравчуку вірилося, що „через п’ять років Україна буде багатогою, жити люди будуть краще”, будуть „жити пристойно”, що „буде у нас зроблено величезні кроки у напрямку перебудови всіх сфер життя”, будемо мати свої „необхідні збройні сили”. Не будемо ніколи „ні на що чуже зазіхати”, будемо мати „розвинене сільське господарство, уструктурену промисловість, будемо мати матеріальну основу для подальшого розвитку культури”, „будемо державою великою, європейською, з якою будуть рахуватися і в Європі, і у світі”. Президент заявляв:

„Я думаю, що для того, щоб забезпечити кожному — отакий мій прогноз — можливість купити в крамниці все, щоб ви мали транспорт, гарні дороги і більш-менш пристойне житло — я кажу більш-менш, тому що це складна проблема, то потрібно, так, як я собі бачу, п’ять років. А якщо досягти високого життєвого рівня, жити так, як живуть сьогодні в Західній Німеччині, як живуть у Канаді, то на це треба п’ятнадцять років. Коли добре працювати”⁴⁹.

Згодом оптимізм Президента розвіявся — оптимістичні настрої змінилися відчуттями невпевненості й сумніву. Президент, не вдаючись до пояснень, заговорив про те, що він вірить, що українці житимуть у власній державі, однак чи буде вона цивілізованою у західному розумінні цього слова — питання.

Бути „цивілізованою” Україні, з-поміж іншого, не давав важкий стан економіки країни. Слід зауважити, що деградаційні процеси, зокрема — у важкій промисловості, невпинно набирали обертів ще за часів існування СРСР, і були пов’язані насамперед із

використанням на підприємствах застарілого (часто довоєнного) обладнання та відсутністю при цьому волі та коштів на їх технічну модернізацію з боку союзного керівництва. Втім, деградація зумовлювалася й іншими чинниками, серед яких слід назвати некомпетентність людей, які опинилися при владі, їхню жагу стрімкого збагачення за рахунок суспільства в умовах законодавчого вакууму, що утворився після розвалу СРСР; непродуманість політики, в результаті якої так і не з'явилися науково вивірені розробки щодо стратегії й тактики реструктуризації економіки республіки — „економічного уламка” нещодавно єдиного, вкрай централізованого загальносоюзного економічного комплексу, та запуску механізмів, які б забезпечили становлення та розвиток у країні ринкової економіки.

Ситуація ускладнювалася і в зв'язку з тим, що республіка, чії запаси енергетичних ресурсів за роки радянської влади були значною мірою вичерпані, після політичного унезалежнення почала гостро відчувати свою енергозалежність від інших колишніх радянських республік, оскільки брак енергоносіїв почав задовольнятися шляхом їх експорту. Закупки здійснювалися за цінами, що були значно вищими, ніж у радянський час. А це в свою чергу призвело до зростання собівартості вироблених в Україні товарів, зменшення національного доходу.

Розрив економічних зв'язків ударив по підприємствах (у т. ч. військово-промислового комплексу), які функціонували в часи СРСР у режимі загальносоюзного „технологічного ланцюга” (тобто зорієнтованих на виготовлення деталей, комплектуючих елементів, напівфабрикатів та ін.), а не замкненого в межах української території виробничого циклу. Випуск ними продукції часто не мав жодного сенсу, позаяк традиційні ринки збуту були втрачені, а

Verba magistri

Про уряд треба судити за тим впливом, який він справляє на людей і на речі; треба подивитись, що він робить із громадян, і що він робить разом з ними; спрямована його діяльність на піднесення чи на занепад народу, добра чи згубна та справа, над якою він працює для народу і за його допомогою.

Дж. С. Міль

придбання нових ставало нерозв'язною проблемою, оскільки українські товари за межами колишнього СРСР часто були не конкурентоспроможними.

Погіршувалося становище й у селі, оскільки деградація колгоспно-радгоспної системи, що залишилася у спадок від радянських часів, все голосніше заявляла про себе, у свій спосіб підштовхуючи інфляційні процеси в країні. Зусилля Верховної Ради, спрямовані на здійснення перетворень у сільському господарстві, і зокрема прийняті нею на початку 90-х років документи („Про селянське (фермерське) господарство”, „Про форми власності на землю”, „Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі”, „Про колективне сільськогосподарське підприємство”) засвідчили, з одного боку, відхід від настанов радянського часу, від принципів облаштування життя на селі на колективних засадах, а з іншого, – висвітлили неспівпадання позицій членів депутатського корпусу на цілий ряд питань і найперше – на можливі форми власності на землю. Крім того, прийняття законів само по собі не ставало панацеєю від проблем, які все щільніше опосідали село, адже те, що писалось на папері, на практиці втілювалося надто поволі. Як наслідок – село все більше вимагало державних дотацій.

Загалом про стан справ у промисловості та сільському господарстві на початку 90-х років безпристрасно говорять цифри. Так, за деякими даними, валовий суспільний продукт в Україні у 1993 р. (у порівнянні з 1990 р.) скоротився на 75,2%. При цьому обсяг промислової продукції впав на 82,%, а сільськогосподарської – на 78,2%⁵⁰. Економісти (в т. ч. і українські) говорили про „катастрофічне падіння виробництва”⁵¹. Втім, не всі експерти

Ad notanda

Чи здатні взагалі опортунізм, цинізм і аморалізм, що супроводжували руйнацію старого тоталітарного ладу – не кажучи вже про відкритий розгул злочинності – породити ту етику високої відповідальності, що є невід’ємною умовою існування ефективної індустріальної економіки? Сьогодні по-новому звучить старий... жарт: що гірше від соціалізму? Відповідь: те, що буде після нього.

Е. Геллнер

погоджувалися (й погоджуються) розглядати процеси, що відбувалися в економіці України, саме як „скорочення” чи „падіння” виробництва. Підставою для недовіри є, приміром, той факт, що свого часу – у 1990 р. – тодішній голова Держкомстату СРСР В. Кириченко відкрито визнав, що статистичні розрахунки в СРСР були „підлаштовані” під конкретні політичні завдання. Метою такого дійства було доведення переваг розвинутого соціалізму над капіталізмом. Реальні показники розвитку СРСР не оприлюднювалися. Про завищення даних – „принаймні на 20%” – про ВВП конкретно 1990 р. (року, з яким порівнюють розвиток у наступні роки) сьогодні говорять і українські економісти⁵². На „статистичне диво” звернув увагу й економічний радник в українському уряді (у 1994–1997 рр.) Андерс Аслунд. Зокрема, розмірковуючи про спад виробництва в Україні, він зауважив, що говорити про реальні розміри цього спаду в Україні (як і в інших республіках колишнього СРСР) – завдання не із простих, оскільки цифри, які оприлюднювалися радянським статистичним відомством стосовно здобутків у тих чи тих галузях економіки, як і в цілому по країні, не можна сприймати як точні – „і комуністичні, і посткомуністичні статистики глибоко некоректні, кожна по-своєму”. Центральна планова система була „суцільним шахрайством”. Кожен був зацікавлений у „перебільшенні успіхів у виробництві, оскільки премії та нагороди міністрів, директорів підприємств та робітників залежали від валового виробництва”. Це призвело до постійних викривлень, „можливо, до 5 відсотків ВВП”⁵³. Некоректні радянські статистичні дані по-своєму далися взнаки й у незалежній Україні.

Слідом за Р. МакКінноном, А. Аслунд звернув увагу й на іншу деталь, наголосивши, що початок 90-х фактично був часом, коли відбулося не скорочення виробництва, а тільки *припинення процесу втрати вартості товару*. Попри це, „процес було зафіксовано як зниження ВВП і більшість оглядачів сприйняли його як велику трагедію”^{54*}. Висновок експерта: великий спад посткомуністичного

---

* Процес втрати вартості товару А. Аслунд подав на такому прикладі: „Наприклад, радянський рибалка ловив чудову свіжу рибу. Замість того, щоб продати її на ринку, риба перероблялась на часто-густо неїстівні рибні консерви, збивши таким чином ціну риби майже до мінімуму. Ця втрата вартості товару була неправдиво внесена до звітів як додана

виробництва – не більше, ніж міф. А в першій половині 90-х років в економіці мала місце стагнація⁵⁵. Але некоректні статистичні дані, як вважає А. Аслунд, стали потужним дезінформуючим чинником для фахівців, які намагалися реформувати економіку України. Відтак ці, останні, схилилися до проведення в країні поступових реформ. А такі – поступові – реформи виявилися врешті-решт неефективними і призвели не тільки до стагнації і стрімкого розвитку процесу тінізації економіки, але й до поступового формування в Україні держави-вишукувача ренти⁵⁶ чи спекулятивної держави. У середині 90-х Україна стала одним із найяскравіших уособлень саме такої – спекулятивної – держави на пострадянських теренах. Час і приклад інших посткомуністичних країн засвідчив, що тільки швидка та всеосяжна стабілізація й лібералізація виправдали себе; більший ступінь приватизації виявився кращим за менший; радикальні реформи зумовили менший спад виробництва, аніж часткові⁵⁷.

Прикметно, що перший український Президент, за часів якого й формувалася держава-вишукувач ренти, на самому початку свого президентського шляху виступав як прихильник роздержавлення і приватизації, демонополізації, утвердження „своєї власної” кредитної, фінансової, банківської, грошової системи⁵⁸. Попри це, на шляху, яким рушила Україна, вишукувачі ренти виявилися спритнішими і, судячи з наслідків, переконливішими, ніж прихильники ринкових реформ. Поступова й часткова лібералізація, тривале перебування у рублевій зоні, надто повільна приватизація (у 1991–1993 рр. всього було приватизовано 3,6 тис. підприємств та організацій⁵⁹) зрештою звужували „вікно можливостей” країни з кожним наступним кроком. Наслідком стало посилення інфляції, корупції, спекуляції.

Сучасники, аналізуючи економічну ситуацію у державі, часто вказували на слабкість Президента у вирішенні суто економічних

вартість і її включили до ВВП. (...) Радянські сировинні матеріали були чудовими, радянські проміжні товари (метали та хімічні речовини) були недоброякісними, а споживчі товари і вироблені продукти були нижчими за будь-які стандарти. Падіння вартості, крім того, викликало збільшення витрат через те, що всюди використовувалося застаріле обладнання та ще й при неекономічному розміщенні, за якого підприємства важкої промисловості розташовувалися далеко і від постачальників, і від ринків, виробляючи те, що в будь-якому випадку ніхто не хотів купувати”. (Див.: Аслунд А. Розбудова капіталізму. – С. 169).

проблем, у адекватному розв'язанні завдань, пов'язаних із переходом від соціалістичної до капіталістичної економіки, і зокрема тих, що були пов'язані з реалізацією в масштабах держави політики лібералізації, приватизації, структурної перебудови економіки. Справді, розуміння Л. Кравчуком сутності соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні мало, так би мовити, свої особливості. З одного боку, Президент декларував, наприклад, необхідність переходу до ринкових відносин. А з іншого, не міг позбутися стереотипів мислення попереднього – радянського – часу. Відповідно до чинної на той час Конституції (стаття 114-5) Президент мав право видавати укази (з перервою у листопаді 1992 – травні 1993 р.) з економічних питань, не врегульованих законодавством України. Однак така можливість виявилася мало привабливою для нього. Відтак у Кравчукових спробах управління українською економікою чітко простежувалися радянські методи керівництва. („Ринковість” Л. Кравчука, що показово, виявилася до певної міри явищем того ж порядку, до якого відносимо, приміром, „антисталінізм” М. Хрущова. Схожість полягає у тому, що вони обидва намагалися бути керівниками, які нібито сприйняли виклики нового часу. Та насправді залишалися людьми минулого – з невитравною радянською /у випадку з Хрущовим – зі сталінською/ спадщиною у власному естві*.) На початку 90-х „ринковик” Кравчук не сприймав явища, позначеного як „спекуляція” – у його голові довго не „приживалося” розуміння того, що „спекуляція” категорія економічна, а не кримінальна. Відтак одним із перших указів Л. Кравчука був указ про боротьбу із спекуляцією.

---

* Це твердження яскраво можна проілюструвати на прикладі М. Хрущова. Так, виступаючи свого часу на Президії ЦК КПРС, М. Хрущов вимагав посилення покарання за господарські правопорушення. Критикуючи Р. Руденка (генерального прокурора СРСР) за недостатню жорсткість у цій сфері, М. Хрущов вказував: „Та пішли ви до чортової матері... Грабіжники грабують, а ви закони їм пишете. Що це таке? Ба які ліберали стали, щоб їх буржуазія вихваляла, що вони нікого не розстрілюють, а ці грабують робітників і селян. Хочете, я громадським обвинувачувачем виступлю з вимогою розстрілу, не боюсь, а ви боїтеся... Хіба це жорстокість? Людина розклася, нічим не займається, з малих років почав спекулювати. Йому тільки одне місце – в гробу... Сталін у цих питаннях правильну займав позицію”. (Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964 годы. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. /Под. ред. А. А. Фурсенко. Изд. – 2-е, испр. и доп. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 525–526, 527–528).

Думку щодо президентового „економічного безсилля” поділяють не всі. Згадуваний вище голова економічної колегії Державної Думи О. Ємельянов, аналізуючи діяльність очолюваної ним структури, зауважував, зокрема, що за короткий час свого існування „колегія розглянула багато десятків найважливіших для формування незалежної України питань”. З більшості проєктів Президент відповідно прийняв укази та розпорядження. Реалізувати ж „багато з них” вдалося лише частково. А причина цього, як пояснював посадовець, полягала у „явному і неявному саботажі керівного чиновницького апарату”⁶⁰.

Одним із основних документів, що, вийшовши з Думи, так і не був реалізований, оскільки став однією з перших жертв чиновницького протистояння, були „Основи національної економічної політики України”. „Основи...” , що показово, були схвалені конституційною більшістю Верховної Ради України. Зокрема, в парламентській постанові від 24 березня 1992 р. за №2226-ХІІ „Про Основи національної економічної політики України” вказувалося: „Схвалити концептуальні положення Основ національної економічної політики України, поданих Президентом України”. Крім того, парламент доручив Президенту розробити механізм впровадження Основ національної економічної політики України та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства, необхідних для реалізації економічної політики⁶¹. Втім, ця обставина не убезпечила „Основи...” не тільки від чиновницького саботажу. Як свідчив один із авторів „Основ...”, їхній реалізації, з-поміж іншого, стала на заваді атака з боку лівих як з парламентської трибуни, так і в засобах масової інформації. Ліві, зокрема, твердили, що Дума діє нібито за вказівкою „західних капіталістів” і радників, що основні положення „Основ...” сформульовані саме там. Через кілька років, коментуючи такі заяви, глава економічної колегії Думи заявляв:

„Хочу з усією відповідальністю відзначити, що то були або пусті вигадки, або програмна неправда. Навпаки, жоден західний радник, жоден „західний капіталіст” ніколи не залучалися ні в якій формі до роботи над „Основами...”. Більше того, можливо це було однією з наших помилок”⁶².

Звісно, звинувачення з боку лівих можна розглядати в площині „пустих вигадок” чи в межах узвичаєної „програмної неправди”. Але варто звернути увагу на інший, більш суттєвий момент: саме ліві були тією силою, вплив якої на початку 90-х на прийняття політичних рішень у державі залишався досить потужним.

Несила у їх розв’язанні призводила до посилення конфліктності по лінії Президент – Верховна Рада (пригадаймо хоча б історію першого парламентського вето, накладеного най-вищим органом законодавчої влади на рішення глави держави – на Указ Президента від 12 жовтня 1993 р. „Про випуск Державних товарних облігацій національних ресурсів України”, поіменований пресою “спробою закласти Україну в світовий ломбард”⁶³). Ця несила змусила Л. Кравчука в один із моментів перебування на посаді надати пріоритети у визначенні стратегії економічних реформ черговому прем’єр-міністру – Л. Кучмі, який змінив на посаді В. Фокіна. Але непродуманість послідовності кроків Президента й амбітність (а, може, й таке ж безсилля) прем’єра мало наслідком тільки розширення конфліктної сфери у їхніх взаєминах. У зв’язку з цим варто пригадати факт підписання Л. Кравчуком указу про

Dura necessitas

Дорогі наші брати українці! Я добре знаю, як вам тяжко. У вас голодно, холодно і неспокійно. Але якщо у вас буде ще гірше у декілька разів, то все рівно неможливо знайти людину, яка б заздрила вам більше, ніж я. Ви народили Державу. Пройде небагато часу, і світ буде знати і шанувати землю, народ, культуру і мову України. На вас шалено тиснуть, вас хочуть зламати, поставити на коліна. Тримайтесь! Христом Богом молю вас, - тримайтесь! Нехай сочиться кров із-під нігтів пальців, але тримайтесь. Не дай Боже, не втримаєте незалежність, не буде більше на що надіятися.

У Білорусів держави немає... і, думаю, не буде...

Білоруси знищені.

Я готовий стати на коліна і просити вас, всю Україну – тримайтесь! Тоді у мене ще залишиться маленька надія на те, що ваш приклад стане живою водою, яка допоможе нашому населенню через 50 чи 100 років стати вільним народом, незалежною державою.

В. Биков

створення надзвичайного комітету всередині Кабміну з питань оперативного управління господарством країни й надання Л. Кучмі, як керівнику останнього, повноважень щодо розробки й реалізації заходів щодо стримування інфляції, стабілізації господарства та соціальному захисту населення і наступну відмову Л. Кучми очолити комітет, що змусило Л. Кравчука через два дні після підписання відкликати указ. Згодом Л. Кравчук пригадуватиме, що Л. Кучма „практично уникав відвертого обговорення планів очолюваного ним уряду”, „робив протилежне тому, про що... домовлялися”⁶⁴. За спиною Президента, як свідчив він сам, Л. Кучма налагоджував контакти з Москвою, не узгоджуючи із ним „жодної позиції”, хоча „за чинною на той час Конституцією Прем’єр не формував політичного курсу”⁶⁵. Вчинки Л. Кучми влітку 1993 р. (підписання у Москві заяви глав урядів Росії, України та Білорусі про невідкладні заходи щодо економічної інтеграції), дозволили Л. Кравчуку зауважити, що саме тоді „фактично було оголошено про утворення економічного союзу” трьох держав, а крім того, — твердити, що угода фактично ліквідувала „дворічну працю по створенню незалежної держави”⁶⁶.

Загалом саме прем’єру Л. Кучмі (а не В. Фокіну, приміром) Л. Кравчук у свій післяпрезидентський період приділив найбільше уваги, саме з ним пов’язавши найбільш проблемні, вузькі, сказати б, місця внутрішньої політики, ті, які заявили про себе в період його президентства. Є безліч свідчень і про те, що кожен з них — Президент і прем’єр — прагнули бути у ролі „провідного гравця” у сфері виконавчої влади, як і є підтвердження того, що навіть у межах самого Кучминого уряду, за образним висловом віце-прем’єра з питань енергетичного комплексу Ю. Іоффе, не існувало „єдиної нитки, котра б зв’язувала усіх”⁶⁷. У владні інституції людина приходила часто не тому, що прагнула прислужитися молодій державі чи підтримати починання прем’єра (президента), але заради задоволення власних амбіцій, заради отримання певної вигоди особисто для себе чи тих груп, представником яких вона була.

Про наміри Прем’єра Президент „часто дізнавався з інших джерел, іноді — абсолютно випадково”⁶⁸. Напевно ця „необізнаність” тільки через 8–9 років дозволила Л. Кравчуку

оцінити роль Л. Кучми у підготовці грошової реформи в Україні, зазначивши, що його уряд „заклав підвалини реформи грошової системи”⁶⁹.

Загалом же уряд Л. Кучми залишив неабиякий „слід” у житті українців. Найперше – зростанням роздрібних та гуртових цін. Так, якщо приріст роздрібних цін у 1991 р. становив 390%, то в 1992 – 2100%, а в 1993 р. цей показник сягнув 10 250%⁷⁰. Динаміка гуртових цін виглядала відповідно: у 1991 р. приріст становив 260%, у 1992-у – 4230%, у 1993-у – 9770%⁷¹. Гіперінфляція призвела до того, що у 1993 р. купоно-карбованець, запроваджений у 1992 р., знецінився у 103 рази. Витвором уряду Л. Кучми стали так звані трасти. У 1995 р. спецкомісія з питань розслідування діяльності довірчих товариств оприлюднила дані, відповідно до яких на початку року трасти заборгували юридичним та фізичним особам 28 трильйонів 200 мільярдів карбованців. Президент Л. Кравчук діяльність трастів згодом відкоментував так: „Підозрюю: багато хто з нинішніх багатіїв створив фінансове підґрунтя для майбутніх бізнес-імперій саме тоді”⁷². Втім, уряд Л. Кучми залишив про себе пам’ять не тільки трастами, але й тим, що виявився неготовим до випробувань: не зміг запобігти негативним наслідкам підвищення цін.

Постфактум критикуючи Прем’єр-міністра, экс-Президент Л. Кравчук відзначив, що урядування Л. Кучми призвело до того, що „були створені передумови, що призвели до виникнення багатьох стратегічних проблем, які Україна не в змозі й досі розв’язати”, і зокрема – до підписання перших кабальних домовленостей щодо ціни на російські енергоносії⁷³. Наслідком стало те, що за першу половину 1993 р. мазут подорожчав у 4 рази, ядерне паливо – у 12, газ – у 15 разів, але уряду не вдалося збільшити плату за транзит російського газу українською територією⁷⁴.

Іншою помилкою, на думку Л. Кравчука, було укладання угоди центральними виконавчими органами України та Росії восени 1992 р. про зобов’язання урядів щодо гарантій забезпеченості та погашення банківського технічного кредиту. Україна, на відміну від Росії, взяла на себе борги підприємств, що заклало „підвалини величезного державного боргу”⁷⁵.

Попри те, що сьогодні Л. Кучма заявляє, що „у мене була своя програма і своє бачення шляхів виходу із кризи, але у політичного керівництва країни я нічого подібного не спостерігав”⁷⁶, думається, що таке твердження є певним перебільшенням: Прем’єр-міністру Л. Кучмі, як і його попередникам, реально не вдалося змінити стан справ з економікою на краще. Пояснювати невдачі обмеженістю повноважень, а з іншого боку відмовлятися від цих повноважень чи все-таки отримавши їх, не скористатись (парламент, пригадаймо, Законом від 19 грудня 1992 р. за №2886-ХІІ суттєво розширив повноваження Кабміну, внісши зміни і доповнення до Закону України „Про тимчасове зупинення повноважень Верховної Ради України, передбачених пунктом 13 статті 97 Конституції України, і повноважень Президента України, передбачених пунктом 7 – 4 статті 114-5 Конституції України”. Зокрема, „з метою оперативного вирішення питань, пов’язаних із здійсненням ринкової реформи” Кабміну строком до 21 травня 1993 р. була надана можливість „видавати декрети в сфері законодавчого регулювання” щодо питань „відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення”) – безпідставно.

Цікавим тут є інше питання: що було основою вимог розширити коло повноважень – владні амбіції вчорашнього господарника чи свідоме бажання відмежувати Кабмін від впливу Президента й парламенту? Однак цілком зримим є те, що діяльність Прем’єра, як і його взаємини з Президентом, жодною мірою не сприяли стабілізації позицій останнього.

Перебуваючи під вогнем постійної критики, 15 червня 1993 р. Л. Кравчук запропонував Верховній Раді план виходу з кризи влади: він висловився за те, щоб паралельно з достроковими виборами до парламенту провести референдум, на якому запропонувати народу висловитися з приводу довіри Президенту України і загалом – про доцільність існування в республіці посади Президента та про те, яку за формою та змістом державу українці все-таки будують. Думається, що такі кроки Л. Кравчука свідчать не стільки про його готовність до діалогу з суспільством, про прагнення шляхом

консенсусу розв'язувати складні питання, як про розгубленість, відверту неспроможність проводити свою лінію або й про просту відсутність цієї останньої, відсутність чіткої власної позиції. На користь такого висновку опосередковано вказують слова екс-Президента, сказані через кілька років:

„Народ багато говорить про те, що нам потрібна сильна влада, одразу й не збагнеш, яка саме. Бо люди прагнуть порядку і синонімізують цей порядок з поняттям сильної влади. Але якого порядку — закону чи кулака?”⁷⁷

Л. Кравчук не зміг стати втіленням влади закону (хоча й від „влади кулака” відійшов). Не піднявся він і до розуміння того, що „сильна влада” для України — це чітка демонстрація Президентом наполегливості у подоланні негараздів і всебічного розуміння суті проблем у *будь-якій сфері* буття, бездоганний інтелект та володіння методами розв'язання найскладніших задач; прийняття гласних рішень з цілковито чітким для народу змістом.

4. Кадри. Партія влади. Опозиція

Своєрідною проблемою, з якою зіткнувся Л. Кравчук, стала проблема кадрів. Її суть Президент пояснював, зауважуючи, зокрема, що одні керівники інститутів державної влади „професійно не готові до праці за нових підходів”. Інші — гальмували реформи, не брали на себе відповідальність за економічні перетворення народного господарства чи „не можуть позбутися командно-розподільчої адміністративної хвороби”⁷⁸. Таким чином, непрофесійність, небажання брати на себе відповідальність і неспроможність працювати в нових умовах проголошувалися Л. Кравчуком основними вадами керівників новопосталих державних інститутів України. Зрозуміло, про те, що йому й самому бракувало перелічених характеристик, Президент у той час не говорив.

Звернемо увагу на характерний момент: для лідерів різних політичних сил проблема кадрів в Україні полягала зовсім в іншому. Приміром для О. Мороза її сутність зводилася до того, що Президент

„спирався на Рух” і саме Чорноволові кадри й ті, які „були членами КПРС, але ніколи не були комуністами” довели державу до розвалу⁷⁹. Дратувало О. Мороза „засилля антисоціалістів” в оточенні Президента⁸⁰. Стосовно ж самого Руху, то його чільники вважали, що державність тільки формується і вона — „лише від Президента, яким би він там не був”, а тому кожен, хто підтримує державність, „мусить підтримати Президента”⁸¹.

Інші представники інтелектуальної еліти, рефлектуючи над ситуацією, що склалася в країні, зазначали, що ніхто „краще за нього” [Л. Кравчука] не зможе одночасно задовольняти „інтереси Вашингтона, Москви і Тель-Авіва в Україні за рахунок національних інтересів українців”⁸². Л. Кравчука звинувачували в тому, що він „гребував з українцями навіть говорити”, але ніколи не уникав шансу виявити свою „підтримку і відданість інтересам єврейської меншини”. Висновок — „влада опиняється в руках чужинців”⁸³.

Наголошуючи, що в кадровій політиці Л. Кравчук „послідовно відстоює особисті та групові інтереси, завдаючи великої шкоди державі і народу України”, президентові опоненти різного рівня стверджували, що держава, яку „маємо зараз, і якою вона буде, якщо процес державотворення відбуватиметься так, як до цього часу, може зручна для людини (однієї або кількох), але точно не для людей”⁸⁴. Відтак — мріяли про прихід до влади „сильної, розумної і чистої

Argumentum ad rem

Революція передбачає радикальну зміну еліт і системи. Нічого подібного у нас не відбулося. Фактично здійснився перерозподіл влади всередині самої влади. Частина комуністичної номенклатури департизувалася, але зберегла всі реальні важелі влади. Невдахи були відкинуті і їм нічого іншого не залишалось, як відновити комуністичну партію. По суті вони мало чим відрізняються один від одного. Просто департизована номенклатура більш ловка, хитра і практична. Та у будь-якому випадку це капля крові із того ж тіла... Страшніше від усього те, що ця посткомуністична еліта зберегла всі радянські практики. Сьогоднішня наша країна — це та ж сама советська Україна.

М. Рябчук

української руки”, мріяли про такого Президента, який би виявився спроможним „відкрити шлях до національної демократії”⁸⁵.

Таким чином, перший Президент (його політика й кадри) не сприймався як людина, яка відстоює українські національні інтереси, але як чужий українству. Сам же Л. Кравчук згодом так відгукнувся про власну кадрову політику:

„Мені не вдалося сформуувати повноцінну, надійну та фахову урядову команду, здатну провести своєчасні та ефективні реформи...”⁸⁶

На проблему кадрів, звісно, можна подивитися під дещо іншим кутом зору, взявши за визначальний критерій оцінки кадрової політики Президента не професійність чи, приміром, патріотичність посадових осіб, але акцентуючи аспект проблеми, що пов’язаний з активністю кадрового оновлення, забезпечення можливості *нових* людей управляти *новопосталою* державою. Аналіз цього зрізу кадрової політики першого Президента свідчить, що колишня партноменклатура фактично нічого не втратила. Вона „вписалась” у нове суспільство із непогамовним бажанням збереження багажу попередніх можливостей управління державою, прагнучи такого собі рімейку старої системи. Маневруючи та перенастроюючись на „самостійницький ритм” державного життя, вона оберігала межі своїх колишніх владних прерогатив, можливість контролю над ресурсами держави, грошовими потоками, прийняттям політичних рішень тощо. Партноменклатурний „остов” влади на чолі з Президентом вміло почав „притягувати” до себе різноманітний „людський матеріал”: комуністів – „суверен-” і, так би мовити, „ортодоксальних”, що після заборони Компартії України як складової КПРС відродилися у соціалістичній іпостасі, націонал-демократів, вчорашніх активістів-комсомольців (яким не поталанило стати „справжніми радянськими комуністами”), зваблюючи їх можливістю участі у владі – публічній чи, як згодом стане зрозуміло, тіншовій. Ці люди вже були чи прагнули стати представниками державного апарату, вони були різнорівневими керівниками промисловості та сільського господарства,

представляли центральні або регіональні засоби масової інформації. Здається, вони сприймали Україну тільки як інструмент для сходження кар'єрними сходами, збільшення прибутків, прилаштування у „теплі місця” своїх близьких і рідних. У них не йшлося про повагу до себе і до людей своєї країни. Вони прагнули здійснювати владу без участі громадськості...

Такий стан справ зрештою уможливив постання специфічного владного феномену, що почав іменуватися *партією влади*. Зрозуміло, що „партія влади” не була партією у буквальному розумінні. Насправді це було квазіпартійне й різнолике утворення, у яке вливалися люди, для котрих ідея влади – привілеїв – власності (саме так – у триєдиній неподільній іпостасі) виявилася привабливою.

Оформлення „партії влади” українська інтелігенція сприйняла неоднозначно: якщо деякі її представники взагалі відмовлялися визнавати існування цієї „партії”, то другі навпаки захоплено вітали її появу. Інші ж дуже швидко розгледіли в новому політичному утворенні, що розросталося у всі сегменти суспільного організму, кланово-мафіозну, олігархічну силу, яка насправді девальвує не тільки демократичні гасла, але й власне саму державну незалежність України⁸⁷. Як писав згодом І. Драч, „хибні дефініції” про українську „партію влади” збили з пантелику багатьох – вони своєчасно не добачили, що влада почасти не вміє, почасти не хоче розбудовувати українську державу. Не хоче або не вміє розв’язати жодної економічної, фінансової, політичної, соціальної проблеми, „по-

Argumentum ad rem

Хоч тепер мусимо визнати: ті, котрі взялися за керівництво державою, до цього не були готовими. Більше того, номенклатура, яка фактично лишилася при владі, чудово почувалася й під червоними прапорами, й під синьо-жовтими, бо на їхньому власному прапорі був тільки власний біфштекс. Інша ж частина тієї ж партноменклатури вважала, що наше минуле було комунізмом, що в цьому напрямку нам треба рухатися й далі, хоч їхнє „вперед” – це „назад” і в історичному, і в економічному, і в духовному, і в будь-якому іншому аспектах.

О. Карпов

люмпенськи зневажає велику українську культуру і свій великий народ”, не розуміє або не хоче зрозуміти, що таке національні інтереси⁸⁸.

Стосовно керівника партії влади, то прикметним є те, що на початку свого президентства Л. Кравчук не хотів (насправді чи вдавано) сприймати появу подібних феномену та дефініції. Натомість він демонстративно переконував, що згадане поняття особисто для нього не наповнилося жодним конкретним змістом, не отримало чітких теоретичних обрисів у його уявленнях:

„Тут раптом виникає якась філософська категорія “партія влади”. Що хочеш можна туди дописати. Якщо людина при владі, то вона вже в партії влади. ...Я і сам не знаю, що це таке – партія влади...”⁸⁹, – зауважував Президент.

Втім, у суспільній свідомості з початку 90-х рр. ХХ ст. все міцніше вкорінювалося бінарне поняття „партія влади – опозиція”. Партією влади почали називати „тих, хто при владі”. Згодом вона почала асоціюватися з Трудовим конгресом України. При цьому, звернемо увагу, Президент не гребував найрізноманітнішими методами для своєрідного „приборкання” колишніх чи теперішніх „борців з владою”:

„Деякі найбільш голосисті борці з привілеями, – констатував в одній із своїх книг В. Литвин, – “потонули” в тих же привілеях: автомобілі, квартири, престижні зарубіжні відрядження і т. п. “Солістів” опозиції, зрозуміло, вдалося нейтралізувати за значно більшу “ціну”: залучення до владних структур (адміністрацію Президента, Державну Думу, урядові структури). Застосовував він і стару політику, яка полягала в тому, щоб відіслати опонента за кордон”⁹⁰.

Стосовно опозиції, то однозначної відповіді на питання, хто був її уособленням, не існувало. В один час опозиційною суспільною

силою сприймався Рух, який протиставлявся партії влади на чолі з Президентом Л. Кравчуком. Згодом (напередодні президентських виборів 1994 р.) проголосили себе опозиціонерами соціалісти, відчувши, що, говорячи словами їхнього лідера, „сьогодні зручно стати в жорстку опозицію до влади”⁹¹.

Характеризуючи діяльність соціалістів спочатку як просто політичної партії, а згодом як „опозиції”, слід зауважити, що у 1991–1994 роках вони були, думається, досить потужною деструктивною суспільною силою, яка багатьма в українському суспільстві сприймалася як „закамуфльована частина” Компартії⁹². О. Мороз виступав не тільки за збереження „республіки рад”. Він досить недвозначно виступав проти запровадженої української символіки, зауважуючи, що не може з нею змиритися, оскільки вона прийнята такою не у зв’язку із „історичною традицією, а тільки через те, що застосовувалася в епізоді державності, альтернативної Радам, силами, що боролися з радянською владою”⁹³. Його риторика значною мірою була сповнена, сказати б, „вчорашніми цінностями”. Однією з таких, милих серцю, цінностей була влада рад. Стосовно ж сприйняття соціалістами новопосталого інституту президентства, слід зауважити, що воно базувалося на тезі про те, що спроби „підсилення виконавчої влади введенням інституту президентства” в СРСР і в республіках, інституту чужого для радянського ладу, не дали „позитивного результату”⁹⁴.

Ще більш негативним сприйняття інституту президентства було у комуністів, які поставили за мету скасувати його⁹⁵.

Побутували в суспільстві також погляди, відповідно до яких опозиційними називалися ті сили, дії (свідомі й несвідомі) чи слова яких сприймалися як антиукраїнські, антидержавницькі. І, зокрема, ті, котрі, критикуючи чинного Президента, не підтримували його прагнень.

Показово, що сам Л. Кравчук як опозиційні сприймав різні сили. Серед них, приміром, були не тільки комуністи, але й Український союз промисловців та підприємців⁹⁶.

З урахуванням вищесказаного інтерес викликає питання ставлення Президента до можливості функціонування в державі опозиції. З одного боку, Л. Кравчук наголошував, що кожен має

прилучитись до розбудови держави й „штучно” не створювати опозицію⁹⁷. З іншого, вважав, що опозиція повинна мати свою програму, щоб „бути такою”. Повинна оформитися не тільки організаційно, але й ідейно. Відтак, що показово, на зорі української незалежності Л. Кравчук не вважав критику форм і методів роботи Президента проявом опозиційності. Опозиція для нього – „це інша політична мета”⁹⁸, при тому – конструктивна. (Цей Кравчуковий підхід до розуміння сутності опозиційності становить інтерес з огляду на перехід партії есдеків /об’єднаних/, членом якої екс-Президент є протягом кількох останніх років, на початку квітня 2005 р. в опозицію до чинного Президента В. Ющенка – адже партія не проголосила *іншої*, до того ж, *конструктивної* політичної мети).

5. Президент і зовнішня політика держави

За перші 3 – 3,5 місяці існування незалежної Української держави її визнали понад 100 держав світу. З 51 країною Україна на той час налагодила дипломатичні відносини. У процесі розширення поля міждержавних взаємин Президент України ставав одним із своєрідних рупорів, за допомогою якого озвучувалася українська позиція щодо тих чи інших питань міжнародного життя, характеризувалися українські зовнішньополітичні ініціативи, давалися оцінки стадій розвитку політичних, економічних, культурних взаємин із зарубіжними країнами. Правда, Президентіві опоненти часто закидали Л. Кравчукові, що репрезентована ним позиція чи оприлюднений висновок, як і висловлена ним оцінка якогось факту з міждержавного життя, це власне – його позиція, його висновок, його оцінка, а не еліти чи українського народу. Такий стан справ можна пояснити не тільки тим, що когось просто не влаштував президент-колишній партійний ідеолог чи, приміром, давалася взнаки радянська звичка дошукуватися „ворога”, намагаючись пояснити причини тих чи інших політико-економічних чи соціальних негараздів у країні, але й несконсолідованістю посттоталітарної української еліти, для кожного ешелону якої жадання влади ставало основною цінністю й орієнтиром. А відтак і моральні бар’єри у використанні способів

боротьби за свою мету-владу у протистоянні з численними конкурентами ставали умовними й нівелювалися. Відтак коли Президент, осмислюючи ті чи інші проблеми, намагався залучати до їхнього обговорення широке коло осіб (як, наприклад, під час проведення „круглого столу” 4 січня 1993 р., присвяченого обговоренню проекту статуту СНД), відразу починали лунати протилежні звинувачення: цей крок мав за мету розширити коло відповідальності, перекласти її на суспільно-політичні структури, а через них немовби й на народ; „планомірно здійснити, образно кажучи, конверсію своїх позицій, забезпечити поле для маневру в майбутньому”⁹⁹. Таким чином, ситуація у стані еліти й ставлення до Президента були такими, що потенційно кожен його вчинок майже завжди мав один-єдиний відгук — критику з лав тих чи інших політичних сил.

Перші ініціативи України на міжнародній арені були пов’язані з тим, що Україна заявила про визнання всіх рішень ООН, поставила свій підпис під Заключним актом в Гельсінки. Позитивним було й те, що вже через півроку існування держави український Президент відвідав США, наслідком чого стало укладання низки угод — про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки, міжурядової угоди про сприяння капіталовкладенням, про здійснення програми „Корпусу миру” США в Україні, меморандуму про взаєморозуміння між урядом України і урядом Сполучених Штатів Америки, про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво, про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища. (Не в останню чергу завдяки

Nuda veritas

З 12-річної відстані вже можна поставити багато запитань, наприклад: чи була нагальна потреба участі України у народженні СНДівського створіння? Адже прибалтійці обійшлися без нього і стали жити інакше. Ми ж не наважилися, як вони, рішуче перерізати радянську пуповину і до цього часу отримуємо по ній продукти розпаду, що отруюють життя молодого тіла Української держави. І втрачаємо переваги, які могла б дати справжня європеїзація країни.

А. Бутейко

саме цим домовленостям у 1992–1993 рр. стала можливою американська фінансова допомога Україні у розмірі 137,2 млн. дол.¹⁰⁰).

На початку 90-х Україна почала активно виявляти прагнення до співпраці з Європою.

„Щодо України, то вона має орієнтири на європейські структури, – акцентував Л. Кравчук. – Вона в центрі Європи, вона – велика європейська держава, має величезний потенціал, і я певен, що в перспективі вона гратиме важливу роль у Європі, входячи до європейських структур”¹⁰¹.

У березні 1992 р. разом з іншими колишніми республіками СРСР Україна почала налагоджувати контакти з іншими державами в рамках програми Ради північноатлантичного співробітництва.

Втім, на „західному напрямку” для Української держави не все складалося зовсім безхмарно. Якщо з Польщею, приміром, вдавалося налагоджувати добросусідські відносини (про що свідчив, зокрема, підписаний у 1992 р. польсько-український Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво), то у відносинах з іншою сусідньою державою – Румунією – з’явилося певне напруження, оскільки румуни не хотіли визнавати результати референдуму про незалежність України, висловлюючи претензії на частину української території, зокрема Північну Буковину та деякі райони Одеської області.

У поле зору Президента найчастіше потрапляли проблеми взаємин України з колишнім імперським центром – Росією, яка намагалася зберегти свій

Ad notanda

Часто кажуть, що географічне положення України, це виклик для неї, а то і проблема. Однак мудрі керівники перетворюють виклики на можливості.

Україна має хороше місце розташування, щоб кувати посилені та поглиблені відносини з ЄС, у той самий час розвиваючи добросусідські відносини з Росією. Зовнішня політика не знає вибору одного напрямку за рахунок іншого.

Україна може і повинна мати хороші відносини з усіма своїми сусідами та партнерами.

X. Солана

статус осердя у колишньому власному імперському просторі, прагнучи в жодному разі не зменшувати його межі та бути на просторах новопосталої Співдружності Незалежних Держав (СНД) тим, ким була в СРСР – керуючим, контролюючим і караючим центром. Свідченням того, що Росія відразу намагалася розбудувувати СНД відповідно до своїх – імперських за характером – цілей, є угоди й договори, укладені в рамках Співдружності впродовж 1992–1993 рр. (їх з’явилося близько 400) і, зрозуміло, її зовнішня політика, відмінною рисою якої стало намагання провести інкорпорацію колишніх радянських республік всередину свого фронтира (тобто кордону рухомого, кордону між освоєним і неосвоєним, але агресивно освоюваним пострадянським простором).

Росія, як свідчить аналіз виступів Леоніда Кравчука, впродовж усього терміну його перебування на президентській посаді залишалася потужним подразником президентської думки. І зрозуміло чому, адже саме у боротьбі й у протистоянні з Росією (а не якоюсь іншою колишньою радянською республікою чи європейською країною) народжувалася українська державність. За кроками, діями, висловлюваннями Президента щодо Росії українці слідували чи не найбільш ретельно. Так, відразу після того, як 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі Л. Кравчук підписав документ про створення СНД, багато хто в середовищі української еліти (зокрема, національно-демократичної орієнтації) з гіркотою заговорив про те, що „незалежна Україна проіснувала тиждень”¹⁰², а причиною цього, зрозуміло, стала діяльність саме Президента, його особиста угодівська позиція з Росією. (На що Л. Кравчук якось зауважив, що у Мінську, під час підписання угод щодо створення СНД, усі документи проходили через експертну групу, яка сиділа разом з ним, за спиною. Це – Дурденець, Морозов, Бутейко, Зленко. Крім того, – група депутатів. Усе, що він підписував, вони неодмінно читали, вносили правки. Зрештою, давали свою згоду, після чого Л. Кравчук й підписував¹⁰³). Проте згодом позиція Президента стосовно СНД іншим його критикам дозволяла говорити протилежне, про те, що „Президент України не сприймає СНД”¹⁰⁴.

Якщо звернутися безпосередньо до висловлювань самого Л. Кравчука щодо функцій Співдружності, то виявимо, що глава української держави (як і багато хто з українців, тих, які прагнули до всебічної демократизації життя) вважав, що вона мала відіграти головну роль у цивілізованому зруйнуванні до кінця колишнього Союзу і у напрацюванні таких механізмів, які дали б змогу вирішувати загальні питання знову ж таки на правових цивілізованих засадах¹⁰⁵. Л. Кравчук неодноразово наголошував на тому, що Співдружність довго не проіснує, якщо одна з держав намагатиметься зайняти в ній керівну роль, стати старшим братом для інших пострадянських республік¹⁰⁶. Суть принципів, на яких мала б функціонувати СНД, полягала, за переконанням Президента, в тому, що Співдружність не є державою з відповідними структурами центральної влади; країни, що входять до неї, – незалежні й суверенні. Крім того, на думку українського Президента, СНД не може бути суб'єктом міжнародного права¹⁰⁷.

Президент був налаштований на те, щоб розбудувати з Росією рівноправні й всебічні зв'язки в усіх сферах життя. Дана вимога, на погляд Л. Кравчука, мала б стати чільною в україно-російських взаєминах хоча б з урахуванням „нашої історії, наших зв'язків” і, звісно, того факту, що в Україні мешкало на той час близько 12 млн. росіян, а в Росії – понад 5 млн. українців¹⁰⁸. Але, що прикметно, якщо Л. Кравчук, декларуючи позицію України, неодноразово наголошував на тому, що „ні росіяни, ні українці ніколи не піднімуть зброю один проти одного”¹⁰⁹, то дана думка йшла врозріз із переконаннями й налаштованістю націонал-демократів. Зокрема, члени Української республіканської партії, вважаючи, як і Д.Павличко (на той час голова Комісії у закордонних справах українського парламенту), що „головна небезпека українській державній незалежності може прийти тільки з Росії”¹¹⁰, заявляли, що якщо українська державність і територія буде поставлена під загрозу, Українська республіканська партія використає своє конституційне право закликати громадян України до захисту територіальної цілісності та національної безпеки своєї держави „усіма доступними методами, включаючи збройний”¹¹¹.

У ряді випадків президентські висловлювання свідчили про те, що існують питання, шляхи розв'язання яких Л. Кравчуком (як політиком з явно недостатнім досвідом керівництва державою і прогностичними можливостями) уявлялися слабо, а відтак з'являлися заяви, котрі суперечили здоровому глузду. Так, на початку січня 1992 р. приміром, відповідаючи на питання читачів „Вечірнього Києва”, Президент запевнив їх, що в Україні можливим є подвійне з Росією громадянство. В іншій ситуації Л. Кравчук доводив можливість функціонування єдиного україно-російського інформаційного простору. Але при цьому вказував, що Україна як європейська держава повинна інтегруватися в європейські структури¹¹².

Обстоював Л. Кравчук позаблоковий та без'ядерний статус України. Стосовно українського ядерного потенціалу слід відзначити, що володіння ним забезпечувало Україні можливість бути третьою ядерною державою у світі: після самознищення СРСР вона успадкувала 130 міжконтинентальних балістичних ракет СС-19 і 46 – СС-24, оснащених 1652 ядерними боеголовками. Крім цього, близько 3000 одиниць тактичної ядерної зброї, 22 стратегічних бомбардувальники ТУ-95 і 20 – ТУ-160, оснащених 460 авіаційними ядерними боезарядами. Ось проти таких „ядерних масштабів” України й виступив її перший Президент. Що ж маємо у результаті? Як показали роки незалежності, з кожним роком без'ядерний статус держави все більшою й більшою частиною українців сприймається як нонсенс. Особливо багато говориться про те, що найперше Україні слід було б зберегти тактичну ядерну зброю. Крім того, часто (особливо в останній час) нагадують про те, що Україна фактично задарма відмовилася від ядерного арсеналу, хоча можна було б „виторгувати” багато чого для своєї держави в обмін. Але якраз цього й не було зроблено. Відтак на адресу першого Президента сьогодні, як і вчора, все частіше лунають звинувачення в недалекоглядності й некомпетентності. Правда, інколи згадують і про, приміром, „вплив І. Драча та Д. Павличка на рішення про без'ядерний статус України”, стверджують, що значною мірою завдяки саме їм держава та її керівники були поставлені у надзвичайно складну ситуацію, оскільки аналіз усіх оцінок дозволяє

стверджувати: одностороннє роззброєння „робить не тільки нашу країну беззахисною, але й світ більш небезпечним”¹¹³.

Чи не є закиди на адресу рухівців свого роду перебільшенням?

Звісно, ні: їхня позиція зумовлювалася реалізацією у житті настанов політичної сили, яку вони представляли. Так, як свідчив Л. Танюк, ще 1990 р. Рух висунув ідею без’ядерної України:

„Ця ідея випередила процес суверенізації. Суверенна Україна не передає ядерної зброї до Росії, але й не хоче володіти правом ядерної кнопки. Вона сприймає нуклеарну зброю не як подарунок, а як велику біду, що впала на неї, — твердив Л. Танюк. — Відразу ж після того, як світ визнає Україну незалежною державою, ядерна зброя на її території буде поетапно зліквідована — під наглядом незалежних експертів”¹¹⁴.

Рухівська ідея була сприйнята багатьма представниками української еліти. Відтак 13 липня 1990 р., коли в останній день обговорення у Верховній Раді проекту Декларації про державний суверенітет України І. Драч, як свідчили колеги по парламенту, „несподівано запропонував” внести до документа положення про нейтралітет, позаблоковість і без’ядерність України, то це й було зроблено: у IX розділі Декларації з’явився абзац, у якому констатувалося, що Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Як зазначав один із депутатів, Драчеву пропозицію було проголосовано „з голосу без будь-якого обговорення”, а чи дізнається громадськість, хто реально „стояв за цією пропозицією відомого поета”¹¹⁵ — майбутнє, можемо сподіватися, висвітлить.

Слід звернути увагу на те, що попри прийняття рішення про без’ядерний статус, Верховна Рада України 12 скликання все ж не проголосувала за приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (це, як відомо, зробила Верховна Рада України 13-го скликання). Стосовно ж Президента, то він

сприйняв рухівську ідею, проголосовану, так би мовити, мимохідь Верховною Радою, й почав всіляко пропагувати й втілювати її в життя.

Інше питання, порушене Президентом, стосувалося можливості участі українських військових в операціях поза межами Батьківщини. Л. Кравчук, не виявивши здатності до прорахунку варіантів можливих суттєвих змін у розподіленні (зміні балансу) сил на планеті, категорично висловлювався про те, що „ніколи наші війська не виконуватимуть ніяких функцій за межами України”. Міцно засівши в свідомості частини співгромадян, дані настанови в нових реаліях сьогодення слугують за дестабілізуючий чинник і є свідченням того, як політична короткозорість керівника держави спроможна через багато років привносити дисонанс у суспільно-політичні відносини.

Щодо Росії, то з першої миті української незалежності сусідня держава у свій спосіб докладала зусиль, щоб напруження у відносинах з Україною не спадало. Через тиждень після офіційного зникнення з політичної карти світу СРСР Росія поспішила чи не вперше засвідчити свій недружній настрій щодо колишньої „братньої республіки”. Це проявилось не тільки у тому, що російський парламент відмовився привітати український народ із незалежненням, але й найперше в тому, що російські депутати запропонували визнати незалежність України лише в межах „її входження до складу Російської імперії в середині XVII ст.”. Крім того, з вуст ряду парламентарів уже на початку грудня 1991 р. зазвучали територіальні претензії до України¹¹⁶ (попри підписання ще у листопаді 1990 р. у Києві договору між Росією й Україною, де вказувалося, що у кожній з них немає до іншої жодних територіальних претензій). Сталося так, що Верховний Совет Російської Федерації навіть проголосував за перегляд акта 1954 р. про Крим. У сусідній державі на різних рівнях порушувалося питання статусу Одеської області – ставилася під сумнів її приналежність до України.

Аналізуючи ставлення колишнього „старшого брата” до незалежної „молодшої сестри” – України, Президент Л. Кравчук у березні 1992 р. зауважував:

„Ну скажіть, у якій цивілізованій країні дозволять за так собі паплюжити главу сусідньої держави? Один діяч високого рангу через солідну газету називає всіх президентів СНД, обраних, до речі, народом, новими «паханами»; другий повчає в образливій формі чужого Президента, як жити; якийсь гуморист висміює керівника іншої держави, і йому для цього надають державний телеканал. Яких тільки ярликів на мене особисто не чіпляли? І річ навіть не в мені. Ображають весь народ, який обрав мене на посаду Президента”¹¹⁷.

А паралельно цьому стрімко формувалися більш принципові „конфліктні зони” у взаєминах двох держав. „Грубе втручання в наші внутрішні справи триває”, – відзначав, відповідаючи на запитання газети „Жеч посполіта” український Президент.

Коментуючи російські антиукраїнські настрої, Президент змушений був неодноразово констатувати, що на Україну від моменту проголошення незалежності „чиниться прямиий тиск”, аби вона відмовилась від того, щоб бути незалежною державою¹¹⁸. Акцентуючи „імперську нездатність сприйняти Україну як незалежну державу”, Л. Кравчук неодноразово повторював, що серед керівництва Росії є ті, хто грубо втручається в українські справи, вдається до образ, викривлено тлумачать політику Української держави¹¹⁹.

У словах Президента не було перебільшення: перші роки української незалежності яскраво висвітили шовіністичний дух, яким були просякнуті представники різних верств російського суспільства. У стані українофобів постійне місце зайняв всесвітньовідомий письменник А. Солженіцин. Серед них опинилися представники вищого військового командування, такі, зокрема, як адмірал І. Касатонов, маршал Шапошников. Свою великодержавницьку позицію неодноразово декларували віцепрезидент А. Руцькой, міністр М. Полторанін, депутат С. Бабурін, нескінченний ряд інших відомих та впливових людей Росії. С. Бабурін, зокрема, ще у травні 1992 р. заявив: „Або Україна знову возз’єднається з Росією, або – війна”.

Сприйняття Росії українською владою ставало все стриманішим. Це зумовлювалося тим, що, як зауважував Л. Кравчук, „позиція незалежної України й інтереси Москви... абсолютно протилежні”¹²⁰. Його непокоїло те, що хтось „зазіхатиме на нашу незалежність”, що „хтось захоче ще раз спробувати повернутись до старих часів”¹²¹. І за цим „хтось” чітко проглядався не хто інший, як сусідка-Росія. І в той же час Президент виказував розуміння того, що не можна „наші відносини звести до ненависті й ворожнечі”, до війни.

Війна – не війна, але в такому контексті вже в перші місяці постання Української держави з’явилися питання, котрі отримали довгостроковий статус „нерозв’язних проблем” російсько-українських взаємин. Вони вимагали від українського Президента конкретних дій та вчинків. Серед них, зокрема, питання, пов’язані із створенням національних збройних сил і розподілом та базуванням Чорноморського флоту. Щодо Збройних Сил України, то позиція Л. Кравчука з цього питання зводилася до наступного: з одного боку, Україна була зацікавлена у конверсії військових підприємств (їх залишилося у державі близько тисячі чотирьохсот), у скороченні чисельності армійських частин (на території України базувалась четверта частина колишньої Радянської Армії, а, як вважав Президент, Україна повинна мати збройні сили чисельністю близько 220–230 тис. чол.), зрештою, – у виведенні із своєї території тактичної й стратегічної (176 боєголовок) ядерної зброї. Але водночас, як незалежна держава, що прагла до забезпечення власного суверенітету, Україна повинна була мати власну армію і флот. Процес формування власних збройних сил мав завершитись, як вважав Президент, до 1994–1995 рр.

Проти цього активно виступали російські імперські сили, ратуючи за утворення спільного командування над усіма військовими на пострадянських теренах. А фактично – за підпорядкування колишньої радянської армії командуванню Росії. У тій ситуації Президент України категорично виступив проти директиви Міноборони Росії про прийняття у військових частинах, розташованих в Україні, присяги, затвердженої Президентом Росії. Інше питання, що уже в перші місяці 1992 р. призвело до напруження в україно-російських взаєминах, було пов’язане із

вивезенням з України в Росію та знищенням там тактичних ядерних ракет. Процес українською стороною був призупинений, у зв'язку з чим Президент Л. Кравчук зауважував:

„Довелося дати розпорядження: допоки не будуть гарантовані безпечно вивезення й знищення тактичних ядерних ракет під належним контролем, виведення їх з України призупинити”¹²².

Правда, невдовзі були підписані документи про взаємний контроль над знищенням тактичної ядерної зброї й процес її вивезення з української території відновився.

Не вирізнялось демократизмом і бачення росіянами перспектив Чорноморського флоту. На початку січня 1992 р. Президент Росії Б. Єльцин заявив, що Чорноморський флот був і залишається російським. У квітні російські газети опублікували заяву Б. Єльцина про можливість узяти Чорноморський флот під юрисдикцію Росії. Подібні заяви український Президент називав прикладом імперського мислення¹²³. І зазначав, що Україні не потрібні „всі 300 кораблів”, але власний флот їй все-таки вкрай необхідний. Правда, як свідчив один із народних депутатів, спостерігаючи „безвідповідальність, бездіяльність і небажання вирішувати проблему Чорноморського флоту президентом Л. Кравчуком”, він і ще двоє народних депутатів Верховної Ради України 12 скликання змушені були вдатися до „неординарного вчинку”: 4 квітня 1992 р. влаштувати в приймальні Президента сидячий страйк з вимогою вжити негайних заходів для підпорядкування Чорноморського флоту Україні¹²⁴.

Що ж до російського прагнення так чи інакше привласнити флот (у кінці 1992 р. Росія, наприклад, нишком реалізувала оперативні запаси Чорноморського флоту на колишніх базах ВМФ у Болгарії, у зв'язку з чим МЗС України направило ноту протесту МЗС сусідньої держави), то така перспектива, на погляд Л. Кравчука, могла бути своєрідним підкріпленням „прагнень деяких діячів у Криму до відокремлення півострова від України”¹²⁵.

Відтак у квітні 1992 р. Президент України звернувся до народних депутатів усіх рівнів, політичних сил, населення Республіки Крим. Констатувавши, що „на догоду особистим корисливим цілям та інтересам певні безвідповідальні сили, серед яких опинилися і окремі сепаратистські настроєні парламентарі, за солідної фінансової підтримки деяких комерційних та інших структур, намагаються будь-що дестабілізувати обстановку, вбити клин розбрату між людьми Криму, Республікою Крим і Україною”, Л. Кравчук відзначив, що для досягнення своєї мети використовується проблема Чорноморського флоту, ведуться спекуляції на проблемах економіки, мови, культури, відновлення прав депортованих народів, лунають відкриті заклики до повного і негайного розриву з Україною. Крім того, спотворюється політика центральної влади щодо Криму. Відтак, наголошував Л. Кравчук, недруги України вважають за краще не помічати, що Крим задовольняє 85% своїх потреб у прісній воді за рахунок дніпровської води (що за світовими цінами становить більш як \$2 млрд. на рік); що близько 75% промислової продукції надходить до Криму з інших областей України, а по електроенергії цей показник сягав 85%. У свою чергу Крим давав республіці значну частку овочів, фруктів, рибної продукції, побутової техніки, інших товарів народного споживання, займав вагоме місце як здоровниця республіки. Висновок же Президента зводився до того, що економіка Криму „надзвичайно інтегрована” в народне господарство України. Переорієнтація ж економічних зв’язків Криму на іншу країну, як і спроба порушення національної єдності й територіальної цілісності України суперечить не тільки Конституції України, але й Декларації міжнародного права (1970 р.), прийнятої ООН¹²⁶. Таким чином, Республіка Крим (відновлена, пригадаємо, у результаті прийняття 12 березня 1991 р. Верховною Радою України відповідного закону) мала залишатися й розвиватися у складі України.

Показово, що позиція Л. Кравчука багато в чому була суголосною позиції і висновкам Голови Верховної Ради Криму М. Багрова, який, зауважуючи свого часу, що обираючи шляхи трансформації господарського комплексу в нових умовах, треба було, керуючись не емоціями, а об’єктивним становищем в економічній і соціальній

сферах, дати відповідь на питання „з ким бути?” (зокрема, з Росією чи Україною), а далі вказував, що проведений аналіз ситуації свідчив, що для Криму вигідніше бути з Україною¹²⁷.

Заради об'єктивності тут слід повернутися в останні роки існування СРСР і пригадати позицію Л. Кравчука щодо Криму як Голови Верховної Ради Української РСР. Так, виступаючи 12 лютого 1991 р. на засіданні, він зазначав, що голосуватиме за те, „щоб надати Криму права автономії”, і висловив переконання, що „Кримська Автономна Республіка і люди, які будуть обрані до влади, керуватимуться високими гуманістичними цілями, цілями суверенності і демократії нашої суверенної України” і закликав депутатів „проголосувати за надання Кримській області вистражданого історичного права... стати Кримською Автономною Республікою”. Як зазначав згодом з цього приводу депутат Верховної Ради дванадцятого скликання В. Шлемко, Л. Кравчук забув сказати у своєму виступі, що „вистраждане” це право „було не в Криму, а в далекій Москві”¹²⁸. Про це свідчив план організації виконання Постанов ЦК КПРС України від 28.08.1990 р. „Про заходи по реалізації Резолюції ХХVIII з'їзду КПРС „Демократична політика — шлях до добровільного союзу, миру і злагоди між народами”, в пункті 4 якого зазначалося:

*„Запропонувати комуністам — керівникам Верховної Ради УРСР внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму; Кримському обкому партії виступити з ініціативою про прийняття Декларації про статус Криму. Активно формувати громадську думку щодо зміни адміністративно-політичного статусу Криму...”*¹²⁹

Відтак у листівках, що поширювалися у Криму напередодні референдуму 20 січня 1991 р., на запитання „Що дає автономія Криму?” давалась така відповідь: „Це гарантія майбутнього Криму в складі Союзу РСР. Це пріоритет кримських законів над будь-якими іншими, окрім тих, що входять до компетенції Союзу РСР”¹³⁰.

На початку 1991 р. майбутній перший український Президент був ще, так би мовити, „стовідсотковим членом КПРС” – про наслідки автономізації Криму для незалежної України, що постане за якихось 9-10 місяців, не задумувався жодною мірою. Стратегічним мисленням українця-державника Л. Кравчук ні тоді, ні, як з’ясувалося, згодом, не вирізнявся.

„Чи міг думати тоді Леонід Макарович, – звертав увагу В. Шлемко, – до якого абсурду буде доведено згодом ситуацію в новоствореній автономії, президент якої не раз зухвало кепкуватиме з першого всенародно обраного Президента України. Але кепкували не лише з Президента України, а відверто і нахабно знущались і принижували Українську державу, брутально порушували її Конституцію і закони”¹³¹.

„Однією з трагічних помилок... Верховної Ради, особливо її керівництва” назвав встановлення територіальної автономії Криму голова депутатської фракції НРУ у Верховній Раді України 13 скликання В. Чорновол¹³² у своєму виступі 17 березня 1995 р. Зовсім інший погляд з часом висловив Б. Дейч, зауваживши, що статус автономії вистражданий кримчанами власним історичним досвідом і є результатом численних спроб та помилок, як із боку Криму, так і з боку Києва. На погляд Б. Дейча очевидним було те, що ідея кримської автономії допомогла Україні „уникнути гострого міжетнічного конфлікту, мабуть, на найвідповідальнішому для неї етапі – становлення незалежної держави”¹³³.

Крим і Чорноморський флот стали на кілька років тією проблемою україно-російських взаємин, яка мало не щодня примушувала українського Президента „тримати бій” з Росією. І не тільки з російським керівництвом чи суспільною елітою: імперське мислення виходило на поверхню свідомості російських мас і вони в той чи інший спосіб надавали підтримку своїм політичним лідерам. Так, у лютому 1992 р. у Москві відбувся конгрес громадських і патріотичних сил Росії, який надіслав вітання

командуючому Чорноморським флотом, в якому підтримав його дії, спрямовані проти створення українського флоту на Чорному морі.

5-го травня 1992 р. на хвилі посилення російсько-українського протистояння та посилення сепаратистських настроїв у Криму Верховна Рада Криму проголосила Республіку незалежною державою та у зв'язку з цим прийняла постанову „Про проведення загальнокримського референдуму”. У відповідь на це Верховна Рада України постановила визнати „Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим” та згадану постанову „Про проведення загальнокримського референдуму” такими, що суперечать Конституції України і зобов'язала Верховну Раду Республіки Крим відмінити їх. Таку поведінку українського парламенту дехто з кримського керівництва розцінив як „перший рішучий крок Києва”, спрямований на те, щоб „зупинити дії людей, які штовхають Крим у безодню невідомості й конфліктів”¹³⁴.

Російські шовіністи, надихнуті діями Верховного Совета РФ (який, зокрема, у грудні 1992 р. прийняв до розгляду питання про статус міста Севастополя) часто навідувалися на півострів, докладаючи зусиль для розбурхання в Криму антиукраїнських настроїв та сприяючи створенню на українській території своєрідних „п'ятих колон”, котрі б із середини, так би мовити, підривали стабільність українського суспільства. Відтак у травні 1993 р. Республіканська партія Криму вже закликала керівництво Росії „виправити помилки, які були допущені стосовно до Севастополя і Чорноморського флоту”¹³⁵. А на кораблях ЧФ у ті дні почалося підняття Андріївських прапорів. 30 травня Президент України у зв'язку з цими подіями приймав посла Росії Л. Смолякова.

Процес не зупинився: 9 липня 1993 р. Верховний Совет РФ прийняв постанову „Про статус міста Севастополя”, оголосивши місто російським і вказавши, що воно є базою єдиного Чорноморського флоту. Українські парламентарі кваліфікували дану постанову як агресивний політичний акт Росії проти України. Крім того, Верховна Рада України констатувала, що дії Росії суперечать нормам міжнародного права, зобов'язанням, які та взяла на себе як член ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій, зрештою –

двосторонньому договору між РФ та Україною, і спрямовані на порушення територіальної цілісності та суверенітету України¹³⁶.

Що стосується Президента України, то в один із тих напружених днів він провів з російським президентом телефонну розмову, в ході якої, з урахуванням нових обставин, було досягнуто домовленості про зустріч лідерів двох держав та переговори стосовно найбільш гострих питань україно-російських взаємин.

Показово, що на бік України в той складний час стала Рада Безпеки ООН, однозначно висловившись щодо питання щодо належності м. Севастополя.

А тим часом в Криму почала діяти „Российская община Крыма”. У Севастополі розгортав роботу так званий Фронт національного порятунку. 22 липня 1993 р. він обрав Російську народну раду Севастополя на чолі з депутатом Верховної Ради Криму А. Кругловим. Метою організації було проголошено стеження за виконанням у містах Криму російських законів та виведення із Севастополя українських військових підрозділів¹³⁷.

24 липня російські націоналісти організували в місті мітинг, в якому найактивнішу участь взяли депутати з Росії – Пудовкін, Наєнко, Югін. А депутат Верховного Совета Росії С. Бабурін, перебуваючи за кілька днів у Києві й працюючи у складі міжпарламентської комісії України й Росії, заявляв, що він готовий визнати територіальну цілісність України тільки у складі Радянського Союзу¹³⁸.

12 серпня на мітингу на майдані Нахімова в Севастополі лідер Фронту національного порятунку повідомив, що ведеться підготовка до внесення поправки до Конституції Росії щодо статусу м. Севастополя.

Втім, не тільки Крим ставав своєрідним полем для діяльності російських націоналістів – в інших містах і регіонах України з початку 90-х створювалися ті чи інші російські націоналістичні організації, які намагалися координувати свої дії. Наприклад, у лютому 1992 р. відбулася нарада з питань взаємодії російських і слов'янських центрів країн СНД, у т. ч. України та Росії. У Києві почало діяти товариство під назвою „Русское собрание”. У деяких інших містах України (зокрема, у Харкові) з'явилися відділення

„Союзу за національне відродження слов'ян”. У 1992 р. був створений Громадянський конгрес України (з 1998 р. – Слов'янська партія). У 1992-1993 рр. на базі київського „Слов'янського союзу”, харківського „Союзу за національне відродження слов'ян”, ряду російських регіональних національно-культурних товариств виникла Партія слов'янської єдності України, яка, як і згаданий Громадянський конгрес України, стала однією із іпостасей російського націоналізму в нашій державі – у слов'янофільській одежині.

Поряд з ними з 1991 р. розгортала свою діяльність в інтересах Росії й російського народу Конституційно-демократична партія, ставши втіленням ліберальної версії російського націоналізму¹³⁹. Російський націоналізм оприсутнився на території України й у комуністичній одежині. Дана його версія найповніше відбилася у платформі Комуністичної партії України, створеної 1993 р.¹⁴⁰ З урахуванням даних обставин не можна погодитися із твердженням про те, що „прикметою 1993 року стала чергова „вагітність” націонал-демократів політичною війною”, що засвідчило утворення 21 лютого Антикомуністичного антиімперського фронту за участю понад 40 партій та громадсько-політичних об'єднань¹⁴¹. Думається, у тій ситуації перекладати „ідею війни” на плечі націонал-демократів можна тільки у тому випадку, якщо ми приймаємо, захищаємо й відстоюємо, врешті-решт, сторону потужного російського націоналістичного натиску в Україні початку 90-х рр. ХХ ст. Якщо ж ми не віддаватимемо пріоритету відстоюванню інтересів сусідньої держави й сусіднього народу, то й на об'єднання українських націонал-демократів на своїй землі будемо дивитися з полярних позицій – не війни, а миру для свого, українського, народу.

Коментуючи антиукраїнські настрої й зусилля росіян-співвітчизників, як і недружні кроки Росії, Президент Л. Кравчук на одній із зустрічей з Головою Верховного Совета Російської Федерації Р. Хазбулатовим наголошував, що Українська держава останнім часом відчуває тиск з боку Росії в життєво важливих сферах і, зокрема, стосовно Криму та Севастополя. Л. Кравчук, з-поміж іншого, наголошував, що Україна готова до тісного співробітництва з Росією в економічній галузі, але „не можна порушувати питання

про політичну інтеграцію, утворення конфедерації”, адже це не узгоджується із зробленим народом України вибором – незалежною державою¹⁴².

Треба віддати належне Кравчуковій прозорливості: висловлюючи незадоволення багатьма аспектами політики, яку проводив уряд Росії, її Верховний Совет, критикуючи „підступну роботу”, що вели проти України засоби масової інформації „колишнього Центру”, він усвідомлював і застерігав співвітчизників:

„...Я хочу, щоб ви пам'ятали: за Росією Єльцина може прийти Росія Жириновського. А це сьогодні дуже небезпечно для нас”¹⁴³.

Небезпеку Президент добачив у тому, що „може розпочатися щось страшне: ланцюгова реакція боротьби з усіма виявами демократії”¹⁴⁴ Сьогодні „Росія Жириновського” з путінським „обличчям”, що набирає сили, – неспростовна реальність...

Привертає увагу факт, що попри наголошення Л. Кравчуком того, що „у своїй політиці я не орієнтуюся на політику Єльцина”¹⁴⁵, усі роки свого президентства він намагався підтримувати контакти з російським президентом. У 1992 р. президенти України й Росії контактували у різний спосіб. У березні вони зустрічалися, приміром, на засіданні ради глав держав-членів СНД. Відносини активізувалися влітку. У червні – мали телефонну розмову; Л. Кравчук надсилав вітання Президенту РФ у зв'язку із святкуванням Дня проголошення 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет РРФСР. У тому ж місяці український і російський президенти зустрічалися у Дагомисі й вели переговори щодо різноманітних питань україно-російських взаємин. У наступному місяці вони виступили із спільним зверненням до глав урядів і держав-учасників Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі, висловивши свої побоювання у зв'язку з розширенням конфліктів у різних частинах Європи. У серпні, зустрівшись у Ялті, Л. Кравчук й Б. Єльцин підписали Угоду про принципи формування флотів України й Росії на Чорному морі на перехідний період до

1995 р., а згодом (у вересні) – документ про тимчасову символіку Чорноморського флоту.

У наступному – 1993 році – кількість контактів між президентами Росії й України збільшилася. Рік розпочався із російсько-українських переговорів на вищому рівні в Москві. Дані переговори Президент України оцінив позитивно, зауваживши, що підписані в Москві документи базуються на реаліях життя і відкривають шлях до розвитку взаємовигідного співробітництва на добросусідській, взаємовигідній основі¹⁴⁶. Характерно, що за кілька днів лідери країн СНД (у т. ч. і президенти України й Росії) зустрілися у столиці Республіки Білорусь, розглянувши такі питання, як створення міждержавного банку, урегулювання ринку цінних паперів, обговорення проекту Статуту СНД. Україна (як і Молдова та Туркменістан) не побажали підписати Статут.

У 1993 – першій половині 1994 рр. президенти Росії й України контактували під час зустрічі глав держав СНД в Москві, Ашгабаті. Червнева 1993 р. зустріч Л. Кравчука й Б. Єльцина у Підмосков'ї завершилася підписанням комюніке і угоди про Чорноморський флот. Показово, що на цей момент Україна фактично продовжувала нести основне навантаження щодо утримання ЧФ. Так, за даними прес-служби Міністерства оборони, у 1992 р. витрати на ЧФ України склали 85,1% від загальної суми витрат, за перше півріччя 1993 р. – 73,5%.

Попри досягнення під час робочої зустрічі Л. Кравчука й Б. Єльцина в Масандрі у вересні 1993 р. домовленостей щодо викупу Росією частини українського флоту (у чому націонал-демократи добачили „закономірний результат” діяльності Прем'єра Л. Кучми, а Президента Л. Кравчука відповідно звинуватили у „державній зраді”) у квітні 1994 р. на черговій зустрічі президентів виявилися чергові серйозні розбіжності з приводу його розподілу. Як показали наступні місяці, зійшовши зовсім скоро з президентського Олімпу, Л. Кравчук так і залишив по собі дану проблему нерозв'язаною. Як і не розв'язав проблему стабілізації ситуації в Криму. Тож у наступні роки реальністю стане постання в Криму президентської влади й відповідно відбудуться вибори кримського президента – акти, оцінені Головою Ради Міністрів Криму В. Курашиком як „ще одна помилка з благословення Києва”¹⁴⁷.

Іншою проблемою, котру не вдалося вирішити Президенту, стала проблема забезпечення України енергоносіями, незважаючи на те, що він постійно не випускав її із свого поля зору. Його позиція з цього питання була досить недвозначною. Ніби зазираючи в перші дні січня 2006 р., він застерігав, що якщо Україна й надалі буде проводити політику орієнтації „лише на Росію”, то будь-якої миті будь-який російський президент „може перекрити труби” й тоді держава залишиться без газу та нафти. Відтак, за переконанням Л. Кравчука, потрібно було шукати нові джерела енергоносіїв, зокрема, в Ірані, інших країнах¹⁴⁸. Втім, реальних вагомих кроків щодо диверсифікації джерел енергоносіїв за президентства Л. Кравчука зроблено не було. До того ж, коли Прем’єр-міністром України став Леонід Кучма, то відразу намітилася певна несумісність позицій Президента і Прем’єра: „енергетичні орієнтації” Л. Кучми далі Москви, здається, й не сягали. Ніби не помічаючи об’єктивних процесів, що супроводжували загибель тоталітарної держави, Л. Кучма у січні 1993 р. нарікав на розрив економічних зв’язків з Росією й іронічно висловлювався про мрії частини українців „про інтеграцію в багату Європу”¹⁴⁹. Саме цим він намагався пояснити факт підвищення цін на нафтопродукти за рік у 300 разів. У січневому інтерв’ю „Укрінформу” Л. Кучма підкреслював, що для української економіки єдиний орієнтир і по нафті, і по газу – Росія¹⁵⁰. Правда, в наступному місяці Прем’єр вже визнавав, що Росія тримає курс на світові ціни, а крім того, частина її вищих посадових осіб і впливових політиків ніяк не може відмовитися від політики „нафтової плеті” стосовно України. Ілюстрацією для даного висновку слугував той факт, що за січень 1993 р. із Росії за держпоставками, які мали виконуватися відповідно до міжнародних угод і підписаних протоколів, не надійшло „жодного грама” бензину¹⁵¹. Крім того, у лютому уряд України одержав телеграму від уряду РФ щодо ціни на газ: за одну тисячу кубометрів російського газу українській стороні пропонувалося платити по 85 доларів США. За кілька днів Росія висловила намір зупинити постачання газу в Україну, якщо остання не платитиме за газ за світовими цінами¹⁵². Показово, що на початку 1993 р., за даними соціологічного опитування, проведеного Національним інститутом стратегічних

досліджень, в Україні 16,7% опитаних пов'язували кризу в країні з „цілеспрямованим підривом Росією економіки України”¹⁵³.

У середині червня цього ж року у ході зустрічі Л. Кравчука й Б. Єльцина було досягнуто домовленостей про приїзд до України Прем'єра Росії В. Чорномірдіна й підписання ряду угод економічного характеру – про торгівлю, про транспорт і, зокрема, про постачання енергоносіїв та ціни на них¹⁵⁴. Попри це 30 липня Росія перестала поставляти нафту українській стороні, відшуковуючи нові й нові причини для цього.

Проблема енергоносіїв була серед чільних під час серпневої зустрічі українського й російського президентів у Ялті. Результату вдалося досягти тільки після підписання Україною міждержавного договору про вільну торгівлю: Росія пообіцяла підвищити квоти на продаж нафти з 20 до 22,6 млн. тонн, а ціни на газ підвищувати до світового рівня не відразу, а поступово¹⁵⁵.

Однак „нафтоголод-93” цим для України не завершився. У наступні місяці на міжурядовому рівні знову активно обговорювалося питання постачання з Росії в Україну енергоносіїв і плати за них. Б. Єльцин заговорив про наміри Росії будувати газопровід в Європу в обхід України (через Білорусь і Польщу).

Неухильне погіршення україно-російських взаємин підштовхнуло ряд українських громадських діячів, серед яких були Олесь Гончар та Іван Дзюба, проголосити у квітні 1994 р. „Звернення до російського й українського народу”, у якому висловлювалася відверта стурбованість станом україно-російських взаємин. Однак очікуваного відгуку від російської громади не дочекалися. Так звана „багатовікова дружба двох сестер” – України й Росії – щезла, як показав початок 90-х років, без сліду. Потворний уламок імперії – Росія – могла „любити” Україну тільки повністю володіючи нею, чого й намагалася досягнути всіма можливими й неможливими способами й засобами.

Неуспіх у розвитку україно-російських взаємин у період президентства Л. Кравчука пояснюється не тільки тим, що, як влучно висловився колишній віце-прем'єр України Юлій Іоффе, на чолі держави стала людина, „не знаюча конкретної справи”, але й, щонайменше, й тим, що зовнішньополітичні орієнтації прем'єра Л.

Кучми, тісно пов'язані насамперед з Росією, стали своєрідною завадою на шляху вироблення адекватної зовнішньополітичної лінії поведінки молодій українській державі. Зрештою, треба брати до уваги й прорахунки та недалекоглядність націонал-демократів, у лавах яких довгий час залишалися (й залишаються) прихильники ідеї про те, що „поки не буде визволено „руський” народ з імперського статусу, аморально мати з нинішньою Росією міждержавні відносини”¹⁵⁶. Заперечення необхідності налагодження повноцінних міждержавних відносин стало сприятливим ґрунтом для визрівання й розвитку в наступні десять років (в період президентства Л. Кучми) відносин міжкланових.

6. 19 липня 1994 р.: кінець програми 5 „Д”

Коментуючи українські події кінця 2004 — початку 2005 р., Л. Кравчук в одному зі своїх інтерв'ю заявив:

„Це була не революція. У 1991 році була революція, змінилася система: замість соціалізму — плюралізм, вибори, ринкові відносини між країнами та всередині”.

На запитання „А що ж це таке?” екс-президент переконано відповів:

„Це зміна команди. Революція — це коли змінюються основи життя. У цьому ж разі змінилися персоналії. Які, до речі, були при владі до цього”¹⁵⁷.

Ці слова засвідчили, що Л. Кравчуку не вдалося уникнути відомої „хвороби” можновладця — зворушливої закоханості у своє я, впевненості у особливій цінності себе самого (своєї ролі) для української історії, переконаності в тому, що саме з нього, з подій, активним учасником яких був саме він (а не хтось інший) і почалася нова чи справжня українська історія. Він і тільки він був справжнім началом. Відтак стосовно його самого нібито справжньою дрібницею є те, що у радянський час і він був при владі...

Ідея власної неповторності й незамінності „опанувала” Кравчукову голову не враз і не сьогодні: пихате я так чи інакше проглядало в його словах і поведінці завжди. Що підводить до таких висновків? Приміром, більше десятка років перед цим – у 1995-му – экс-президент, відпрацьовуючи роль історичного персонажа, твердив, що всі інші президенти – п’ятий, десятий, сороковий – будуть тільки продовжувати те, що розпочав він. „...Тільки продовжувати”¹⁵⁸. Отже, він – єдине (і неповторне) *почало*.

Показово, що в країні були люди, які сприймали Л. Кравчука саме так, а тому переконували суспільство, що „в Україні сьогодні немає політичного діяча, який міг би гідно і надійно взяти з Президентових рук естафету українського державотворення”¹⁵⁹.

Зрозуміло, що Л. Кравчук може претендувати на славу. Втім, – не *історичного початка*, але безумовну славу історичного кінця – славу людини, якій долею було визначено підвести ризику, як вказувалося вище, під радянсько-імперським минулим України (політик відступу!). Звісно, і це – почесна місія. А щодо *початка*, то Л. Кравчуку не вдалося вдихнути в повсякдення українців зміст, який би дозволив народу повірити в Президента і відчути, що президентська політика є справжнім початком чогось істотно нового й цінного для українства та його історії. Напруження по лінії народ – Президент виявило свій конфліктогенний заряд у „час істини” – на дострокових президентських виборах 1994 р., коли Леонід Кравчук не отримав належної підтримки.

Українські президентські вибори були показовими у тому сенсі, що Україна першою з країн СНД провела переобрання глави держави відповідно до чинного законодавства. Із семи кандидатів, зареєстрованих ЦВК і внесених у виборчі бюлетені в день голосування (26 червня 1994 р.), найбільше голосів здобули чинний Президент Л. Кравчук й экс-прем’єр-міністр України Л. Кучма. У ході повторного голосування, що відбулося 10 липня, за Л. Кучму проголосувало більше ніж 52% з тих виборців, які прийшли на виборчі дільниці. Л. Кравчук здобув 45% голосів.

Зверну увагу на показовий момент: загроза Кравчуковому президентству прийшла зі Сходу України – лідери „більшовицьких” (як стверджував Л. Кравчук) профспілок Харківщини, Донбасу

вимагали виходити на вулиці та закликали до непокори. Першою застрайкувала шахта ім. Засядька, яка до того жодного разу не страйкувала й на тлі переважної більшості інших гірняцьких колективів, з погляду Президента, відзначалася своєю заможністю¹⁶⁰.

Інша деталь. Коли скінчилися страйки, у Донецьку пройшов другий етап з'їзду, на якому відбулося відновлення Компартії України і яка, за переконанням Л. Кравчука, невдовзі відіграла „одну з ключових ролей” (негативних, за переконанням екс-Президента) під час президентської кампанії¹⁶¹. Тим самим перший президент чітко ідентифікував місце, в якому, на його думку, зародилася і зрештою зреалізувалася загроза його президентству – Схід України з „червоними директорами” та комуністами. А крім того – сусідка Росія, яка активно, не приховуючи цього, підтримувала Л. Кучму¹⁶². „Не можу достеменно говорити, – напише згодом Л. Кравчук, – про конкретні фінансові вливання. Але те, що існував відповідний вплив через засоби масової інформації, що були постійні контакти та консультації між певними українськими та російськими колами, стверджувати беруся”¹⁶³.

Факти свідчили про завезення з Росії в Україну агітаційних матеріалів, великих партій фальшивих бюлетенів¹⁶⁴.

Свого конкурента Л. Кравчук ототожнював із „проімперськими силами, які поступово починали хазяйнувати у вітчизняній політиці”¹⁶⁵. І варто зазначити, що до таких оцінок схилився не тільки Л. Кравчук, а й інші. Ю. Бадзьо, аналізуючи ситуацію, зазначив, що в ході підготовки до виборів, у ході боротьби за владу „ми стали свідками формування й організаційного оформлення у всеукраїнському масштабі п'ятої колони, що виступає під прапором демократії та ринкових реформ. Такою колоною вважаю Міжрегіональний блок реформ Гриньова – Кучми”¹⁶⁶.

На експлуатації проросійських гасел „заробляв бали” О. Мороз, президент Криму Ю. Мешков та голова парламенту Автономної Республіки Крим С. Цеков. Так, приміром, коли 9 квітня 1994 р. відбувся з'їзд Соцпартії, то в його документах було відзначено, що спроби певних політичних сил, президентських структур зірвати формування нового парламенту не вдалися. З метою закріплення

успіху з'їзд закликав „трудящих”, весь народ України сказати рішуче „ні” діям, спрямованим на перенесення строків виборів Президента¹⁶⁷.

Таким чином, президентський термін першого українського Президента скінчився. Він виявився коротшим мало не на половину від передбаченого законодавством. Влада легітимним шляхом перейшла від колишнього радянського партійного функціонера до колишнього радянського адміністратора („Я пройшов шлях до політика саме з рівня адміністратора”¹⁶⁸, – говорив про себе новообраний Президент Л. Кучма). Кравчукова програма 5 „Д” (Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра), з якою йому вдалося стати першим українським Президентом, таким чином, зазнала краху.

Показово, що за кілька місяців перед виборами Президент без найменшого оптимізму зазначав, що нинішнє покоління українців навряд чи житиме в цивілізованій державі, але головним, на його погляд, було те, що все ж – у власній¹⁶⁹. І справді, від цивілізованості країну все швидше почала відділяти суспільна системна криза, невпинний рух далі, до низу, що було підсумком діяльності першого Президента.

Проте вже після того, як Л. Кравчук складе свої президентські повноваження, кількість позитивних оцінок його діяльності буде досить значною. Одні в його „принциповій політиці” добачать тільки „одну безперечну помилку”: поспішливе вивезення з України тактичної ядерної зброї¹⁷⁰. Інші у заслугу Леоніду Макаровичу ставили те, що із можливих варіантів керівництва державою він обрав „оксамитовий”. При цьому зміг, з-поміж іншого, зберегти в країні мир і спокій, забезпечити територіальну цілісність

Ad acta

*Микита Хрущов...
сказав: „Той, хто поїв влади
(„поїв”! – ну, як?”. – Л. К.),
дуже нелегко з нею
розлучається”. Людині, яка
побувала на самій вершині
(враховуючи її характер і
погляди на життя, на
політику, на свою роль у
майбутньому, на історію –
тут увесь комплекс),
притаманні своєрідні
погляди. Вона живе вже не
тільки сьогоdnішнім днем,
але й думає про те, що буде
після неї, як будуть
ставитися до її дітей, до
внуків, до правнуків...*

Л. Кравчук

держави, проводив гнучку політику стосовно до Москви, сприяв розвитку вільної критики різних сторін життя (навіть самого себе) в засобах масової інформації, посіявши тим самим за нетривалий час свого правління численні зерна демократії¹⁷¹.

Погоджуючись в цілому із такими найзагальнішими оцінками діяльності Президента Л. Кравчука і акцентуючи, найперше, його роль і значення в ході непростого процесу демонтажу радянської системи, все ж зауважимо, що безпристрасний погляд на тогочасне українське буття і роль та місце в ньому чільника держави дозволяє говорити й про якісно інші прикметні ознаки як часу загалом, так і конкретно особи першого Президента: поруч „демократичних зерен” „проростали” й тоталітарні, й охлократичні, й авторитарні. Про їх існування та несприятливий вплив на суспільство незаперечно говорить, приміром, факт всезростаючої неповаги до закону, закріплення у свідомості політиків розуміння категорії права як незаперечної волі держави, відсутність постійного контролю народу за діяльністю органів політичної влади, поступове розширення законодавчих повноважень виконавчих структур влади, посилення протистояння між владними інститутами, безвідповідальність політиків за наслідки своєї діяльності, некомпетентність, корумпованість, антиінтелектуалізм та дилетантизм тих, хто претендував на місце в тогочасній українській політичній еліті, мінімальна підкріпленість прав та свобод превалюючої частини населення економічними, організаційними засобами.

А між тим момент поразки на якийсь час оголив нерви екс-президента. Вступаючи в новий період свого життя, він на мить ніби втратив контроль над собою, заявивши в одному з інтерв'ю:

„Я ніколи не буду проти, – застерігав Л. Кравчук, – я буду за, я буду так за, що всім буде проти...”¹⁷²

Це було погано завуальованою своєрідною погрозою суспільству, яке більше йому не довіряло – мовляв, ви ще відчуєте мою силу і пошкодуєте, що висловилися проти мене. Втім, у цих словах у свій спосіб проступив конфліктний настрій екс-Президента, його

небажання зізнатися собі самому в тому, що він видався неспроможним стати потужним генератором (*началом*) справжніх змін у пострадянському українському суспільстві (бути першим, що називається, з великої літери, а не тільки першим за порядком).

З цим „суб’єктивним багажем” (найчастіше добре приховуваним, але – з ним) Л. Кравчук згодом й оприсутнився у рядах української політичної еліти. І чого більше він привносив у наступні роки в українську політику – стабільності й конструктивізму чи дестабілізації, порожнього популізму й антидемократичних імпульсів – кожен з нас відчув по-своєму. Але, думається, що останнього було незрівнянно більше. Чого варте тільки зізнання, зроблене на початку ХХІ століття:

„Коли б я знав у 1991 році, що буде так, як тепер, – що в залі будуть принижувати один одного народні депутати, що президент буде думати тільки про те, де сидіти і в який палац переїхати, що замість демократії буде беспроділ, я б не підписав Біловезьку угоду, я б швидше собі руку відрізав”¹⁷³.

Показово, що до гнівної тиради вдатися экс-президента змусила образа, завдана одному із його однопартійців. Л. Кравчука вона чогось настільки заділа за живе, що він вирішив не просто образити весь український народ, але плюнути в нього, ще і ще раз наголошуючи виключно *свою роль* в незалеженні України. Він вирішив розповісти українцям „правду” про ницість його обранців, про недосконалість системи, в основу якої він власноруч заклав камені. Він удавав, що не розуміє, що на „його фундаменті” тільки й могла постати „Україна Кучми”.

Quot homines, tot sententiae

Я не пригадую в національній історії ні одного настільки маніакального Наполеончика, який міг би себе вважати вершителем долі українського народу. Він перекреслив себе не тільки як публічний політик, але й як персонаж із підручника.

...Якби не було Леоніда Макаровича, то обов’язково з’явився б хтось інший. А ця заява політика чітко показує – бідний Кравчук не тільки не розумів, що творив на зорі 90-х, але й зараз не оцінив усіх наслідків свого кроку.

О. Забужко

З приводу Кравчукових гнівних інвектив ЗМІ відразу зіронізували, зауваживши, що Л. Кравчук мовчав, коли Л. Кучма вибудовував країну за зразком „Південмашу”; мовчав, коли Україну розбазарювали „по заводу, по гектару, по вагону”; мовчав, коли за криве слово на адресу „капризного божка” з Банкової можна було позбавитися бізнесу, кар’єри, голови¹⁷⁴.

Чого мовчав? Питання риторичне. (Можливо, у черговий раз підлаштовувався під ситуацію?..)

Посилання

¹ Див.: Закон України від 5 липня 1991 р. №1295-ХІІ „Про Президента Української РСР”; Постанова Верховної Ради Української РСР від 5 липня 1991 р. №1296-ХІІ „Про порядок введення в дію Закону Української РСР „Про Президента Української РСР”; Закон України від 5 липня 1991 р. №1297-ХІІ „Про вибори Президента України”; Постанова Верховної Ради Української РСР від 5 липня 1991 р. №1298-ХІІ „Про порядок введення в дію Закону Української РСР „Про вибори Президента Української РСР” // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=0600>

² Див.: Краслянський А. Для чого нам Президент // Голос України. — 1991. — №107, 5 червня. — С.2.

³ Мацюк А. Незалежність на прив’язі. Чи можуть бути суверенними суб’єкти федерації? // Голос України. — 1991. — №141, 24 липня.

⁴ Краслянський А. Для чого нам Президент.

⁵ Чуприна Ф. Чекаємо свого президента // Голос України. — 1991. — №139, 20 липня. — С.3.

⁶ Там же.

⁷ Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. — К., 2002. — С.42, 48.

⁸ Звернення до громадян України // Голос України. — 1991. — №176. — 11 вересня. — С.2.

⁹ Див. з цього приводу: Александр Ткаченко: В Верховный Совет я решил баллотироваться рядовым человеком, сеявшим кукурузу // Киевские Ведомости. — 1994. — 29 ноября.

¹⁰ Мороз О. Вибір (Хто підніме 15-й камінь?). — К.: Асоціація „Поступ”, 1994. — С.70.

¹¹ Там же.

¹² Див.: Голос України. — 1992. — 6 листопада.

¹³ Кучма Л. Про найголовніше. — С.19 — 20.

¹⁴ Леонід Кравчук: „Є така держава — Україна”. — С.197.

¹⁵ Там же. — С.122.

¹⁶ Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К.: Издательський Дом „Альтернативи”, 1997. – С.215, 224.

¹⁷ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.204.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С.201.

²⁰ Див. про це: Литвин В. Україна: політика, політики, власть. – С.214–215.

²¹ Цит. за: Краслянський А. Президент без віце-президента // Голос України. – 1991. – №130, 6 липня. – С.2.

²² Відповіді на запитання анкети журналу „Політична думка” // Там же. – С.56.

²³ Програма [НРУ] // Політичні партії України. – К., 1999. – С.181.

²⁴ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.42.

²⁵ Там же.

²⁶ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С.233.

²⁷ Там же. – С. 203.

²⁸ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.221.

²⁹ Там же. – С.227.

³⁰ Конституції і конституційні акти України. – С.106.

³¹ Леонід Кравчук: „Є така держава - Україна”. – С.43.

³² Там же. – С.124.

³³ Там же. – С.115.

³⁴ Мороз О. Вибір (Хто підніме 15-й камінь?) – К.: Асоціація „ПОСТУП”, 1994. – С.62.

³⁵ Мороз О. Вибір. – С.62.

³⁶ Там же. – С.65,69.

³⁷ Леонід Кравчук: „Є така держава - Україна”. – С.123.

³⁸ Там же. – С.123 –124.

³⁹ Там же. – С.154 – 155.

⁴⁰ Смельянов О. Економіка: екскурс в минуле, нинішнє, майбутнє // Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990 – 1994 роки. – К: Видавництво „Кий”, 1998. – С.620.

⁴¹ Там же. – С.622.

⁴² Там же.

⁴³ Див.: Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С.239.

⁴⁴ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.155.

⁴⁵ Там же. – С.106.

⁴⁶ Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтеллект, 2001. – С.49.

⁴⁷ Див., наприклад, укази: від 28 вересня 1993 р. №395/93 „Про інформаційні служби Президента України та Кабінету Міністрів України”, від 29 вересня 1993 р. №411/93 „Про реорганізацію управління фінансово-господарською діяльністю Адміністрації Президента України і апарату

Кабінету Міністрів України”, від 6 жовтня № 419/93 „Про організацію роботи Кабінету міністрів України” та №420/93 „Про реорганізацію підрозділів Адміністрації Президента України та Кабінету Міністрів України”.

⁴⁸ Див. указ від 18 листопада 1993 р. №540/93 „Про внесення змін і доповнень до Положення про місцеві адміністрації”.

⁴⁹ Леонід Кравчук: „Я граю в шахи з комп’ютером...” // Вітчизна. – 1992. – №9. – С.30.

⁵⁰ Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. – К., 1994. – С.3, 7.

⁵¹ Пасхавер О. Українські реформи, або приватизацію ніхто не любить // Дзеркало тижня. – 2003. – №34. – 6 вересня. – С.8.

⁵² Див.: Розенфельд О. Невідома Україна. Досвід експрес-оцінки економіки // Дзеркало тижня. – 2003. – №14. – 12 квітня. – С.1.

⁵³ Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку / Перекл. з англ. – К: Дух і літера, 2003. – С.164, 165.

⁵⁴ Там же. – С.169, 184.

⁵⁵ Там же. – С.154.

⁵⁶ Там же. – С.164.

⁵⁷ Там же. – С.206. Див. також: Кольман М. Економічні реформи в Україні: час нової хвилі // Дзеркало тижня. – 2004. – №28. – 17 липня. – С.8.

⁵⁸ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.138.

⁵⁹ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2000. – С.6.

⁶⁰ Ємельянов О. Економіка... – С.621.

⁶¹ Про Основи національної економічної політики України // Відомості Верховної Ради. – 1992. – №26. – С.360.

⁶² Ємельянов О. Економіка... – С.624.

⁶³ Див. про це: Мельничук В. Історія першого парламентського вето // Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990 – 1994 роки. – К.: “Кий”, 1998. – С.483 – 489.

⁶⁴ Кравчук Л. Маємо, те, що маємо. – С.204, 205.

⁶⁵ Там же. – С.215.

⁶⁶ Там же. – С.217, 218.

⁶⁷ Див. про це: Іоффе Ю. Один на один із системою. – Луганськ: «Лугань», 1995.

⁶⁸ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.204.

⁶⁹ Там же. – С.206.

⁷⁰ Соболев Б. Незаангажований погляд на економічне диво в Україні / Дзеркало тижня. – 2004. – №39. – 2 жовтня. – С.7.

⁷¹ Там же.

⁷² Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.210.

- ⁷³ Там же. – С.211.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Там же.
- ⁷⁶ Кучма Л. Про найголовніше. – К.: УСПП, 1999. – С.61.
- ⁷⁷ Кравчук Л. Держава і влада... – С.56.
- ⁷⁸ Його ж. „Є така держава – Україна”. – С.64.
- ⁷⁹ Мороз О. Вибір. – С.136.
- ⁸⁰ Там же. – С.74.
- ⁸¹ Драч І. Політика. Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. – К., 1997. – С.281.
- ⁸² Мусієнко Г. Україна для українців. Хто за і проти? – К., Біла Церква: Б. в., 2003. – С.236.
- ⁸³ Там же. – С.204, 238.
- ⁸⁴ Відповіді на запитання анкети журналу „Політична думка” // Політична думка. – 1993. – №1. – С.56.
- ⁸⁵ Дашкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм: український варіант // Монологи в універсумі. – Львів: Універсум, 2000. – С.25.
- ⁸⁶ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.190.
- ⁸⁷ Див. про це, наприклад: Бадзьо Ю. Не будьмо самовбивцями дарма / / Літературна Україна. – 1994. – 7 квітня; Джангіров Д. Партія влади: підсумки і перспективи // УНІАН – політика (огляди, коментарі, прогнози). – 1994. – 5 – 11 квітня. – С.8; Павличко Д. Вже дух непокори не спить... // Там же. – 28 квітня; Рябчук М. Дещо про «партію влади» та кризу демократичного руху // Сучасність. – 1994. – №12. – С.50 – 60.
- ⁸⁸ Драч І. Політика. – С.131 – 132.
- ⁸⁹ Дашкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм. – С.25.
- ⁹⁰ Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К.: Издательский Дом „Альтернативы”, 1997. – С.293.
- ⁹¹ Мороз О. Вибір. – С.149.
- ⁹² Драч І. Політика. – С.304.
- ⁹³ Мороз О. Вибір. – С.62.
- ⁹⁴ Програма [Соціалістичної партії України] // Політичні партії України. – К., 1999. – С.464.
- ⁹⁵ Програма [Комуністичної партії України] // Там же. – С.100.
- ⁹⁶ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 214.
- ⁹⁷ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.112.
- ⁹⁸ Там же. – С.114.
- ⁹⁹ Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – С.310.
- ¹⁰⁰ Див.: Кому і як допомагають США // Урядовий кур'єр. – 1993. – 20 липня.
- ¹⁰¹ Леонід Кравчук: „Є така держава - Україна”. – С.77.
- ¹⁰² Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – С. 52.
- ¹⁰³ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.211.

- ¹⁰⁴ Литвин В. Політична арена України... – С.311.
- ¹⁰⁵ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.77.
- ¹⁰⁶ Там же. – С.37.
- ¹⁰⁷ Там же. – С.74.
- ¹⁰⁸ Там же. – С.53.
- ¹⁰⁹ Там же. – С.36.
- ¹¹⁰ Павличко Д. Повернення до Європи. Про зовнішню політику України // *Голос України*. – 1992. – 12 вересня.
- ¹¹¹ Усіма доступними методами, включаючи збройний // *Голос України*. – 1993. – 8 вересня.
- ¹¹² Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.44.
- ¹¹³ Литвин В. Політична арена України... – С.353.
- ¹¹⁴ Л. Танюк. Україна і Європа // *Верховна Рада України дванадцятого скликання*. – С.657.
- ¹¹⁵ Шлемко В. Становлення системи національної безпеки України // *Там же*. – С.686.
- ¹¹⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин. 1991 – 2003 рр. – Одеса: «Астропринт», 2004. – С.24.
- ¹¹⁷ Там же. – С.182.
- ¹¹⁸ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С. 53, 39.
- ¹¹⁹ Там же. – С. 53.
- ¹²⁰ Там же. – С.202.
- ¹²¹ Там же. – С.183.
- ¹²² Там же. – С.83.
- ¹²³ Україна і Росія: хроніка взаємин. – С.29.
- ¹²⁴ Хмара С. Загроза суверенітету і національній безпеці України (Хто і як руйнує Україну) // *Верховна Рада України дванадцятого скликання*. – С.673.
- ¹²⁵ Леонід Кравчук: „Є така держава – Україна”. – С.66.
- ¹²⁶ Там же. – С.79 – 81.
- ¹²⁷ Багров М. Проблема Криму // *Верховна Рада України дванадцятого скликання*. – С. 494.
- ¹²⁸ Шлемко В. Кримський синдром українських законодавців // *Там же*. – С.503.
- ¹²⁹ Там же.
- ¹³⁰ Цит. за: Шлемко В. Кримський синдром... – С. 503.
- ¹³¹ Шлемко В. Кримський синдром... С.503 – 504.
- ¹³² Третя сесія Верховної Ради України. Бюлетень №23. – Ч.1. – К.: Видання Верховної Ради України. – 1995. – С.53.
- ¹³³ Самар В. ВсеСоюзний парламент // *Дзеркало тижня*. – 2005. – №10. – 19 березня. – С.2.
- ¹³⁴ Курашик В. Крым и его проблемы // *Верховна Рада України дванадцятого скликання*. – С.500.
- ¹³⁵ Україна і Росія: хроніка взаємин. – С. 91.
- ¹³⁶ Урядовий кур'єр. – 17 липня 1993 р. – №107.
- ¹³⁷ Україна молода. – 23 липня 1993 р. – №49.

- ¹³⁸ Там же. — 30 липня 1993 р. — №50.
- ¹³⁹ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991 — 1998 рр.). — К., 1999. — С.21.
- ¹⁴⁰ Там же. — С.20.
- ¹⁴¹ Литвин В. Політична арена України... — С.362.
- ¹⁴² Голос України. — 23 березня 1993 р. — №53.
- ¹⁴³ Леонід Кравчук: „Є така держава Україна”. — С.207.
- ¹⁴⁴ Там же. — С.119.
- ¹⁴⁵ Там же. — С. 102.
- ¹⁴⁶ Урядовий кур’єр. — 19 січня 1993 р. — №118.
- ¹⁴⁷ Курашик В. Крым и его проблемы // Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990 — 1994 роки. — С.501.
- ¹⁴⁸ Леонід Кравчук: „Є така держава — Україна”. — С.44.
- ¹⁴⁹ Голос України. — 22 січня 1993 р. — №12.
- ¹⁵⁰ Україна і Росія: хроніка взаємин. — С.67.
- ¹⁵¹ Голос України. — 12 лютого 1993 р. — №12.
- ¹⁵² Україна молода. — 26 лютого 1993 р. — №16.
- ¹⁵³ Правда Украины. — 6 января 1993. — №2.
- ¹⁵⁴ Урядовий кур’єр. — 19 червня 1993 р. — №91.
- ¹⁵⁵ Освіта. — 13 серпня 1993 р. — №24.
- ¹⁵⁶ Харченко П. А. Дзеркало для Леоніда Кравчука (від політбюро КПУ до політбюро СДПУ (о)). — К.: АУНДП, 2002. — С.48.
- ¹⁵⁷ День. — 2005. — 2 березня.
- ¹⁵⁸ Кравчук Леонид: „Шаги есть, результатов нет” // Правда Украины. — 1995. — 26 декабря.
- ¹⁵⁹ Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. — Т.IX (1989 — 2001 роки) / Передм., упор., прим. Ю. Шаповал — К.: Дніпро, 2001. — С.337.
- ¹⁶⁰ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С.216.
- ¹⁶¹ Там же. — С.217.
- ¹⁶² Там же. — С. 221, 237.
- ¹⁶³ Там же. — С.216.
- ¹⁶⁴ Там же. — С.229.
- ¹⁶⁵ Там же. — С.237.
- ¹⁶⁶ Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні. — С.337.
- ¹⁶⁷ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С.232.
- ¹⁶⁸ Кучма Л. Про найголовніше. — С.50.
- ¹⁶⁹ Див.: Україна напередодні та після виборів: огляд політичних сил // Політична думка. — 1994. — №2. — С.36.
- ¹⁷⁰ Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні. — С.336.
- ¹⁷¹ Буряк С. Самоучитель хождения по проблемам // Зеркало недели. — 1995. — №8. - 25 — 4 марта. — С.5.
- ¹⁷² Кононенко А. Депутат Верховного Совета Украины Леонид Кравчук: „Я никогда не буду против, я буду за, я буду так за, что всем будет против...” // Зеркало недели. — 1994. — №1, 8 октября. — С.5.
- ¹⁷³ Швец Л. Кравчук отрекся от Украины? — С.2.
- ¹⁷⁴ Там же.

Розділ II.

**ЛЕОНІД КУЧМА:
СХОДЖЕННЯ ЩАБЛЯМИ
ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ**
(липень 1994 – листопад 1999 рр.)

Honores mutant mores

1. Перші кроки „радянського адміністратора”

У 2004 р. Українська держава відзначала тринадцяту річницю свого унезалежнення. Втім, торжества у палаці „Україна” були присвячені не стільки цій події, як звертали увагу запрошені на дійство, скільки десятиріччю президентства Л. Кучми – саме так виглядали врочистості. Президент же, вочевидь, був готовий до такого зміщення акцентів і мав вигляд людини, яка вповні задоволена собою і ситуацією. Можливо, дехто з тих, хто споглядав Леоніда Даниловича, у ті хвилини розуміли, як вони помилялися у 1994 р., коли припускали, що Кучмине президентство буде тільки епізодом в історії незалежної Української держави...

...Правда, безсумнівна вартість. Але як часто вона гине внаслідок глобального наступу на нашу свідомість зловмисних фальсифікацій, інсинуацій, міфів. Щоб збагнути Леоніда Даниловича Кучму, його міфи і його правду, найліпше передовсім звернутися до характеристик, до оцінок, даних цією людиною самій собі. А вони – промовисті...

У молодому віці майбутній Президент – стовідсотковий продукт радянської ідеологічної машини. Він не мав жодного уявлення про свою ідентичність – чи українець, чи росіянин, чи білорус:

„...Я над цим не замислювався ... у нас було наднаціональне світосприйняття і буття...”¹, – згадував Л. Кучма.

Але водночас було „дві опозиції”: „наші” – „німці”, „наші” – американці. Американці були „таким страхіттям, яке тільки можна собі уявити”. І зрештою: „Ми відчували себе скоріше комсомольцями”². Настанови молодості, можна думати, (як напевно і ряд якихось інших, пізніших обставин) зумовили той факт, що на схилі віку Л. Кучма постав у найнепривабливішій іпостасі малороса, котрий вдався до обстоювання ідеї заганоруської історії українців, росіян та білорусів до 1917 р.:

„Окремий рахунок нехай іде з 1917 року, коли почався процес політичного відокремлення трьох народів, що завершився в 1991 році”³, – прорік Президент.

Інша деталь: постфактум екс-Президент проголосив себе людиною, яка була ніким іншим у радянський час, як „дисидентом”, котрий обвинувачувався у „буржуазному націоналізмі”. З урахуванням цього, важко переоцінити лояльність радянської влади до дисиденства Л. Кучми – не в табори його було заслано за вільнодумство, але в 1975 р. призначено секретарем партбюро КБ „Південне”, у 1981–1982 рр. – секретарем парткому об’єднання „Південне” і, зрештою, – директором оборонного підприємства.

Наприкінці століття Л. Кучма називав себе одним із ініціаторів створення самостійної України. Але – забракло пам’яті? – не пригадав того факту, що 16 липня 1990 р., будучи народним депутатом, не голосував за Декларацію про державний суверенітет України...

Про огром масштабів особистості екс-Президента йшлося на сторінках книжки „Идейно-теоретические основы государство-созидающей политики Л. Д. Кучмы”, яка вийшла невеликим накладом наприкінці минулого століття. Зокрема, у ній стверджувалося, що український Президент „дуже схожий на послідовників філософії прагматичного реформізму” (представником якої, зокрема, був Е. Бернштейн). І навіть понад те. Заповзятливий адепт (чи, може, просто „підневільна” Кучмина людина) віддав належне Президенту не тільки як мислителю європейського рівня, але віднайшов йому місце у шереху непересічних особистостей всього євроазійського континенту, наголосивши, що для становлення „теорії прагматичного реформізму” знадобилися „багаторічні теоретичні праці і державознавчі студії” чеського філософа й державника Т. Масарика, угорського політика й культуролога Д. Лукача, китайських теоретиків і державних діячів Лі Пена і Ден Сяопіна та українця Л. Д. Кучми⁴.

Згодом з’явилися ті, хто, наголошуючи близькість Кучминих світоглядних настанов своїм власним, ставив його вже в один ряд із Ф. Рузвельтом і Г. Колем⁵.

У 1994 р. вищевказаних Кучминих одкровенень, як і оцінок його особистості, ще треба було зачекати. У 1994-му, після обрання на президентську посаду, Л. Кучма ще тільки приймав „Присягу на вірність народові України”. Її текст мав засвідчити найблагородніший настрой новообраного Президента, зорієнтованого на те, щоб забезпечити громадянам України безпеку, мир, соціальний захист, стабільність, створити умови для „культурного розвитку і достойного життя на рідній землі”⁶. Серед Президентових пріоритетів було відновлення законності, реформування економіки, в чому він вбачав „єдиний реальний шлях подолання тотальної економічної кризи, в якій опинилася економіка України”, а крім того – завдання консолідації нації, надання російській мові офіційного статусу (при збереженні за українською статусу державної), подальший розвиток місцевого самоврядування, розширення прав і відповідальності регіонів, коригування зовнішньополітичного курсу для того, щоб „зробити міжнародну політику України більш динамічною, ефективною”⁷.

Звернемо увагу на ще кілька моментів інавгураційної промови. Найперше українцям було подано сигнал щодо механізму й структури функціонування виконавчої влади: новообраний Президент констатував, що основним інструментом здійснення загальнодержавної політики повинно стати зміцнення єдиної виконавчої вертикалі. Далі. Промова віддзеркалила тогочасне Кучмине сприйняття і витлумачення місця президента у системі влади: Президент є чільником єдиної цілісної системи виконавчої влади⁸. Зрештою, останній момент, який стосується того, що Л. Кучма висловився проти революційних змін:

„Я завжди говорив і повторюю нині: не революція, а планомірне, рішуче і послідовне оновлення економічної і соціально-політичної системи України...”⁹

Зрозуміло, що промовляючи на урочистому засіданні Верховної Ради, Л. Кучма і не підозрював, що саме революцією закінчиться його правління. Що ж до рішучості та послідовності, то зовсім скоро стало зрозуміло, що новий Президент, як і попередній, як і весь

український політикун, і надалі слабко уявляли суть організаційного, юридичного, зрештою, морального „наповнення” такого демократичного інституту, яким має бути інститут президентства й інститут президента. Крім того, було зрозумілим і те, що з обранням на президентську посаду Леоніда Кучми конфліктогенність українського президентства не послабиться.

Діяльність Л. Кучми розпочалася з того, що заявив про себе своєрідний „конфлікт” новообраного Президента з колишнім: кілька перших місяців перебування на посаді були витрачені Л. Кучмою на відміну цілого ряду указів, розпоряджень, відданих чи зроблених попередником. Найперше, Президента не вдовольнила та іпостась АПУ, в якій вона дісталася „у спадщину” від Л. Кравчука. Тож у перший же день свого президентства він вдався до її ретельної реорганізації. Але цим не обмежився: у наступний період Президент час від часу повертався до питання переформатування АПУ. Одним із наслідків цього стало те, що апарат Адміністрації уже у 1995 р. складався з 595 чол.¹⁰ (тобто майже втричі більше, ніж при Л. Кравчуку). Розростання АПУ, на погляд її керівників, було нормальним явищем. (Згодом В. Литвин охарактеризував Адміністрацію як оптимальну за чисельністю й структурою, що „забезпечує діяльність глави держави”¹¹.) Розширившись, АПУ при Л. Кучмі вже ніколи не повернулася до початкового – у кількісному відношенні – стану.

У перші місяці президентства Л. Кучмою був прийнятий ряд указів та розпоряджень, які стосувалися звільнення осіб, що перебували на посадах. Зокрема, міністрів (внутрішніх справ, оборони, культури, охорони здоров'я, зовнішньоекономічних зв'язків), голови Державного митного комітету, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Надзвичайних та Повноважних послів України у США та Російській Федерації та ін. До кінця 1994 року було звільнено й Представників Президента України у Херсонській, Одеській, Запорізькій, Хмельницькій, Кіровоградській, Вінницькій, Житомирській, Тернопільській областях; у 1995 р. – у Харківській, Миколаївській, Чернігівській, Рівненській, Черкаській, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Київській, Волинській, Донецькій,

Чернівецькій, Сумській та Луганській областях. У 1994 р. було звільнено перших заступників глав Полтавської (липень), Кіровоградської та Сумської (серпень), Закарпатської (вересень), Запорізької (жовтень), Хмельницької (вересень), Тернопільської, Івано-Франківської, Харківської, Львівської, Херсонської (грудень), Миколаївської (січень 1995 р.), Полтавської, Житомирської, Чернівецької, Чернігівської, Черкаської, Рівненської (лютий), Київської, Донецької, Одеської, Вінницької, Запорізької, Луганської (квітень), Херсонської (червень) облдержадміністрацій.

Показово, що „дія” супроводжувалася й „словом”: у своїх виступах Президент не шкодував критичних висловлювань з приводу „здобутків” держави за часів правління свого попередника, безліч разів у всіх можливих варіаціях повторюючи, що перші роки незалежності увійдуть у нашу історію як „період втрачених можливостей, суттєвих помилок і не вивірених рішень, необґрунтованих декларацій”¹². Період 1991–1994 років Л. Кучма назвав періодом „імітації реформ”¹³. Але передовсім він акцентував, що за роки незалежності ми не спромоглися створити якісно нову, збудовану на демократичних засадах державну владу, яка за ефективністю впливу на суспільство не поступалася б державним інститутам розвинених країн¹⁴. Отже, як здавалося, було все: розуміння ситуації, налаштованість Президента на працю. За цим у країні почала розбудовуватися „демократія по-кучмівськи”.

Втім, деякі кроки Л. Кучми стали своєрідним повторенням шляху попередника: Президент енергійно взявся за створення нових структур „при Президентові”. Але, що прикметно, якщо подібну діяльність Л. Кравчука можна попри все сприймати як намагання створити „остов” нової влади, що поставала фактично на голому місці (управлінський же апарат радянських часів на території України був суто *управлінським*, а не *центром прийняття рішень*), і якщо взяти до уваги те, що зрештою Л. Кравчук переглянув свою діяльність у цьому напрямі, то заходи Л. Кучми, спрямовані на збільшення підконтрольних „територій”, були, як здається, своєрідним – першим – виявом авторитарної особистості. Відтак до середини 1996 р. – прийняття Основного Закону України – „при

Президентові” постав ряд структур – комісій, рад, комітетів, фондів (зокрема, комісії з питань соціального захисту населення, у питаннях громадянства, по державних нагородах, з питань ядерної політики, з питань структурних та організаційних перетворень у вугільній промисловості, з питань аграрної та земельної реформи, з питань відтворення видатних пам’яток історії та культури, з питань морської політики, Рада з питань економічного реформування, з питань статистики, Координаційна рада з біомедикотехнічних проблем, Національне агентство з питань інформатизації, Комітет у справах жінок, материнства і дитинства, Комітет законодавчих ініціатив, Координаційний комітет з питань соціальної переорієнтації трудових ресурсів, Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України і т. п.). Крім того, як видно з президентських указів, створювалися структури хоч і не „при Президентові”, однак такі, склад яких (або голова яких чи керівник наглядової ради) затверджувався безпосередньо Президентом і саме йому вони й були підпорядковані. Такими утвореннями, зокрема, стали: Міжвідомча комісія з питань регулювання імпорту, Міжвідомча комісія з питань антидемпінгових розслідувань щодо експорту товарів походження з України, Міжвідомча комісія з питань демонополізації економіки, Фонд підтримки досліджень у сфері національної безпеки, Фонд ділового співробітництва „Україна”, Агентство координації міжнародної технічної допомоги, Комітет по державних преміях України в галузі науки і техніки, Державний комітет з цінних паперів та фондового ринку та ін. Зрозуміло, що не всі з указаних органів виявляли свою ефективність. Та цього й не вимагалось: часто вони створювалися заради працевлаштування „своїх” людей.

Лише перше знайомство з переліком структур, так чи інакше „замкнених” на Президента, схиляє до думки, що в країні не залишалось більш-менш значущої галузі, сфери, питання, контроль над якими не бажав би здійснювати Президент. І тільки кілька президентських указів були спрямовані на утворення структур, підпорядкованих безпосередньо Кабміну України (звернемо увагу на сферу компетенції цих установ та порівняємо масштаби „поля” діяльності Президента та Кабміну), зокрема, Державного комітету

України по стандартизації, метрології та сертифікації та Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій. Але сам Кабмін повинен був цілком підпорядковуватися Президенту, якого не влаштував „занадто самостійний статус прем'єр-міністра”, дуалізм у виконавчій владі, що „стосується взаємин між президентом і Урядом”¹⁵. Л. Кучма обстоював фактично необхідність запровадження в Україні президентської республіки, де Президент буде главою держави і главою виконавчої влади¹⁶. Втім, напевно щось не дуже узгоджувалося в голові Президента чи, ймовірніше, в головах його спічрайтерів, бо, виступаючи у грудні 1995 р. у Лондоні, у Кенсінгтонській ратуші, Президент наголосив, що „практичного змісту набуває ідея створення в Україні президентсько-парламентської республіки”¹⁷.

З цим невдоволенням Президента ситуацією у виконавчій владі варто розібратися детальніше. І не тільки для того, щоб збагнути суть подальшого реформування влади в середині 90-х ХХ ст., але й для того, щоб показати Л. Кучму-політика, налаштованого в кожний момент свого перебування у владі недемократично. Політика, котрий попри демократичну риторику і запевнення, що особисто йому „не потрібна влада сама по собі”, а „необхідні об'єктивні можливості здійснення політики, яка позбавить більшість наших людей принизливого, злиденного становища, дозволить зупинити розпад економіки і держави”¹⁸, розглядав владу як інструмент зміцнення — до нескінченності — власних позицій, розширення президентських владних повноважень, а тому щоразу „перекроював” її, владу, виключно „під себе”. Інтереси ж держави, складається враження, для другого українського Президента якщо й були пріоритетними, то тільки постільки, поскільки сам факт існування цієї держави з „такою структурою влади” забезпечував йому можливість бути „Президентом Кучмою”, бути не просто „першим”, але бути „над іншими”. Коли ж у кінці другого президентського терміну з'ясувалося, що період „небожиття” невмолимо закінчується, Л. Кучма виступив активним прихильником чергового реформування влади і переходу до... „занадто самостійного” прем'єра, посада якого розглядалася, найперше, як інструмент забезпечення інтересів пануючих кланів.

Державні ж інтереси виявилися для Президента, що йшов, навіть не на другому плані...

Виступаючи ж на пленарному засіданні Верховної Ради 22 грудня 1994 р., Л. Кучма детально пояснював народним депутатам, чому його не влаштовує „занадто самостійний” прем'єр-міністр. По-перше, визріла необхідність „розібратися” з Верховною Радою, яка ще у 1991 р. „взяла на себе функції державного управління від комуністичної партії” та так і не передала виконавчі повноваження ні Уряду, ні Президенту. Відтак в Україні „існувала парламентсько-президентська республіка”, яка, за переконанням Л. Кучми, „довела свою нежиттєздатність”¹⁹. Уряд у тій республіці, у висловах Л. Кучми, був „козачком двох панів”, не мав достатньої самостійності, постійно відчував свою тимчасовість і його просто „здавали” у критичні моменти, знімаючи частково соціально-політичне напруження в країні, а „фактично вводячи в оману громадськість”²⁰.

Якщо не брати до уваги тлумачення Президентом суті республіки (так званої „парламентсько-президентської”), то з іншими твердженнями Л. Кучми можна погодитися: розподілити владу, відокремити виконавчу гілку від законодавчої було вкрай необхідним. Яким чином це могло відбутися? На думку Л. Кучми, шляхом прийняття Закону про владу, де й було б закріплено межі та компетенцію гілок влади.

Крім того, Л. Кучма наголошував, що прийняття закону дозволить обрати Конституційний суд, і висловив чудову думку (яку варто запам'ятати хоча б для того, щоб згодом порівняти „наміри” і „дійсність”) про те, що цей, останній, обмежуватиме можливість порушень встановлених правил будь-якою гілкою влади, дисциплінуватиме вищі державні інститути, стримуватиме амбіції їхніх керівників²¹.

А між тим на тлі таких розмов Президент керував „міністерствотворчим” процесом. Так, тільки у листопаді 1994 р. були, наприклад, створені Міністерство вугільної промисловості України, Міністерство України у справах преси та інформації, Міністерство рибного господарства. У грудні – Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, Державний комітет України з питань садівництва,

виноградарства та виноробної промисловості. У січні 1995 р. – Державний комітет нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України і т. п.

Оцінки діяльності Президента не забарилися. У квітні 1995 р. Іван Плющ ситуацію, що складалася, коментував так:

„...За минулий рік кількість центральних органів виконавчої влади з 9 тисяч чоловік зросла до 15 тисяч. Якщо так піде далі, то на всіх рівнях залишаться законодавчі, виконавчі, контролюючі органи, а контролювати буде нікого”.

У другій половині 90-х років Президент здійснив спробу, спрямовану на удосконалення державної машини. Зокрема, 7 липня 1997 р. Л. Кучма підписав Указ за №620/97 „Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи”, в якому наголошувалося, що з метою підготовки і проведення в Україні комплексної адміністративної реформи, яка має радикально змінити систему державного управління всіма сферами суспільного життя, перетворити її на один із визначальних чинників економічних та соціальних реформ, утворювалася відповідна комісія. Її завданнями – з-поміж іншого – було: визначення організаційно-правових засад, стратегії і тактики, конкретних механізмів проведення реформи; підготовка пропозицій щодо структур органів виконавчої влади (що мало б, як вважалося, посприяти спрощенню і підвищенню ефективності управління, скороченню непотрібних ланок управління), щодо запровадження дієвої системи державного контролю та раціонального адміністративно-територіального поділу і т. ін. Головою Комісії було призначено Л. Кравчука.

Про „успіхи” реформи говорить, наприклад, той факт, що з 1994 по 1999 рр. з’явилося близько 100 указів Президента і 300 постанов уряду, спрямованих на впорядкування органів виконавчої влади (у т. ч. – і на скорочення числа співробітників). Втім, вийшло навпаки: кількість управлінців зросла на 34,8 тис. чол.²².

Ряд президентських заходів був спрямований на посилення власної ролі у виконавчій вертикалі влади. Зокрема, ще 6 серпня 1994 р. новообраний Президент підписав указ „Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях”, відповідно до якого голови місцевих Рад підпорядковувалися не Кабміну України, а Президентові. Мрія Л. Кучми про те, що вертикаль виконавчої влади „має пронизувати всі структурні поверхи держави від Президента до міста і села”²³, озвучена згодом – 11 жовтня 1994 р. – у зверненні до Верховної Ради України під назвою „Шляхом радикальних економічних реформ”, ставала безумовною реальністю з перших президентських кроків.

Іншою ознакою часу ставало зменшення прозорості діяльності Президента та його Адміністрації. Про це красномовно свідчать цифри. Нами, приміром, підраховано, що за весь час перебування на посаді Президента Л. Кравчуком було підписано кілька десятків указів, розпоряджень, що носили таємний характер. Л. Кучма ж за неповних два роки (з 21 липня 1994 р. до 28 червня 1996 р. – моменту прийняття Конституції України) підписав понад сотню документів аналогічного характеру. По-своєму „ударним” став 1995 р., коли з’явилося понад сімдесят документів „не для друку”. Особливо „плідними” днями „таємного указотворення” були: 24 липня (за день Президент підписав щонайменше 10 документів таємного характеру) і 9 серпня (з’явилося не менше ніж 4 документи „не для друку”) 1995 р. та 22 квітня 1996 р. (із-під пера Президента вийшло не менше ніж 8 таємних документи).

Втім, іншою – парадною, так би мовити, – стороною діяльності була діяльність Президента, яка мала закріпити у свідомості співгромадян образ Кучми-демократа. Одним із проявів цього стала, наприклад, поява Указу за №615/94 від 17 жовтня 1994 „Про запровадження в Україні „Відкриття Року Права”, у якому, зокрема, констатувалося, що на підтримку ініціативи юридичної громадськості та з метою відновлення історичного зв’язку між поколіннями-носіями тисячолітньої української культурно-правової спадщини, сприяння формуванню високої правосвідомості громадян, утвердженню принципу верховенства права та незалежності судівництва, піднесення ролі права в житті

суспільства і держави, проводити щорічно в Україні 8 жовтня „Відкриття Року Права”.

Кроки „президентським шляхом” супроводжувалися обіцянками Президента про те, що він ініціюватиме прийняття закону про опозицію, який би, як наголошував Л. Кучма у жовтні 1994 р., чітко визначив зміст та ознаки політичної опозиції, її права та обов’язки, а крім того, зменшив „проблемність переходу влади від одних до інших політичних сил”²⁴. Здавалося, ця Президентова ініціатива була на часі, адже коло людей, які так чи інакше проголошуватимуть свою опозиційність до дій Президента, поступово, але невпинно розширювалося. Серед Кучминих опонентів опинялися люди, котрі на перших порах були якщо не в рядах президентських прихильників, то в усякому разі й не серед його супротивників (пригадаймо, приміром, схвальні репліки С. Головатого на адресу Президента після першого виступу Л. Кучми в парламенті:

„Ми почули революційний доклад лідера держави, який з’явився в Україні вперше”,

або слова І. Плюща:

„Я приємно здивований. Я згоден з усім, що було сказано Президентом”²⁵

і наступні гнівні інвективи цих політиків на адресу останнього). Адже з перших місяців президентства Л. Кучми їх насторожувало, що разом з новим Президентом в Україну „прийшла ера гонсалізму”^{*}.

2. Президентсько-парламентське протистояння

Протистояння з часом наростатиме не тільки між окремими особистостями чи навіть політичними силами і Президентом. Основним „майданчиком”, на якому, як зовсім швидко стало

---

* Філіппо Гонсалес – прем’єр Іспанії відомий тим, що, прийшовши до влади від партії соціалістів, проводив політику, протилежну своїм передвиборним обіцянкам.

зрозумілим, воно розгортатиметься, була сфера взаємин між Президентом і парламентом і, зокрема, між Л. Кучмою та головою Верховної Ради О. Морозом.

О. Мороз, як і Л. Кучма, погоджувався з тим, що країні вкрай необхідні реформи. Він вважав, що після двох з половиною років незалежності в державі існує системна криза, яка стала наслідком відсутності чіткої політичної та соціально-економічної стратегії розвитку, хаотичного руйнування планово-адміністративної системи управління, спотворення формування ринкової економіки, безкарного розпродажу і привласнення національного надбання, криміналізації господарської діяльності, зрощування держaparату з тіншовими структурами, „усунення держави від управління економікою” і необґрунтованого „перебільшення ролі ринкового саморегулювання в економічній політиці владних структур”²⁶ і т. п. Показово, що спікер і Президент були однодумцями в питанні ролі держави в процесі реформування – обоє обстоювали її пріоритети як у сфері управління економікою, так і щодо реформування усіх інших сфер життя країни. Однак були між ними й серйозні розбіжності, які стосувалися ряду ключових питань – сутності розподілу влади, „глибини” ринкових реформ, трансформації земельних відносин і т. п. (про що свідчить, зокрема, доповідь О. Мороза у Верховній Раді у червні 1994 р. „Основні засади і напрями становлення економіки України в кризовий період”²⁷ та Президентова програма під назвою „Про основні засади економічної та соціальної політики” і відповідно його ж доповідь у Верховній Раді у жовтні 1994 р. „Шляхом радикальних економічних реформ”²⁸).

Розпочиналось же все нібито із досягнення взаєморозуміння між Президентом, спікером та главою Кабміну В. Масолом (призначеним на посаду ще Л. Кравчуком буквально в останні тижні його президентства – у червні 1994 р.), які виступили зі спільною заявою. У ній керівники держави продекларували відданість Конституції та виказали готовність узгоджувати дії, спрямовані на зміну її статей (а, отже, не розширювати за власним бажанням межі своїх владних повноважень, сферу своєї компетенції). Якщо взяти до уваги те, що проблема розподілу влади стояла в країні

надзвичайно гостро й вимагала свого негайного вирішення, то даний крок вищих представників влади слід оцінювати однозначно позитивно. Як позитивно оцінювати й факт утворення та розгортання роботи з вересня 1994 р. нової Конституційної комісії, яку очолили Л. Кучма та О. Мороз. Її метою була розробка концепції Конституції України. (Цікава деталь: спостерігаючи за Президентом і спікером, аналізуючи їхні зусилля, спрямовані на впорядкування владних відносин у державі, експерти відзначали, що обидва лідери – „люди глибоко самотні”, але „і того й іншого супроводжують цілі партії та клани умовної підтримки”²⁹.)

Зовсім скоро з’ясувалося, що кожна із сторін – і Президент, і спікер – опрацьовували й, так би мовити, запасні варіанти документів, котрі, як з часом виявилось, забезпечували б тій гілці влади, керівником якої кожен із них був, панівне становище. Тож ще до кінця 1994 р. Л. Кучма запропонував своєрідну „малу Конституцію” – законопроект „Про державну владу та місцеве самоврядування”. А О. Мороз натомість – „Закон про місцеві ради”.

Суспільна реакція на обидва документи була досить бурхливою. Мас-медіа вітали бажання Президента врешті-решт відділити виконавчу й законодавчу гілки влади одну від одної, констатуючи численні спроби парламенту втручатися у поточні управлінські процеси та його намагання вивести із-під впливу Президента уряд. Втім, звертали увагу й на те, що президентський законопроект у разі його прийняття фактично ліквідує самоуправління на рівні областей і районів – там не буде рад, а будуть представники виконавчої, чи, точніше, президентської влади. Крім того, голови облрад мали перетворитися на власників держвласності в регіонах, а мери міст, ставши головами рад і виконкомів, стали б виконавцями державної волі й розпорядниками муніципальної власності. У президентських ініціативах суспільство побачило шлях, яким Україна може прийти до авторитаризму чи тоталітаризму³⁰. Такі побоювання звучали незважаючи на існування в суспільстві авторитарно-патерналістського синдрому, на те, що багато хто в країні плекав надії на „сильного президента”, здатного врешті-решт „навести порядок” у країні.

Стосовно ж законопроекту, запропонованого О. Морозом, то цей останній, як і Морозові численні висловлювання, відлякували всіх тих, хто спромігся розгледіти у них спробу закріпити в Україні спочатку „парламентсько-президентську” республіку, а затим — „радянсько-парламентську систему влади”, яка для О. Мороза продовжувала слугувати вартісним соціальним ідеалом.

„Ось здійсниться ...фантастичний сюжет — буде у нас президентсько-парламентська федеративно-регіональна республіка. А переможе Мороз з його з'їздом Рад — буде парламентсько-радянська система з регіонально-унітарним устроєм”³¹, — резюмувала преса.

Політики ж зауважували, що проект О. Мороза цікавий тим, що в ньому гасло „Уся влада — Радам” фактично було замінено на гасло „Уся влада — Голові Верховної Ради”³². І справді, ст. 32 проекту містила положення, відповідно до якого „Голова Верховної Ради обирається всім населенням України і є найвищою посадовою особою в державі”. Відповідно до ст. 39 він мав бути главою держави і виступати від імені народу України; керувати здійсненням зовнішньої політики; бути Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами України; нагороджувати державними нагородами” тощо³³. Зрозуміло, що О. Мороз хотів підмінити Президента, підмінити ні ким іншим, як своєю власною персоною. І цій персоні (як і Президенту) повноважень хотілося найширших...

Аналізуючи ситуацію в Україні, аналітики розмірковували над тим, до чого може призвести зіткнення інтересів парламенту й Президента, і нагадували, що в Росії протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади закінчилося розстрілом парламенту та дестабілізацією обстановки в соціумі. Побоювання посилювалися й у зв'язку з тим, що Україна залишалася єдиною колишньою радянською республікою, яка не створила для свого життя і розвитку нового Основного Закону. Відтак звідусіль звучали застереження: ситуація „законодавчої подвійності” чи навпаки збереження правового вакууму є сприятливою для тінізації політики

й економіки, для первинного накопичення капіталів – „перемелювання печерного соціалізму в дикий капіталізм”³⁴.

У суспільстві зародилися страхи, пов’язані й з можливістю Президента, запровадити Конституційну асамблею – постійно діючий орган, в якому засідатимуть, окрім обраних народних депутатів, глави місцевих органів влади, а до них будуть долучені представники „президентських, урядових і судових структур”, а відтак – відпаде потреба у демократично сформованому парламенті.

Діяльність Президента, приковуючи увагу представників різних політичних сил, часто-густо викликала негативні реакції. Націоналістично налаштовані лідери (С. Хмара) заявляли відверто, що Україна „шаленими темпами йде до мафіозно-поліцейської держави”³⁵. Комуністи (П. Симоненко) запитували:

„Де, в якій державі колишнього СРСР президентська структура виправдала себе?”³⁶

Навіть представник місцевого самоврядування – мер Харкова, президент Асоціації міст України Є. Кушнар'ов – зазначав, що з часу запровадження інституту президента країна дуже мало просулася в напрямі цивілізованої державності.

„Маю на увазі перш за все, – наголошував Є. Кушнар'ов, – створення тих інститутів влади, які могли б брати на себе відповідальність, пропонувати суспільству конкретні програми, реалізовувати їх і відповідати за їх виконання”³⁷.

Своєрідно відреагував на наростаючу суспільно-політичну дестабілізацію Л. Кравчук, створивши громадську організацію „Порозуміння”. Її мета полягала в тому, щоб „не допустити розвалу країни”. Було це запізнілим прагненням экс-Президента урівноважити ситуацію в державі, чи тільки проявом амбіцій (говорив же він, що „прізвище Кравчук – це партія”, що варто йому тільки звернутися до людей, і вони підуть за ним³⁸) судити важко, однак такі його дії лише акцентували неспроможність чинного Президента стати примирюючим і творчим началом у системі влади.

Втім, Закон „Про державну владу і місцеве самоврядування” згодом був прийнятий Верховною Радою. Сталося це 18 травня 1995 р. Парламентарі прийняли Закон простою (тобто не конституційною) більшістю голосів. Відповідно до нього Україна трансформувалася у президентську республіку – Президент офіційно ставав главою виконавчої гілки влади. Що ж до Соціалістичної партії, очолюваної О. Морозом, то навесні 1995 р. вона заявила про перехід в опозицію.

Із уже прийнятим Законом „Про державну владу і місцеве самоврядування” погоджувалися не всі парламентарі – політична криза наростала. У такій обстановці Президентом почав оволодівати „референдумний невроз” – намагання використовувати в ролі своєрідного батога для „неслухняних парламентарів” опитування громадської думки чи проведення референдуму з того чи іншого питання, з якого не вдавалося досягти порозуміння. Відтак в останній день травня 1995 р. Президент видав указ про організацію опитування громадян щодо довіри Президенту і Верховній Раді. Парламент на наступний день на цей указ наклав вето.

Ситуація характеризувалася тим, що Верховна Рада зі свого боку не мала чого запропонувати суспільству, але й Президент у разі проведення опитування втілити в життя його результати не мав жодної юридичної підстави. Сторони вдалися до пошуку компромісу. Результат не забарився: 8 червня 1995 р. між Президентом та Верховною Радою було укладено Конституційний договір терміном на один рік. Договір призупиняв дію Конституції 1978 р. і фактично закріплював більшість положень, що містилися в Законі „Про державну владу і місцеве самоврядування”.

Аналізуючи процес та наслідки прийняття Договору, слід відзначити щонайменше два моменти. *Перший.* Договір з’явився на хвилі фактичного порушення конституційної процедури парламентом і главою держави, у результаті чого 68 статей чинної (на 1995 р.) Конституції були чи то замінені, чи змінені, чи скасовані. *Другий* момент стосується того, що відповідно до Договору в Україні було принципово змінено „правила гри”, що стосувалися функціонування інституту президентства, наслідком чого стала зміна форми державного правління – Україна перетворювалася на президентську республіку. Але недемократичну: після періоду

тимчасової лібералізації режиму в країні наступав період поступової реставрації авторитаризму. М'якого авторитаризму, який „душитиме” своїх опонентів „лагідними” методами – нагородами, посадами, пропозиціями, від яких важко відмовитися. І тільки у випадку, коли опонент проявлятиме неабиякий норов, вдасться до інших, наслідком застосування яких буде смерть (людей, газет, ідей, бажань).

Президент отримав значні повноваження – право на одноособове призначення прем'єра та інших членів Кабміну, право на створення та реорганізацію міністерств, відомств, інших органів державної виконавчої влади. Уряд віднині був відповідальним тільки перед Президентом України. У сфері одноособової компетенції Президента опинилися питання зовнішньополітичного життя країни, національної безпеки та оборони.

Відбулися зміни й у відносинах по лінії Верховна Рада – Президент, оскільки останній отримав повноваження, відповідно до яких мав право законодавчої ініціативи, крім того – подавати до парламенту доповіді про внутрішню та зовнішню політику України, вносити на розгляд законодавчого органу питання щодо запровадження воєнного стану в країні, укладання миру. Президент отримував право промульгації законів та їх ветоування.

Можемо порушити запитання: як цілі, можливості, що знайшли своє закріплення в Конституційному договорі, трансформувалися у прагматичні дії? Яку ієрархію стратегічних цілей вибудував Президент?

Очевидним є той факт, що одним із першочергових своїх завдань Президент вбачав подальше посилення виконавчої вертикалі влади. Про це, приміром, говорить хоча б той факт, що 21 серпня 1995 р. президентськими указами було затверджено відповідні Положення, згідно з якими функціонували в подальшому державні адміністрації областей, міст Києва та Севастополя і державні адміністрації районів (окрім районів у містах). Держадміністрації підпорядковувалися насамперед Президентові.

Пильніше почав придивлятися Л. Кучма і до парламенту: у листопаді 1995 р. там вперше з'явився представник Президента.

Здавалося б, що з цим на політичній арені українського життя, врешті-решт, має наступити затишшя. Але у лютому 1996 р.

Конституційна комісія передала до парламенту проект Конституції. Проект пройшов три читання в парламенті й змінив політичний клімат як в самому законодавчому органі, так і в цілому в державі, оскільки й творці проекту, і парламентарі не могли домовитися між собою ні щодо розмежування повноважень гілок влади чи структури парламенту, ні з питання приватної власності на засоби виробництва, як не вдавалося їм дійти згоди у питанні державної символіки, статусу російської мови і т. п. На політичному горизонті заблисла нова перспектива референдуму.

Вона стала більш реальною, коли 26 червня Л. Кучма, спостерігаючи надто повільне й вкрай конфліктне проходження читання проекту Конституції у парламенті, видав указ „Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України”. Перспектива референдуму активізувала парламентарів: за два дні – 27 і 28 червня ними була пророблена надзвичайно трудомістка робота, в результаті якої ранком 28 червня 315 голосами „за” був прийнятий Основний Закон (Конституція) України.

Прийняття Конституції, цієї „дитини компромісу”, стало, з одного боку, певною межею у розвитку владного механізму в державі загалом та інституту президентства зокрема. Конституція певною мірою унормувала життя країни, а, отже, стабілізувала його, давши можливість зосередитися владі на розв’язанні інших суспільних проблем. Конституція зародила надію в середовищі української спільноти на те, що закріплення в Основному Законі повноважень гілок влади (в тому числі й Президента) „знешкодить”, звуть врешті-решт базу для політичних конфліктів. Однак, як з’ясується з часом, реалії виявляться іншими.

Конституція насамперед стала черговою зміною „правил гри” для президента. У ній було закріплено такі елементи інституту президентства, як порядок його виборів і вступу на посаду, термін президентства, повноваження та порядок їх припинення. Крім того, законодавець помістив в Основному Законі статті про відповідальність глави держави, про акти Президента України, про види й компетенцію органів, котрі забезпечують виконання Президентом своїх повноважень та ін.

Україна, як і до введення в дію Закону „Про державну владу і місцеве самоврядування”, а затим Конституційного договору, ставала напівпрезидентською республікою. Втім, це здавалося б очевидне твердження насправді виявилось не таким уже й очевидним, адже Конституція не закріплювала конкретно даного положення, як і ряду інших засад функціонування влади в перехідному суспільстві. Дана обставина в подальшому стала підґрунтям для довільного тлумачення положень Основного Закону, чим не раз скористався і законодавець, і Президент, і представники різноманітних політичних сил, які вже були при владі чи рвалися до неї.

Враховавши те, що законодавець чітко не вказав, до якої гілки влади належить Президент, Л. Кучма почав заявляти наступне:

„Нагадаю, що за Конституцією Президент – глава держави. Не будучи пов’язаним прямо з жодною з гілок влади, він покликаний відігравати важливу роль у функціонуванні кожної з них”.

Але оскільки у практичному втіленні відповідних норм Основного Закону, на погляд президента, було „багато перешкод”, то „часто і вперто” президента, як твердив Л. Кучма, намагалися видати за главу виконавчої влади і звинуватити в усіх економічних та соціальних негараздах.

Ad notanda

Вплив президента має три джерела. Перше – це формальні владні повноваження, які містяться у Конституції, законах чи традиціях... Друге джерело – професійна репутація, яка залежить від здібності президента справити враження на вашингтонське суспільство, продемонструвати волю і наявність необхідних навичок. Третє джерело – престиж, статус у суспільній свідомості, який залежить від здатності справляти враження на всю країну, що пов’язано з оцінками того, наскільки добре чи погано президент виконує свої обов’язки.

Р. Нойштадт

„Раджу моїм опонентам уважно читати Конституцію”³⁹, – наголошував Л. Кучма.

Таким чином, Президент (за допомогою юристів) таки відшукав „свою нішу” – з цього часу Л. Кучма та його інтелектуальна обслуга доводитимуть про позицію Президента в системі влади як позицію „над усіма”.

Закликаючи уважно читати Конституцію, Л. Кучма, між тим, сам не намагався „читати” її у тому випадку, коли його бажання йшли в розріз із Основним Законом. Таке ставлення до Конституції з боку Президента викликало неодноразові нарікання й зауваження опонентів щодо того, що низка президентських указів суперечить Основному Закону – про утворення Державної податкової адміністрації, про склад Кабінету Міністрів, Про Адміністрацію Президента, про Раду національної безпеки та оборони тощо⁴⁰. Президентову неповагу до Конституції вбачали й у тому, що за кілька місяців життя за новою Конституцією Л. Кучма (як і депутати – „ортодоксальні комуністи”) так і не присягнув на ній⁴¹.

Здійснювані кроки, як і надалі триваюче напруження у взаєминах Президента з головою Верховної Ради чи Прем’єр-міністром, свідчили про посилення конфліктогенного потенціалу інституту президентства. Рівень довіри до Президента з боку українського електорату, як свідчать нижченаведені дані⁴², падав.

Який рівень Вашої довіри Президенту?

	1994 р. Л. Кравчук	1995 р. Л. Кучма	1996 р. Л. Кучма
1. Зовсім не довіряю	17,5	7,5	14,2
2. Переважно не довіряю	29,8	15,8	22,4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30,8	39,4	37,2
4. Переважно довіряю	16,2	27,6	19,0
5. Цілком довіряю	4,9	9,7	7,3
6. Не відповіли	0,8	0,1	0,0

Відтак у 1996 р. Л. Кучмі не довіряло майже вдвічі більше опитаних, ніж у попередній рік.

3. Оточення: „свої” і „чужі”

Л. Кучма, спростовуючи обвинувачення опонентів у тому, що він як Президент намагається встановити „антидемократичний, диктаторський режим”, у свою чергу зауважував, що в Україні склався симбіоз сил, зацікавлених у слабкій, недієздатній, аморфній владі. У структурі цих „сил” Президент виокремив такі „складові”:

- частину регіональних, місцевих політичних еліт, які стверджувалися, як вважав Л. Кучма, перш за все економічно при слабкій центральній владі;

- злочинний світ, який претендував на роль „п’ятої” влади;

- групу підприємців, бізнес яких ґрунтувався на „шахрайстві та злодійстві”;

- чиновників, для яких слабка влада означала „можливість розпоряджатися державним майном як своїм власним”;

- крайніх лівих та праві політичні сили, які, як твердив Л. Кучма, діяли за принципом „Чим гірше в державі, чим більше в ній анархії та безвладдя – тим краще для нас, тим швидше ми зможемо захопити владу”⁴³.

Варто звернути увагу на першу „складову”, констатовану Л. Кучмою – частину регіональних, місцевих політичних еліт, які справді не потребували надмірної, сказати б, влади над собою і своїм регіоном. У попередні роки вони встигли відчутти свою спроможність обходитися без цього всеохоплюючого контролю Києва, встигли започаткувати свій бізнес і врешті-решт спертися на ноги, а крім того змушені були організувати життя (виживання) населення на місцях. Так, у першій половині 90-х років неабияку роль, приміром, у Донецькому регіоні відігравали Ю. Зв’ягільський, В. Ландик, Є. та В. Щербані. Деякі регіональні лідери спромоглися створити місцеві „партії влади”, які контролювали життя регіону. Таким шляхом пішов голова облдержадміністрації Дніпропетровщини та чільник Всеукраїнського об’єднання „Громада” П. Лазаренко. У Криму, приміром, хоч і не було єдиної „партії влади”, але до певного часу (до скасування кримського закону ”Про об’єднання громадян”) значну вагу мала так звана „партія розстріляних” – Християнсько-ліберальна партія Криму, комерційно-політичний клан „Сейлем”

та пов'язувана з ним Партія економічного відродження Криму, клан „Башмаків” та Кримська партія, котра, як вважають, була створена цим кланом⁴⁴.

Зрозуміло, що в тій ситуації Президенту слід було по-новому подивитися на взаємини центру і регіонів. Однак того не сталося.

Що ж до крайніх лівих опонентів, то Л. Кучма фактично не сприймав не тільки „крайніх”, але, здається, на той момент – усіх лівих. Так, щодо соціалістів та соціал-демократів Президент зауважував наступне:

„На мою думку, для будівництва... нашої держави переконані і діяльні соціалісти та соціал-демократи абсолютно необхідні. Інша річ, де вони у нас? У нас є партії, в чийх програмах присутні соціал-демократичні принципи і декларації, але багато хто з них включив їх туди лише як ширму для прикриття комуністичного змісту. Наприклад, ті у нас, хто називає себе соціалістами, мають значно менше відношення до реального соціалізму сучасних демократій, ніж до „реального соціалізму” СРСР, що розвалився”⁴⁵.

Втім, не тільки із соціалістами чи з соціал-демократами не склалися взаємини у Президента – досить критично він висловлювався й про комуністів, які, на його думку, „не приховують, що прагнуть завоювати владу у країні для того, щоб цю країну знищити як суб’єкт міжнародних відносин та історичний факт”. Л. Кучма вказував, що „російські комуністи використовують наших, як їм хочеться”, а „наші червоні”, продовжуючи говорити про „соціалістичний інтернаціоналізм” і закликаючи до „союзу народів”, не тільки зраджують інтереси своєї країни та „плюють в обличчя народу”, що проголосував за її незалежність, але й безпосередньо підіграють „чужому націоналізмові – націоналізмові російських комуністів, шовіністів та інших”⁴⁶. Висновок, до якого за кілька років дійде глава держави, зводитиметься до того, що на політичній арені України „вкрай не вистачає справжніх лівих патріотів”⁴⁷.

Така оцінка лівих цікава з огляду на кілька моментів. По-перше, на початку 90-х сам Президент позиціонував себе як „суверен-комуніста”.

Проте згодом заговорив про себе як про людину „переважно центристських переконань”. При цьому з вуст глави держави на адресу „суверен-комуністів” зазвучали звинувачення у тому, що вони „дали змогу реваншистам і маргіналам” зайняти ліву „нішу”⁴⁸. Таким чином, здавалося б, з комуністами у Президента теж відносини не найкращі. Але, такі оцінки лівих були до певної міри тільки ширмою, яка прикривала справжні наміри Л. Кучми скористатися послугами комуністів під час наступної президентської виборчої кампанії (про що йтиметься нижче), коли комуністи чітко відіграли свою роль слухняної, чи „кишенькової опозиції”. Ідея „лівої загрози”, що активно мусуватиметься все більше в переддень виборів, як ставало зрозумілим, виношувалася і прагматично використовувалася лише для зміцнення власних позицій. Президента з його демократичною риторикою та ліберальними обіцянками влаштовувала така „ліва” опозиція, і бажано було б, щоб ніякої іншої в країні просто не існувало. Роль унікальних, „лівих опозиціонерів” влаштовувала, безумовно, і кому-

Argumentum ad rem

Українських комуністів не буває. Вони інтернаціональні, навіть за визначенням. Але, хоч як би ми їх не іменували, вони просто зобов'язані працювати в рамках Конституції і працювати на Україну. Не ставити під сумнів питання її незалежності, самостійності, не жонглювати поняттями на кшталт інтеграції — бо власне, про яку інтеграцію йде мова? Економічну? Ці процеси нормально відбуваються у всьому світі, але відбуваються передусім з урахуванням національних інтересів кожної держави. Чи може йдеться про інтеграцію політичну? Тоді що це? Створення федерації? Конфедерації? Нової унітарної держави? Про що мова? Вони якраз і кажуть про повернення до отієї держави, коли нас усіх інтегрували сибірським снігом. Якщо вести розмову про заборону діяльності, то треба не комунізм заборонити — це світла утопічна мрія людства, яку, до речі, спаскудили самі комуністи, — а діяльність конкретної організації (до речі, будь-якої), яка діє всупереч загальноконституційним нормам.

О. Карпов

ністів. І народ все ніяк не міг того збагнути, не міг розібратися у тій *вдаваній* лівизні. Справжніх же лівих в Україні не було. Що ж до правих*, то Л. Кучма з врахуванням вищесказаного, був не зовсім послідовним, адже згодом позиціонувався як прихильник „державницького націоналізму” і за кілька років стверджував, що „найбільш перспективні політичні сили можна назвати націоналістами”, розуміючи під націоналістами захисників „не лише українського етносу, але й всього українського народу”⁴⁹.

Як і його попередник, Президент намагався відмежуватися від „партії влади”, заявляючи, що відчуває себе не лідером правлячої партії (власне партії влади) але „Президентом всієї країни”⁵⁰. Правда, представниками цієї країни він часто був незадоволений. Чи не першим серед них був спікер О. Мороз. Йому Л. Кучма не міг пробачити недотримання даної свого часу обіцянки (зняти свою кандидатуру на користь Л. Кучми перед першим туром президентських виборів 1994 р.) Тож резюмував однозначно: „Порядний ніби мужик... і ось так, м’яко кажучи, обманув”.

Кому ж Президент таки повірив?

Його „команда” формувалася повільно, але неухильно. Люди, які приходили до неї, і яким Л. Кучма довіряв (а серед них була надзвичайно велика кількість вихідців з Дніпропетровщини – В. Пустовойтенко, П. Лазаренко, Ю. Тимошенко, С. Тигіпко, В. Пінчук, І. Коломийський, та Київщини), отримували шанс, здається, назавжди залишитися у владі. Рік за роком вони пересувалися у владних структурах по горизонталі, піднімалися-опускалися на владну сходинку вгору-вниз. Вони навіть йшли у відставку, щоб незабаром знову виринути в ролі гравця

Nuda veritas

...Сьогодні нема ні одного помітного політика, який би не працював при Леоніді Даниловичу і якому той не давав би можливості зростати – це, як мовиться, кращі вихованці гнізда Кучми.

В. ЛИТВИН

---

* У зв’язку з цим варто пригадати влучні слова, сказані свого часу В. Гетьманом: „У нас немає правих і лівих політиків. Є політики, які грають по правому краю, є, які грають по-лівому...”

президентської команди. Так, наприклад, Д. Табачник, який очолив президентську адміністрацію і про якого уже наприкінці року говорили, що він „практично на рівному місці зробив імідж другої особи в державі”⁵¹ (ставши не просто главою президентської адміністрації, але людиною, яка змінила статус „президентської канцелярії”, поступово перетворивши її на один із владних центрів держави), наприкінці 1996 р. був відправлений у відставку. Втім, восени 1997 р. він повернувся у Адміністрацію Президента радником. Інші приклади – Ю. Єхануров чи В.

Гуреєв. Перший плавно рухався з поста Голови Держмайна на пост міністра економіки, затим – на посаду голови Держкомпідприємництва. Другий – з поста міністра ВПК на пост міністра економіки і знов на посаду міністра економіки і т. п. Якщо взяти загальну кількість місць у восьми українських урядах (В. Масола, В. Фокіна, Л. Кучми, Ю. Звягільського, знову В. Масола, Є. Марчука, П. Лазаренка, В. Пустовойтенка) за 1990–1997 рр., то вона складає 284 посадових крісла, але кількість осіб, які працювали в урядах, становить лише 156 чоловік⁵². Тобто певна частина міністрів перебувала у складі кількох урядів.

Можна порушити запитання: чому кадрове оновлення відбувалося вкрай повільними темпами? Чому люди, не справившись з обов’язками, чи „підмочивши репутацію” на посаді, не вибували з „команди”? Думається, відповідь одна: так чи інакше вони були „своїми” для Л. Кучми (після його обрання Президентом представники Дніпропетровщини отримали 200 призначень, включаючи 55 найбільш високопоставлених⁵³) і, що важливо, – один для одного: були земляками, колегами по попередній роботі, приятелями-знайомими і т. п. Це була еліта, члени якої допомагали один одному зберегти й примножити свої повноваження, привілеї,

Dictum acerbum

*У нас народ і влада
грають зовсім різні спектаклі.*

І це породжує велику фальш.

*Вожді, уряд у нас живуть
своїм життям, а ми – своїм.*

*У нашому житті люди
позичають гроші,
намагаються якось
притосуватися,
надриваються у пошуках хліба
насущного. А там, здається,
ніхто і не знає, як тут, внизу.*

*І серце у них там за нас не
болить.*

Ю. Мажуга

статки. І всі разом – творили та підтримували „режим Кучми”, що почав набирати конкретних обрисів. Л. Кравчук якось зауважив:

„Оточення завжди має набагато більше влади, ніж сам номінальний носій цієї влади. Більш того, для них небезпечна зміна влади, тому що тоді ними може зайнятися прокуратура. І тому вони кожного дня ходять до свого вождя і переконують його: без вас все загине”⁵⁴.

Серед осіб, які з’являлися біля Президента на більш чи менш близькій відстані, але в його команді, до пори до часу не було місця Кучминим прем’ерам. У В. Масолі (1994–1995) Президент бачив одного „з кращих спеціалістів”, але все ж діяча „старої формації”, і зауважував, що призначення Л. Кравчуком В. Масола на прем’єрську посаду – „або необдуманий, або вкрай вимушений крок”. Втім, і першого, так би мовити, власноруч призначеного прем’ера – Є. Марчука (1995–1996) – Президент характеризував не кращим чином, звинувачуючи його у відсутності смаку до щоденної господарчої роботи і бажання її виконувати. Говорив Л. Кучма і про Марчукову „невгамовну пристрасть до багатослів’я”, про те, що він „не хоче, просто боїться приймати рішення”, оскільки „тривала робота в КДБ навчила Євгена Кириловича лише збирати інформацію (причому для того, щоб на її підставі рішення приймали інші!), але застосовувати зібране в інтересах економіки він не вмів”⁵⁵.

„На додаток до всього, – писав згодом з деякою погордою Президент, – у Євгена Кириловича виявився не особливо розвиненим командний дух. Мабуть під впливом тих, хто нашіптував йому на вухо слова про те, що Марчук стане наступним Президентом України, він намагався не лише дистанціюватися від прийняття непопулярних рішень, але й взагалі не вступати ні в які конфлікти з будь-ким, не ставати при цьому явно на жодну з сторін. Скажу прямо – у розвідку я б з ним не пішов”⁵⁶.

(Показово, що така безапеляційність не завадить Л. Кучмі через кілька років призначити Є. Марчука міністром оборони.)

Наступного прем'єра – П. Лазаренка (1996–1997) – Президент згодом охарактеризував як талановиту людину, що має „суто кримінально-номенклатурний таланти”, і називав його своєю головною помилкою⁵⁷. (Тут варто пригадати, що про цю „головну помилку” лунали й інші думки, відповідно до яких П. Лазаренко з приходом у Київ, хоч як не дивно, „зробив найбільший внесок у розвиток демократії 1996 року”⁵⁸.) Характерно, що уникнути цієї помилки не допомогло й пильне „Кучмине око” – міністр Кабінету міністрів, функцію якого в уряді П. Лазаренка виконував В. Пустовойтенко.

Постійна зміна прем'єрів призвела до того, що після відставки П. Лазаренка той, хто реально міг би претендувати (в силу своїх якостей, професіоналізму) на посаду, того не прагнув. Так, приміром, секретар Ради національної безпеки і оборони В. Горбулін в одному з інтерв'ю заявив, що він не божевільний, щоб бути новим прем'єр-міністром⁵⁹.

Наступником П. Лазаренка став В. Пустовойтенко (перший партійний український Прем'єр). В. Пустовойтенко, як вже вказувалося, був представником Дніпропетровщини. Варто нагадати, що з 1987 р. він був заступником голови виконкому Дніпропетровської міськради народних депутатів, головою міськради, головою Дніпропетровського міськвиконкому. Дніпропетровцям мер В. Пустовойтенко запам'ятався боротьбою з Народним Рухом України (видав розпорядження про демонтаж шпиль з національною символікою у центрі Дніпропетровська, а також підписав документ, що зобов'язував постійно покладати живі квіти до пам'ятника Леніну). У 1990 р. став народним депутатом України дванадцятого скликання, у 1993 р. – міністром Кабінету Міністрів в уряді Л. Кучми, потім – чільником його виборчого штабу⁶⁰. У період з липня 1994 до липня 1997 р. в Україні змінилося 4 уряди і 3 прем'єри, але В. Пустовойтенко незмінно залишався на посаді міністра Кабінету Міністрів, виконуючи функції „ока государева”⁶¹. Ставши прем'єром, В. Пустовойтенко заявляв про своє бажання перебувати на посаді не менше ніж 10 років. Відтак

була розроблена Програма уряду, яка передбачала розвиток українського суспільства та економіки на найближчі 10 років⁶².

Щодо В. Пустовойтенка Л. Кучма не висловлювався категорично „за” чи „проти”, що дало підстави експертам сприймати нового прем'єра як людину, яка змогла „вписатися” в „команду”. Більше того: В. Пустовойтенко отримав завдання реанімувати „дніпропетровську сім'ю”, паралельно проводячи її погром⁶³. Згодом заговорили про нову, а дехто й про „першу” „партію влади”, яка постала в конкретній іпостасі – Народно-демократичної партії, очолюваної В. Пустовойтенком. Члени партії почувалися комфортно в різних регіонах України, де, як стверджували експерти, їм були створені просто „тепличі умови”⁶⁴. За партією закріпилася іронічна назва „Наш Дах – Президент”.

Люди на різних щаблях влади звертали увагу на те, що НДП спробувала виступити в ролі такого собі „філіалу” виконавчої влади в парламенті, який один володів „ексклюзивним виходом на Президента”⁶⁵.

Небезітересна деталь: НДП називали не просто „партією влади”, але інколи уточнювали – „партією виконавчої влади”⁶⁶. Ця нібито незначна конкретизація-уточнення (чи поправка), якщо вдуматися, відбивала специфіку моменту: виконавча гілка влади мала найбільше реальної влади, переважала законодавчу, не кажучи вже про судову, яка, враховуючи її реальні функції в Україні, була й зовсім недорозвиненою – не самостійною, не повноправною з іншими гілками влади. Але, зауважимо, самі члени НДП твердили, що їхня партія „не є партією влади”⁶⁷. А лідер НДП, як згодом з'ясується, не був задоволений своїм становищем. В. Пустовойтенко, пригадуючи роки свого прем'єрства, вказував, що працюючи главою уряду, він хотів мати проурядову більшість у парламенті, та йому не давали цього домогтися⁶⁸: в Україні Л. Кучми більшість могла бути тільки пропрезидентською. Без варіантів. Та й сам уряд, відповідно до Кучминих переконань, став повністю „своїм”. А тому, коли наприкінці 1997 р. Верховна Рада прийняла закон про Кабінет Міністрів, то Президент його не підписав – Л. Кучма нічого не збирався змінювати у своїх взаєминах зі „своїм” урядом і зі „своїм” прем'єром: В. Пустовойтенка Л. Кучма „здав” у момент вигоди – у грудні 1999 р.

Чисельність „своїх” Л. Кучма збільшував скрізь і різними шляхами. „Своя” людина (представник Президента В. Носов) у 1998 р. була послана до Конституційного Суду, а також (в обличчі В. Буяльського) до Служби безпеки. Можна стверджувати, що одним із цих шляхів було залучення („спонукання”) потрібних людей до певного виду відносин, взаємин і т. п. Думається, цей вид відносин охоплюється таким ємним поняттям, як корупція.

4. „Первісний гріх” президентів

Щоб зрозуміти, про що йдеться, необхідно передовсім, спробувати збагнути, що ж таке корупція. Корупція є феноменом, котрий, як відомо, характеризує життя як у високорозвинених (правових) країнах, так і менш розвинених чи нерозвинених. Попри це, проблема її вивчення є надзвичайно складною. Це зумовлено щонайменше трьома обставинами. *Перша* з них пов’язана з тим, що, аналізуючи поняття корупції, треба зважати на момент, закцентований свого часу А. Гайденгаймером: в англійській та в інших мовах слово „корупція” історично має надто різні значення та підтексти. Існує не один десяток дефініцій, в яких по-своєму віддзеркалилися спроби дослідників відбити (чи уточнити) сутність корупції. Крім того, на процес ідентифікації корупційних дій та витлумачення їхньої сутності впливає цілий ряд чинників, серед яких найперше назвемо уявлення громадян (населення) про закони та їх порушення. Відтак те, що в одній країні сприймається як вияв „корупції” (наприклад, патронат, клептократія, непотизм, здирництво у західних спільнотах), в іншій буде трактуватися як частина „норми” (наприклад, „подарунок” у незахідних країнах у межах так званої „культури дарунків”). *Друга обставина* пов’язана з тим, що до сьогодні, незважаючи на численні спроби, дослідникам не вдалося розробити аналітичного інструментарію, використання якого забезпечило б об’єктивний аналіз стану суспільства щодо ступеня поширення у ньому корупції, форм її існування (явних і латентних) та прояву, умов появи та розростання. *Третя обставина*, що ускладнює дослідження корупції, пов’язана з тим, що впродовж ХХ століття дослідники досить довго зволікали із визнанням того

факту, що корупція – безумовне суспільне зло, яке різною мірою присутнє в житті кожної країни. А тому то виявляли нездоланну спокусу ідентифікувати корупцію з „чужими, іншими, суспільствами”⁶⁹ (найперше із суспільствами нерозвинених країн), закривши очі на проблеми власних спільнот, то слідом за С. Гантингтоном та Н. Леффом (зокрема, у середині 1960–х рр.) намагалися розглядати корупцію як ефективну суспільно-політичну практику (приміром, на перших етапах модернізації країни), або, як Дж. Вотербері, прагнули віднайти *позитивні* функції корупції (зокрема, в процесі сприяння виживання режиму) тощо.

Втім, відсутність єдиного погляду на сутність корупції, невиробленість оптимальних (адекватних) методів її аналізу, „розбалансованість” у оцінюванні феномену врешті-решт не стали на заваді появи категоричного висновку, з яким на початку ХХІ ст. погоджується основна маса західних дослідників: корупція є незаперечним і однозначним „громадським лихом”.

Структурно це „лихо”, як засвідчує аналіз політичних практик у країнах Заходу й не-Заходу, може мати найрізноманітнішу суспільну конфігурацію й утворювати мережу з двох-трьох осіб, а може вразити всю політичну систему суспільства й навіть „обійняти”, як спрут, громадянське суспільство. Однак, думається, чи не найбільшим застереженням щодо корупції є те, на якому наголосив Д. Тироле: поширившись, корупція стає панівною стратегією на майбутнє. Вона „не вгамується навіть після того, як фактично зникнуть покоління, що скоїли первісний гріх”⁷⁰. І це – серйозна пересторога.

На користь того, що, приміром, попередник Президента Л. Кучми не цурався прийому *quid pro quo* (з лат. – послуга за послугу), свідчать не тільки непрямі докази – „спомини” соратників (приміром, вищезгадане свідчення В. Литвина щодо методів, використовуваних Л. Кравчуком для усунення різноликих опонентів, коли „найбільш голосисті борці з привілеями” „тонули” в тих же привілеях: автомобілі, квартири, престижні зарубіжні відрядження і т. п. „Солістів” опозиції нейтралізували за „значно більшу „ціну” – через залучення до владних структур /адміністрацію Президента, урядові структури/. Застосовував перший президент і „стару політику, яка полягала в тому, щоб відіслати опонента за

кордон”⁷¹), але й аналіз масиву первинних документів. Зокрема, тих, які висвітлюють та у свій спосіб підтверджують активну „включеність” осіб, котрі впродовж 1991–2004 рр. мали статус „глави держави”, „Президента”, в корупційний процес.

Насамперед звернемося до указів і розпоряджень екс-президентів, які впродовж 1991–2004 рр. виношувалися-кристалізувалися в їхніх головах та у головах представників „ідейного котла” – адміністрації Президента, й, зрештою, збагатившись президентським підписом, набирали чинності в межах українського політичного простору. Варто звернути увагу на те, що відповідно до Указу Президента України „Про порядок підготовки і внесення актів Президента України” від 20.08.1993 р. №346/93 (зі змінами, внесеними відповідно до Указів Президента №454/93 від 13.10.93, №512/94 від 10.09.94, №70/99 від 27.01.99) указами Президента мали оформлюватися нормативні акти Президента України; рішення щодо призначення та звільнення з посад керівників відповідних державних органів, установ та організацій; скасування актів КМУ, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, голів місцевих держадміністрацій; нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань України; встановлення президентських відзнак і нагородження ними, присвоєння вищих військових чинів; прийняття до громадянства України та припинення громадянства, надання притулку; помилування; тлумачення прийнятих Президентом України актів. Що ж до розпоряджень, то вони стосувалися рішень з оперативних, організаційних, кадрових питань, питань АПУ, призначення представників від України (для участі у міжнародних форумах, переговорах), призначення уповноважених Президента з метою представлення президентських інтересів у державних інститутах, доручення Кабміну, міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади. (Кожен бажаючий як в означений час, так і сьогодні, мав і має змогу ознайомитися з президентськими указами й розпорядженнями не тільки на паперових носіях, приміром, на сторінках „Офіційного вісника України”, але й на сайті в мережі Інтернет за адресою <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o4&sp=i>.)

Аналіз оприлюдненого на сайті масиву документів свідчить про наступне. По-перше, база даних в Мережі є далеко неповною, оскільки ні перший, ні другий президент не поспішали донести до суспільства рішення, які безпосередньо стосувалися цього самого суспільства загалом чи когось із його представників зокрема. Про це свідчить той факт, що, приміром, за 1992 р. в базі даних розміщено 603 укази Президента Л. Кравчука при тому, що останній указ, датований кінцем року, має №644. Таким чином, якщо даний указ Президента вважати останнім у 1992 р., то зацікавленому українцю виявиться недоступним 41 документ. Підрахунки, проведені за вказаним алгоритмом, дозволяють твердити, що за 1993 р. залишаються недоступними відповідно 18 указів українського Президента, за 1994 – 15, за 1995 і 1996 – по 21, за 1997 – 86, за 1998 – 89, за 1999 – 141, за 2000 – 134, за 2001 – 122, за 2002 – 161, 2003 – 154, за 2004 – 201 указ. (Зверну увагу на прецікавий факт: постфактум база даних в Мережі поповнювалася президентськими документами. Зокрема, наприкінці правління Л. Кучми до неї додано один документ за 2000 р. і два за 2002 р. Більше того – незначні корективи, що стосуються правління другого Президента, в неї вносилися і після того, як президентську посаду посів В. Ющенко. При цьому віднайти на сторінках офіційної періодики „нові” президентські укази—розпорядження не вдається. Питання: ким і з якою метою приймаються рішення запізнитого оприлюднення президентських рішень в мережі Інтернет – тим, із-під чийого пера вони свого часу вийшли, чи кимось на зразок „майора Мельниченка”? Якщо ж новою владою, то чого в таких мізерних кількостях?)

Певна річ, кожна держава має свої таємниці, і зрозуміло, що Президент якраз і є однією із тих осіб, яка є носієм державної таємниці. Отже, можна погодитися з тим, що таємний характер частини документів є своєрідною нормою для будь-якої держави. Однак, як відомо, Закон України „Про державну таємницю” (1994 р., а потім і в редакції 1999 р.) закріплює тезу про те, що ступінь секретності інформації, ступінь обмеження доступу до неї та рівень її охорони державою позначається такими категоріями, як „особливої важливості”, „цілком таємно” чи „таємно”⁷². У базі ж

даних розміщено цілий ряд документів з іншим маркером – „не для друку”. А що означає „не для друку”? Відмічені у такий спосіб документи справді містять державну таємницю, чи вказана позначка є тільки свідченням небажання самого Президента управляти державою прозоро? Прикметно, що, наприклад, у 1996 р. серед указів, оприлюднених на сайті, містилось 38, що мали такий „таємний” характер. У 1997 – 13, у 1998 – 62, 1999 – 59 і т. п.

Констатація даного факту закономірно підводить до питання: якщо поява документа „не для друку” (тобто тих, які, припустимо, насправді містять державну таємницю) фіксувалася у базі даних (тобто сам факт їхнього існування не становив таємниці), то яким же за характером документам і чому все-таки не пощастило потрапити до бази? Яких сторін діяльності Президента (і держави) вони стосувалися?

Аналіз даних по роках дозволяє твердити, що ймовірно серед цих документів були укази Президента, дія яких передбачала, наприклад, помилування злочинців, надання (чи позбавлення) осіб українського громадянства тощо. Підписання Президентом подібних документів у середині дев'яностих років у базі даних ще фіксувалося, з кінця ж 90-х – ні. Можливо, саме тому українська громада й не знала чи є, наприклад, Й. Кобзон не тільки підданим „самодержця Путіна”, але й українським громадянином, інформація про що обговорювалася в ряді українських засобів масової інформації наприкінці 2004 р., в час, коли Й. Кобзон брав активну участь у чергових виборах Президента України.

Інтерес викликають документи, які нібито й не мають „грифу секретності” (тобто, крім номера, оприлюднюються й їхні назви та дата підписання), однак безпосередній текст документа не подається. Враховуючи назви таких президентських указів та розпоряджень, можна твердити, що інколи ці „документи без тексту” стосувалися призначень (напр.: указ №410 від 13 травня 1997 р. „Про призначення В. Пінчука Радником Президента України”) або звільнень (розпорядження №654/1996-рп від 14 грудня 1996 р. „Про звільнення В. Литвина з посади заступника глави Адміністрації Президента України”), іноді – нагороджень (напр.: указ №740 від 30.07.1997 р. „Про нагородження відзнакою

Президента України – орденом за заслуги”), присвоєння почесних звань „Народний художник України” чи „Заслужений юрист України”, або рангів держслужбовця (напр., укази №442 від 08.05.1998 р., №366 від 24.04.1998 р. та №92 від 28.01.1997 р.), або призначення суддів (напр.: указ №245 від 02.04.1998 р.). Ознайомившись із цими фактами, дехто із співвітчизників, мабуть, засумує: виявляється, поряд з нами живуть різного роду „заслужені” митці, маститі спеціалісти або люди, яким самим Президентом надано права судити. А ми цих скромних героїв не те, що називається, в обличчя не знаємо, але й часто-густо не чули їхніх прізвищ, як не знаємо й про їхні досягнення на службі народу.

У середині 90-х років співвітчизники Президента України оберігалися й від іншого знання. Наприклад, про поіменний склад численних делегацій, які від’їжджали з найрізноманітніших причин за межі Батьківщини. Зрозуміло, що в складі таких делегацій під виглядом, приміром, „спеціаліста в галузі інвестицій” міг бути такий собі „балагур і душка” з дещо іншими професійними навичками. Втім, якщо Президент 19 лютого 1996 р. підписав розпорядження „Про делегацію України на 52-у сесію Комітету ООН з прав людини” і, як заведено, зустрічаючій стороні надав поіменний список усіх членів делегації, при цьому категорично приховавши їх від співвітчизників, то чи не була така Президентова дія якраз порушенням прав громадян його країни – українців?

З початком другого президентського терміну Л. Кучми з бази даних укази (й розпорядження) Президента стосовно формування і відправки делегацій від України за кордон майже зникли. Знову можна поцікавитися: що, вже ніхто нікуди не їздив? Питання, звісно, риторичне. Просто Президент вирішив не тривожити цноту тих українців, яким вкотре не пощастило потрапити до складу тих самих делегацій...

Надзвичайно цікавим для допитливих буде й наступний факт. Він є чи не найдивовижнішим віддзеркаленням того, як діяльність Президента Л. Кучми ставала все непрозорішою. Так, у 1998 р., про що свідчать дані з тієї ж бази даних, з’являлися укази й розпорядження Президента, які за ознаками (і, мабуть, й суттю?) були цілком відмінними від тих, з якими Президент працював і які

підписував у попередні роки. По-перше, база даних засвідчує появу указів і розпоряджень „не для друку” не тільки без назви (що практикувалося, як зазначалося, у попередні роки), але й без номера. Таких указів без будь-яких вихідних даних у 1998 р. було підписано Президентом щонайменше 30. Наприклад, 27 травня Президент дав життя 25 подібним документам. 20 липня – 2. По одному – 13 травня, 17 листопада та 25 грудня. Суть питань, які постають у зв’язку з цим, проста: чим ознаменувався для Л. Кучми 1998 р. і відтак покликав до життя документи, не тільки назви яких не можна знати пересічному громадянину України, а й навіть номера? А чому появу цих документів було вирішено оприлюднювати, адже, як вказувалося вище, щонайменше 89 указів і розпоряджень Президента у будь-якому вигляді не потрапили у базу даних? Цікаво, а чи ці документи справді не мали номерів? А як тоді вівся їхній облік?

На останнє питання можливою є відповідь – у спеціальних таємних фоліантах. Втім, кого вона вдовольняє? Нікого. Не вдовольняє хоча б тому, що у тому ж 1998 р. було оприлюднено інший тип указів і розпоряджень: з назвою, датою підписання Президентом, але без номера. Текст документів – теж є таємницею. Так, 10 серпня 1998 р. Президент видав указ без номера, що був озаглавлений „Про відзначення нагородами України працівників підприємств та організацій будівельної галузі”; 31 липня – указ „Про нагородження відзнакою Президента України – орденом „За мужність”; 22 липня – указ „Про присвоєння рангів держслужбовця”.

Зрозуміло, що інтерес викликає те, яких конкретно „працівників підприємств та організацій будівельної галузі” відзначив глава держави, за що і якими такими „нагородами України”? Хто і за яких обставин проявив „мужність” і в чому вона полягала? У чому відмінність держслужбовців, імена яких при отриманні рангу Президентом оприлюднюються, від тих, котрі отримали цей самий ранг відповідно до „безномерного” і „безтекстового” указу від 22 липня? Зверну увагу й на те, що відповіді на поставлені питання не вдалося віднайти й у бібліотечних фондах – численні президентські укази й розпорядження не були розраховані на оприлюднення не

тільки в Інтернеті, але й, так би мовити, на друкованих паперових носіях.

Стосовно орденів і медалей варто нагадати, що у 1992 р. Президент Л. Кравчук вручав Президентську відзнаку. При Л. Кучмі кількість нагород зростає. Усі вони (починаючи від орденів Золотої зірки та ордена Держави, що вручалися при присвоєнні звання „Герой України”, до „Ордена князя Ярослава Мудрого”, орденів „За заслуги”, Богдана Хмельницького, „За мужність”, княгині Ольги та медалей „За бездоганну службу”, „За військову службу Україні”) до певного часу (до 16.03.2000 р., коли з’явився Закон України „Про державні нагороди України”) мали статус *президентських відзнак*, а не державних нагород (хоча ні в положеннях про ці ордени та медалі, ні в текстах президентських указів дана обставина не фіксувалася, оскільки, за Конституцією України, право запровадження державних нагород – право Верховної Ради, а не Президента). Відтак, можна зауважити, винагородження вказаними відзнаками передбачало наявність бажання винагороджувати тільки *безпосередньо у самого* Президента. От він без зайвого галасу й винагороджував, можна припустити, тих, хто мав заслуги, насамперед, перед ним особисто і про кого суспільство фактично не знало. (Відомий яскравий приклад – вищезгадуване присвоєння звання Героя України О. Бартеневу*.) Напевно, цим можна пояснити й неоприлюднення текстів указів?

Спираючись на останній факт, ризикну припустити, що президентське „відзначення” у ряді випадків слугувало ознакою входження особистості в реципрокну мережу, її „включеності” в специфічну реципрокну реальність – „економіку дару” чи економіку неринкового типу.

---

* В Указі Президента від 22 серпня 2004 р. №977 „Про присвоєння О. Бартеневу звання Герой України” вказувалося: „За визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку паливно-енергетичного комплексу, багаторічну самовіддану працю і громадську діяльність по с т а н о в л я ю: Присвоїти звання Герой України з врученням ордена Держави БАРТЕНЕВУ Олександрю Володимировичу - директорі Феодосійського підприємства з забезпечення нафтопродуктами, Автономна Республіка Крим”. Див. також: Волошин В. „Чертова дюжина” от Юрия Луценко // Газета по-киевски. –№69. – 12 апреля. – 2005. – С.7.

Особливістю реципрокних відносин є те, що вони завжди існували й існують на різних рівнях соціуму: від сім'ї до владних структур, облаштованих на принципах непрозорості, недемократичності. Їхня мета – взаємними стараннями учасників реципрокної мережі (а це завжди „близькі” люди) допомогти вижити, втриматись „слабшому”.

Суть реципрокних відносин – обмін „дарами”. Що може слугувати „даром”? Якщо говорити коротко, то будь-що: від шанобливого ставлення у відповідь „обдарованого” до „обдаровувача” до певної „послуги” першого другому.

Реципрокні взаємини чітко передбачають: отримавши „дар”, ви маєте його „повернути”. Сподіватися на альтруїзм „обдаровувача” тут не доводиться, адже реципрокність – це завжди і передовсім взаємність. Щось отримавши, ви маєте обов'язково „віддарувати” обдаровувача. Інакше потрапите до розряду „невдячних” чи до тих, кому перестають довіряти. До вас ставитимуться як до того, котрий не виправдав сподівань і – „випав із гнізда”.

Ціна „дару” дорівнює його корисності для обдарованого. А корисність – суб'єктивна цінність. В якийсь момент для особистості корисною є можливість отримання грошей, в іншому – посади, земельної ділянки чи за мінімальну ціну якогось підприємства, що ще недавно вважалося держвласністю.

Зрозуміло, що зміна Л. Кучмою президентського статусу на статус экс-президента не веде до знищення створеної реципрокної мережі – як вказувалося, віддарування може відбуватися і через кілька років після отримання „дару”. А це дозволяє не погодитися з твердженням, оприлюдненим свого часу через ЗМІ, про те, що президент Л. Кучма, „на превеликий жаль, не є стратегом”⁷³. Думаю, що наслідки реалізації Л. Кучмою стратегії “реципрокна мережа” ще дадуться взнаки на різних рівнях українського соціуму.

Аналізуючи процес непрозорого „документотворення” Президентом, розумієш, що дисфункціональність інституту президентства в Україні зростала з року в рік, а паралельно зростала корумпованість суспільства (попри те, що з-під Президентового пера регулярно виходили укази, спрямовані на боротьбу з корупцією: Указ від 27.08.1994 №484/94 „Питання посилення

боротьби з корупцією та іншими злочинами в сфері економіки”, Указ від 30.12.1994 №829/94 „Про заходи щодо вдосконалення діяльності Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю”, Указ від 24.04.1998 №367/98 „Про Концепцію боротьби з корупцією на 1998-2005 роки”, Указ від 02.04.1998 №241/98 „Про призначення Ю. Вандіна заступником Голови Служби безпеки України – начальником Головного управління боротьби з корупцією та організованою злочинністю”). І все більша кількість важелів управління корупційними процесами зосереджувалися в руках Президента та його людей. Про це дозволяє твердити аналіз своєрідної як Кравчукової, так і Кучминої тактики, яку умовно позначимо як „тактика присутності Президента”. У зв’язку з цим знову варто пригадати створення численних структур „при Президентові” (про що йшлося вище) – заходи Л. Кучми, спрямовані на збільшення підконтрольних „територій”, були не тільки заявкою на авторитарний стиль керівництва країною, але й сигналом про те, що для корупції готується ґрунтовна база. Адже, як свідчать спеціалісти у галузі дослідження корупції, чим більше – масштабніше – втручання в будь-яку сферу життя соціуму державних інституцій, у т. ч. й інституту президентства, тим більшою, як правило, є в державі корупція⁷⁴, породжена власне цим втручанням. Відтак навіть перше знайомство з переліком структур, так чи інакше „замкнених” на Президента, схиляє до думки, що в країні не залишалось більш-менш значущої галузі, сфери, питання, контроль над якими не бажав би здійснювати Президент.

Промовистим є й інший приклад (про який скажемо, дещо забігаючи вперед): одним із останніх указів экс-президента, що був датований 22 січня 2005 р. (№77), В. Медведчук виводився із 15 владних структур – рад, центрів, комісій та комітетів, – отих самих своєрідних президентських важелів управління і контролю над українським суспільством. (Пригадаймо, як Л. Кучма, рефлектуючи над ситуацією, твердив, що „для будівництва нашої держави переконані і діяльні соціалісти та соціал-демократи абсолютно необхідні”, але клопотався: „...Де вони у нас?”⁷⁵ І, як виявляється, – знайшов: так званий „соціал-демократ” прийшовся Президенту до душі.) Даний факт, як і попередні, дозволяють говорити про те,

що тактика „присутності Президента” використовувалася Л. Кучмою протягом десятирічного терміну правління постійно та була, таким чином, одним із базових інструментів управління суспільством. А ще, повторю, – основою для його корумпованості – пропонуючи (здійснюючи) „послугу” контролю над чимось – сферою, галуззю, питанням, Президент приводив у рух важелі перекачування фінансів від „підконтрольних” сфер, галузей, підприємств чи осіб.

Однак Л. Кучма (як і Л. Кравчук), ніколи не говорив про „вину” чи роль Президента у процесі корупцізації країни. Хіба що П. Лазаренка назвав своєю „головною помилкою”⁷⁶. А ще, будучи прем’єром, здійснив спробу створити при Кабміні комісію по вивченню корупції у вищих ешелонах влади. Судячи з того, що Л. Кравчук „поховав у зародку”⁷⁷ таке бажання прем’єра, перший Президент не був зацікавлений у діяльності комісії. У часи свого власного президентства подібних, так би мовити, радикальних бажань у самого Л. Кучми вже не виникало. Хоча декларації про необхідність боротьби з корупцією звучали впродовж десяти років регулярно. Так, уже в інавгураційній промові у липні 1994 р. новообраний Президент вказував, що його першочергове завдання – „відновити законність”.

„Шквал безвідповідальності та злочинності, що захопив Україну, має бути зупинений, – наголошував Л. Кучма. – Ми не повинні допустити, щоб злочинний світ, зрощуючись з частиною управлінського апарату, крок за кроком захоплював владу в Україні”⁷⁸.

З часом (у травні 1998 р.) Президент, звертаючись із щорічним посланням до народу та Верховної Ради, запропонував уже „спільно викорінювати такі небезпечні й неприпустимі явища, як корупція, насамперед в державному апараті...”⁷⁹ У 1999 р. Л. Кучма проблему боротьби з корупцією „помістив” у „контекст зміцнення національної безпеки”, зауваживши побіжно (чи то заради заспокоєння народу, чи то для власного умиротворіння), що „цього лиха ще не вдалося уникнути жодній державі й жодному суспільству. Вся сутність у тому, яких масштабів воно набуває і як йому протидіють”⁸⁰. У тому-то й справа – яких масштабів за час правління Л. Кучми набула корупція у нашій країні?

Як казав екс-президент Л. Кравчук, маємо те, що маємо. Але виникає питання: маємо завдяки кому? Не в останню чергу, визнаймо, — завдяки „первісному гріху” самих президентів — Л. Кравчука та Л. Кучми. Завдяки їх політиці, опертій на найгірші інтелектуальні й моральні аберації.

Напевно саме такий стан речей дозволив згодом декому з представників влади досить категорично говорити про те, що „раніше брали”, що „час був такий” — „Президент брав тоді, прем’єри брали, і це все було модно. Як у приказці — „Не зівай, Хомко, на те й ярмарок”^{81*}. Інші ж були не тільки менш категоричними, але навпаки, зазначали, що не чули навіть, щоб „Леонід Данилович вимагав від когось чи то грішми чи то цуценятами” — приносили йому самі та вважали „за щастя, коли Сам узяв”. На підтвердження саме таких ситуацій наводили „плівки Мельниченка” (про них — нижче): на жодній з них „Президент не просить, не вимагає, але на жодній також не відмовляється”⁸².

...Нагальним завданням для України є те, щоб корупція не стала „панівною стратегією на майбутнє” — майбутнє наших дітей. Відтак слід справді подбати про те, про що згодом так красиво і навіть натхненно сказав в одній із своїх промов у Верховній Раді Леонід Данилович Кучма:

„Без чіткої картини, без ясного бачення своїх можливостей ми будемо залишатися у полоні віртуальної реальності, яка накладає відповідний відбиток на всі наші плани, наміри та дії. Таке підґрунтя значною мірою живить корупцію та злочинність, що є сьогодні однією з головних причин економічних труднощів і соціальної напруженості. До всіх має прийти розуміння того, що корупція є не породженням і супутником ринкових реформ, а навпаки, наслідком їх повільності, непослідовності і незавершеності”⁸³.

* Для порівняння пригадаймо оцінку, яку дав свого часу Ч. Мерріам, характеризуючи президентство А. Лінкольна, Т. Рузвельта, В. Вільсона та В. Брайяна: „Жодного разу тінь хабарництва, що затьмарила кар’єру багатьох їхніх сучасників, не впала на них. Чесний Ейб був неприступним. Інші витримували жорстокі нападки мстивих ворогів без найменшого натяку на зв’язок з царством хабарів. Це показовий факт, що під час широко розповсюдженої і безсоромної корупції всі ці лідери піднялися над системою, частиною якої вони були”. Хотілося, щоб хтось із такою ж переконаністю сказав і про українських президентів...

Слушне зауваження. Що додати? Хіба тільки одне: у 1994 р., прийшовши до влади, Л. Кучма обіцяв закінчення епохи „політичного романтизму” та „імітації реформ” і перехід до реалізму та реформування країни⁸⁴. Але виявилось — до „віртуальної реальності” й, словами А. Аслунда, — до пасток недореформування.

5. Економіка: спроба реформ

Доля дарувала другому українському Президенту унікальний шанс: увійти в історію країни великим реформатором. Чи зреалізував він його?

Прийшовши до влади, Л. Кучма у перші місяці перебування на посаді прийняв кілька указів чи розпоряджень, які стосувалися соціально-економічної галузі України (див., наприклад: розпорядження від 01.08.1994 р. №86/94-рп „Про створення Урядової комісії для розробки заходів щодо стабілізації роботи підприємств вугільної промисловості України”, Указ від 05.08.1994 р. № 428/94 „Про порядок надання у 1994 році фінансової підтримки підприємствам”, Указ від 19.08.1994 р. №451/94 „Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності підприємств гірничо-металургійного комплексу”, Указ від 25.08.1994 р. №475/94 „Про заходи щодо запобігання експорту товарів походженням з України за цінами, що можуть розглядатися як демпінгові, та врегулювання торговельних спорів”, Указ від 27.08.1994 р. № 484/94 „Питання посилення боротьби з корупцією та іншими злочинами в сфері економіки”, Указ від 01.10.1994 №563/94 „Про адресну допомогу малозабезпеченим громадянам на осінньо-зимовий період 1994-1995 років”. Указ від 12.10.1994 р. №591/94 „Про невідкладні заходи щодо забезпечення народного господарства і населення України електричною і тепловою енергією в осінньо-зимовий період 1994-1995 року”, Указ від 10.11.1994 р. № 666/94 „Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільсько-господарського виробництва” та ін.⁸⁵). Попри вживані заходи, економічна ситуація у країні залишалася складною. Підприємництво, перебуваючи в лещатах податкового тиску, розвивалося повільно. Приватизаційні процеси гальмувалися

парламентом: у 1995 та у 1996 рр. державні програми приватизації ним не були прийняті взагалі. Програму 1997 р. парламентарі прийняли із значним запізненням – на півроку. У 1998 р. їй вдалося побачити світ у лютому. У 1999 р. прийняття програми в парламенті знову блокувалося.

Характерною ознакою тогочасного приватизаційного процесу було те, що на зміну приватизації 1992–1994 рр., яка проводилася шляхом оренди з викупом або викупу об'єкта трудовим колективом (що дозволило приватизувати 11,5 тис. об'єктів), прийшла сертифікатна приватизація. У 1995–1999 рр. на підставі президентських указів було приватизовано 50,3 тис. підприємств та організацій. Залучити до приватизаційного процесу, як передбачалося, широкі верстви населення державі не вдалося. Збагачувалися ті, хто доривався до влади, та криміналітет. Народ – зuboживав.

Аналіз приватизаційного процесу дозволяв говорити про його непрозорість, нечесність, аморальність і т.п. В одних випадках на очах населення проводилася так звана „передприватизаційна підготовка” невеликих підприємств, наслідком якої ставав їх занепад (різке зниження прибутковості, звільнення персоналу, руйнування обладнання та приміщень), що давало врешті-решт можливість приватизувати те чи інше підприємство за безцінь. В інших випадках, коли справа стосувалася приватизації великих та успішних державних підприємств, що мали стратегічне значення, використовувався шлях доведення підприємства до банкрутства. Мнимого банкрутства. У ці процеси були втягнуті потужні тіньові структури, народні депутати, представники правоохоронних органів, українські та зарубіжні бізнесові структури⁸⁶.

Наслідком процесів, що розгорнулися у країні, стало стрімке зростання тіньового сектора економіки. Як зазначав (у посланні до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2003 році”) сам Л. Кучма, його рівень до загального ВВП зріс із 23% у 1992 р. до 40% у 1997 р. Слід сказати, що на думку експертів, критичним є рівень тіньового сектора економіки у 25–35% від ВВП (припустимий – 10–15%). Таким чином, Україна перевищила показник вдвічі-втричі. Іншою особливістю

українського тіньового сектора економіки було те, що він поширювався не тільки на нелегальні види діяльності, але й дозволені, доходи від яких і виводилися із-під оподаткування.

Із-під оподаткування часто-густо виводилися і приватизовані структури, про які йшлося вище. Робилося це шляхом надання податкових пільг, створення „вільних економічних зон” і т. п.

Щодо створення вільних економічних зон слід зауважити наступне. Закон України №2673 – XII „Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” був прийнятий Верховною Радою 13 жовтня 1992 р. Л. Кравчук свого часу прийняв на виконання Закону тільки одне розпорядження – від 9 березня 1993 р. за №24/93-рп „Про створення вільної митної зони „Чоп-Інтер-Порт”. Л. Кучма ж взявся до активного творення вільних економічних зон. 30 червня 1995 р. з’являється Указ за №497/95 „Про Північно-кримську експериментальну економічну зону „Сиваш”. 18 червня 1998 р. – Указ Президента №650/98 „Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області” та за №657/98 „Про спеціальну економічну зону „Славутич”, 20 жовтня 1998 р. – Указ №1155/98 „Про заходи щодо створення спеціальної економічної зони в місті Миколаєві”, 9 грудня 1998 р. – Указ №1339/98 „Про спеціальну економічну зону „Закарпаття” і, зрештою, Указ №1387/98 „Про заходи щодо створення спеціальної економічної зони „Рені” побачив світ 29 грудня 1998 р. У першій половині 1999 р. з’явилося ще кілька указів Президента: Указ від 22 червня №702/99 „Про спеціальну економічну зону „Інтерпорт Ковель” та від 27 червня №740/99 „Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку та спеціальну економічну зону Порт Крим” в Автономній Республіці Крим”, Указ від 28 червня за №760/99 „Про вільну економічну зону „Порто-франко” на території Одеського морського торговельного порту” та за №758/99 „Про спеціальну економічну зону „Миколаїв”.

Що ж передбачалося цими указами? Розглянемо на прикладі першого з них, який стосувався створення спеціальних економічних зон у Донецькій області. Планувалося створити дві спеціальні економічні зони – „Донецьк” та „Азов” терміном на 60 років. З них

на 30 років планувалося ввести спеціальний митний, податковий та „інші режими економічної діяльності”, зокрема спеціальний режим інвестиційної діяльності. Відповідно до Указу, на період освоєння земельної ділянки (планування території, будівництво інфраструктури спеціальної економічної зони тощо) плата за землю не справлялася. Як і ввізне мито та податок на додану вартість. У разі ж ввезення товарів та інших предметів, що попередньо були ввезені з-за меж митної території України на територію спеціальної економічної зони, на митну територію України з цієї зони, оподаткування здійснювалося відповідно до законодавства України як при імпорті товарів в Україну.

Підприємства (новостворені, репродуковані, реструктуризовані), що знаходилися у спеціальній економічній зоні, звільнялися від сплати збору до Державного інноваційного фонду та сплачували 50% встановленої норми збору до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення на період до 2009 р. До валового доходу підприємств, розташованих у спеціальній економічній зоні, з метою оподаткування не включалася сума інвестицій у вигляді коштів, матеріальних цінностей та нематеріальних активів.

Argumentum ad rem

Кожен український

„бізнесмен” чітко знає, що його особистий добробут залежить від необхідних зв’язків куди більше, ніж від ефективності виробництва, продажу, нових технологій, інвестицій тощо.

Знайшовши потрібний

„кінєць” у коридорах влади і вміло за нього смикнувши, можна збагатитися куди швидше й відчутніше, ніж мозольно працюючи з року в рік на нікому не потрібних чорноземах, приладобудівних заводах і конструкторських бюро. Тож зрозуміло, що вся бізнесова „еліта” нашої „Бананії” зайнята головним чином пошуками „кінців”.

Для вуличного торгівця

досить „кінців” у місцевій міліції та податковій інспекції, для голів колгоспів досить „кінців” у районному чи обласному центрі, для тіньових керівників експортно-імпортних галузей „кінці” потрібні на рівні парламенту, уряду або й президентської сім’ї.

М. Рябчук

Таким чином, економічне життя у вільній економічній зоні суттєво відрізнялося від економічних процесів у межах території держави. Їхнє функціонування фактично стояло на сторожі „сліпих” і „дуже своєрідних” регіональних економічних інтересів, які не бажали вникати в інтереси всієї країни, формувати внутрішній ринок, а відтак прагли тільки особливих умов відтворення, які їм і надавали вільні, спеціальні та інші особливі зони⁸⁷. Вільні економічні зони давали поштовх стрімкій тінізації та криміналізації економіки.

Щодо інвестицій, то вони надходили в Україну в мізерній кількості. Державні кредити, отримані від урядів США (півтора мільярди доларів за п'ять років), ряду європейських країн, міжнародних організацій, з одного боку, дозволили покращити платіжний баланс, але, зрозуміло, вели до зростання зовнішньої заборгованості держави. Якщо Є. Марчук писав, що у 1994 р. зовнішній борг України сягав 3,624 млрд.дол., то сам Л. Кучма у жовтні 1994 р. (у зверненні до Верховної Ради України „Шляхом радикальних економічних реформ”) стверджував, що зовнішньоекономічний борг держави щоквартально збільшувався на 600 млн.дол. і фактично становив 7 млрд.дол.⁸⁸

1996 р. був позначений певною стабілізацією економіки, фінансово-банківської системи в Україні. Наслідком стало значне зниження інфляції, що в свою чергу дозволило на початку осені ввести в обіг українську грошову одиницю – гривню. Середньорічний курс гривні до долара США становив у 1996 р. – 1,8295, у 1997-му – 1,8617, у 1998-му – 2,4495⁸⁹.

Попри певні позитивні моменти у фінансовій сфері, реальність була такою, що фінансові потоки держави концентрувалися в руках кількох груп. Під їхнім контролем перебувала банківська сфера.

У селі відбувалися процеси, пов'язані із перетворенням колгоспів на асоціації й господарські товариства. До початку 1995 р. було розпайовано чи акціоновано 94% існуючих колгоспів, що сприяло у свою чергу виникненню колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), акціонерних товариств, селянських спілок і кооперативів. Якщо на 1 січня 1994 р. у державній власності перебувало 96% землі, а 2,6% належало недержавним

сільгосппідприємствам, то на 1 січня 1999 р. у державній власності залишалось 49% земельних угідь, а 45,8% уже належали недержавним сільгосппідприємствам⁹⁰. Президент, судячи з його слів, високо оцінював свою діяльність, спрямовану на зміну відносин на селі:

„...Я видаю укази не тому, що мені цього хочеться, а тому, що необхідно хоч якось стимулювати процес. Уявіть собі, якби по селу я з 1995 року не видавав укази, то до сих пір колгоспна система залишалась би в недоторканому вигляді”.

Експерти ж, спостерігаючи процеси, що відбувалися на селі, передусім відзначали, що орна земля в Україні переходила у власність безоплатно або за безцінь, а не за реальною ринковою ціною. Це давало можливість отримувати значний прибуток (що створювався за рахунок різниці між реальною вартістю землі та заниженою ціною, сплаченою за неї при покупці), який з'являвся на етапі її перепродажу.

У країні з'являлися фермерські господарства. Втім, їх кількість була дуже незначною і становила у 1999 р. 35,5 тис. Занедбане господарство села ледве животіло, а Кучмінін опоненти нарікали, що в Україні продуктивність сільського господарства відповідає рівневі 1947 р.⁹¹

Друга половина 90-х років позначилася погіршенням матеріального благополуччя українських громадян. Зростала заборгованість по виплаті зарплат, пенсій та інших соціальних виплат. У країні стрімко зростало безробіття. Зокрема – серед молоді. Так, якщо у 1994 р. статус безробітного отримали 55 тис. молодих людей, то в наступні роки їхня кількість невпинно зростала і становила у 1995 р. 73 тис. чол., у 1996 – 160 тис., у 1997 р. – 242 тис., у 1998 р. – 361 тис., 1999 р. – безробітними було визнано майже 400 тис. молодих людей. У кінці ХХ ст. близько третини непрацевлаштованих громадян України були молодими людьми віком до 28 років⁹².

Свого часу перший український президент Л. Кравчук, вдавшись до характеристики діяльності Л. Кучми в 1994–1999 рр., іронічно відзначив, що Леоніду Кучмі знадобилося не менше ніж три роки, щоб зрозуміти, що таке виконувати обов'язки президента⁹³. Тобто, на погляд Л. Кравчука, справжнє президентство Л. Кучми розпочалося десь з осені 1997 р. Для нас така позиція небезінтересна і найперше вимагає відповіді на питання щодо того, а що ж власне змінилося в Україні після 1997 р.?

Відмітною рисою процесів, що розгорнулися у країні з кінця 1997 р., було те, що Президент значно розширив коло своїх повноважень. Це дозволило навіть прибічникам Л. Кучми констатувати, що „державна влада в Україні набула ознак президентської форми правління”⁹⁴. Відбувалося це, зрозуміло, всупереч положенням нової української Конституції. Втім, члени команди Президента оцінювали такий стан справ як однозначно позитивний і намагалися переконати український соціум у „коректності зазначених кроків президента”⁹⁵, хоча б з огляду на економічну ситуацію в державі. Зокрема А. Гальчинський, описуючи проведення у 1998 р. „звужених економічних нарад, які щопонеділка проводилися під головуванням Президента”, вказував, що досягнуті на них домовленості реалізувалися через механізми прийняття відповідних указів Президента, постанов уряду та нормативних документів Нацбанку, і це давало неабиякий позитивний ефект.

Загалом упродовж 1998 р. та трьох місяців 1999 р. було прийнято 92 укази Президента з найгостріших питань економічної політики.

„Будемо об'єктивними: багато з цих указів, – зауважував А. Гальчинський, – стосувалися різних аспектів фінансової політики й далеко не в усьому відповідали (з формального боку) повноваженням, що їх мав Президент згідно з перехідними положеннями Конституції України”⁹⁶.

Так, були прийняті укази, що стосувалися оподаткування (наприклад, Укази: №423/98 від 07.05.1998 р., №453/98 від 11.05.1998р., №652/98 від 18.06.1998 р.), виробництва, розвитку територій (наприклад, Укази 332/98 від 21.04.1998 р., №455/98 від

11.05.1998 р., №650/98 від 18.06.1998 р.), фондового ринку, бюджету (№654/98 від 18.06.1998 р., №756/98 від 08.07.1998 р., №860/98 від 08.08.1998 р.). Доцільність подібних президентських кроків, з-поміж іншого, його команда намагалася пояснити зокрема тим, що Верховна Рада в очікуванні парламентських виборів була фактично „паралізована”. Але звернемо увагу на те, що не всі з президентських указів запрацювали. Так, приміром, 8 липня 1998 р. з’явився президентський Указ за №754/98 „Про окремі питання створення промислово-фінансових груп”, а 1 червня 1999 р. – аналогічний: „Про деякі питання створення промислово-фінансових груп”, які не вступили в дію в результаті відхилення проекту Закону України про внесення змін і доповнень до Закону України „Про промислово-фінансові групи в Україні” згідно з постановами Верховної Ради №87-XIV від 8 вересня 1998 р. та №780–XIV від 30 червня 1999 р.

Високо оцінив економічні укази Президента, видані після прийняття Конституції (під час дії перехідних положень Основного Закону), і майбутній третій український президент В. Ющенко. Ці укази, як твердив В. Ющенко, відіграли важливу роль у реформуванні відносин власності, переведенні української економіки на „ринкові засади”⁹⁷.

Втім, були і відверті жорсткі критики досягнень Л. Кучми та його команди, які вважали, що друга половина президентського терміну Л. Кучми була часом, коли він „домагався локальних успіхів на тлі глобальних невдач”⁹⁸. У 1999 р. Є. Марчук видрукував працю під назвою „П’ять років української трагедії”, де зробив невтішний висновок:

„Рухаючись до Європи, потрапили в Африку; будуючи демократію, опинилися в напівфеодальній державі; забезпечуючи права людини, фактично маємо систему геноциду; забезпечуючи підтримку базових галузей, отримали їх катастрофічний розвал; захищаючи власного виробника, остаточно його знищуємо; розвиваючи малий і середній бізнес, отримали тотальну монополізацію господарського життя країни тощо”⁹⁹.

Є. Марчук нагадував, що на початку „реформ” у 1994 р. Україна входила у групу розвинених країн – була на 54 місці, а в 1999 р. опинилася на 102-му. Держава накопичила 60 млрд. грн. зовнішнього боргу, внутрішній же борг – вчасно невикладені зарплати і пенсії – сягав понад 10 млрд. грн.¹⁰⁰.

„З економікою України відбувається надзвичайно небезпечна злаякісна трансформація, – застерігав Є. Марчук. – Ми стоїмо на тій межі, після якої руйнівні процеси починають набирати незворотного характеру”¹⁰¹.

Наслідками ж реформаторських зусиль Л. Кучми стали, як стверджував претендент на черговий президентський термін, критична неконтрольованість ситуації у товаровиробничій сфері; пригнічення платоспроможного попиту та купівельної спроможності населення і підприємств; „доларизація” економіки, наростання тіншового та фіктивного капіталу; втрата державних підходів до підтримки і стимулювання пріоритетних галузей та виробництв, де сконцентровано найвищий науково-технічний та інноваційний інтелект нації; спонтанність і відсутність економічного та соціального ефекту від роздержавлення і приватизаційних процесів; суттєві втрати валового внутрішнього продукту і національного доходу через неврегульованість і безконтрольність експортно-імпортних операцій; втрата керованості найважливішими макроекономічними процесами, порушення основної макроекономічної пропорції – між попитом і пропозицією; руйнування системи оплати праці і матеріального стимулювання; деградація високотехнологічних галузей і величезний перекид у бік низькорентабельних, енергозатратних і низько-технологічних сировинних галузей¹⁰².

Аналіз ситуації, що склалася в економічній галузі, дозволяв твердити про те, що в країні склалася „непланова і неринкова економіка”. Ця економіка зумовлювала те, що економічне становище будь-якого суб’єкта господарювання дуже мало залежало від його власне господарчої, виробничої діяльності, зате великою мірою (або навіть винятково) – від зв’язків з владою, чи „кінців” у

владі. Від тих „кінців” залежало вибивання пільгових кредитів, списання боргів, діставання експортно-імпортних та інших ліцензій, пробивання необхідних законів і дірок у них, тлумачення незліченних інструкцій і приписів, приховування за кордоном валютного виторгу, більш чи менш успішне ухиляння від податків та інше¹⁰³. Інший висновок стосувався того, що в умовах деградації системи влади „всі без винятку державні дії” (укладання міжнародних угод, приєднання до будь-яких міжнародних організацій, отримання іноземних кредитів, випуск облігацій внутрішньої державної позики, створення довірчих товариств, приватизація, зміни в податковому законодавстві в будь-який бік, надання цільових державних кредитів українським підприємствам, дотування сільськогосподарських і вугледобувних галузей, створення вільних економічних зон, захист вітчизняного товаровиробника тощо) давали тільки протилежний ефект і перетворювалися на загрозу національній безпеці та „чинники катастрофічного руйнування суспільства”, а тому – „будь-які дії нинішньої влади тільки погіршують ситуацію”¹⁰⁴.

Одним із наслідків зубожіння населення було те, що в країні гальмувалися процеси, пов'язані із розвитком середнього класу, який у розвинених країнах є основою громадянського суспільства, контролера влади, сили, бажання і устремління якої були визначальним чинником для прийняття політичних рішень, вибору напрямів суспільного розвитку у другій половині ХХ ст.

6. Зовнішньополітичні пріоритети Президента

Під час першого президентського терміну Л. Кучми Україна досягла певного поступу у зовнішньополітичній галузі. Після обрання Л. Кучма почав активно контактувати з найвищими посадовими особами іноземних країн. Так, у жовтні 1994 р. Президент України здійснив візит до Канади, під час якого було підписано договір про дружбу та співробітництво між Україною та Канадою. У листопаді – з державним візитом побував у США. Тоді ж, у листопаді 1994 р., Українська держава приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (від 1 липня 1968 р.), і за кілька

тижнів отримала гарантії безпеки від президентів Росії, США та прем'єр-міністра Великої Британії. Відмова від ядерної зброї уможливила для України підписання Хартії українсько-американського партнерства.

У 1995 р. Л. Кучма продовжував активно знайомитися зі світом. У березні український Президент з офіційним візитом побував у Японії. У травні – здійснив державний візит до Італії та Ватикану. У квітні 1995 р. Україна підписала Договір про дружні відносини й співробітництво із Чехією. У травні відбувся державний візит президента США Б. Клінтона до України, що засвідчив підтримку спроб українського Президента, спрямованих на реформування української економіки. У вересні 1995 р. Українська держава стала повноправним членом Ради Європи. Наприкінці року Президент України здійснив державний візит до КНР та офіційний візит до Великої Британії та Північної Ірландії.

Наступні роки були позначені не меншим інтересом міжнародного співтовариства до України та її лідера. У квітні 1996 р. Україну з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр Великої Британії Дж. Мейджор. У травні 1997 р. відбувся офіційний візит президента Республіки Польща А. Квасневського, під час якого було підписано двосторонні міждержавні угоди про співробітництво. Візит Л. Кучми в наступному місяці до Румунії дозволив підписати Договір про відносини добросусідства й співробітництва з румунською стороною. Влітку до України з державним візитом приїздив президент Чехії В. Гавел. Зрештою влітку ж було підписано „Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО”.

Свідченням зростання авторитету України на міжнародній арені було те, що головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН було обрано міністра закордонних справ України Г. Удовенка. Таким чином, на західному напрямі в Україні все складалося добре. Свідченням цього, з-поміж іншого, було те, що у наступному – 1998-му – році Українська держава вустами Президента своєю стратегічною метою проголосила членство в ЄС. Крім того, у квітні 1998 р. відбувся офіційний візит федерального канцлера Республіки Австрія В. Кліма до України, у вересні – президента Французької республіки Ж. Ширака. У січні 1999 р. з офіційним візитом в Україну приїздив

прем'єр-міністр Канади Ж. Крет'єн. А в квітні Президент України здійснив робочий візит до США, де взяв участь у Вашингтонському самміті НАТО та першому засіданні комісії Україна-НАТО на найвищому рівні. У червні ж у рамках свого офіційного візиту до Республіки Польща Л. Кучма брав участь у конференції „Центрально-Східна Європа на шляху до Європейського Союзу”. Усі ці події були своєрідним месіджем західного світу українцям.

Налагоджувала Україна зв'язки і з колишніми радянськими республіками: у 1997 р. український Президент був серед ініціаторів створення об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови (ГУАМ) з метою координації зусиль та співробітництва в галузі урегулювання військових конфліктів, регіонального сепаратизму, вступу нових держав у НАТО. Лідери 4 держав заявили про бажання співробітництва в створенні „Євразійського транскавказького транспортного коридору” – шляху із Європи у Азію в обхід Росії. У 1999 р. до ГУАМ приєднався Узбекистан. І хоча ГУУАМ виявився, як з'ясувалося невдовзі, не дуже ефективним утворенням (далися ознаки незадовільний стан економіки, відсутність інституційного механізму для економічної кооперації, недостатній прогрес економічних і структурних реформ у всіх країнах ГУУАМ, недорозвиненість приватного сектора і майже повна відсутність середнього класу, географічна віддаленість, неадекватність національних правових систем, що створило труднощі для економічного співробітництва в рамках об'єднання¹⁰⁵), Росія не була у захваті від інтеграційних процесів, що розпочалися у неї під боком без її участі. Крім того, у росіян виникли побоювання, що ГУУАМ може перетворитися на військовий блок.

Дещо інакше вибудовувалися взаємини із самою Росією. Попри підписання у травні 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною й Російською Федерацією (високо оціненого, між іншим, наступником Л. Кучми на президентській посаді В. Ющенком, котрий звертав увагу на те, що Л. Кучма особисто доклав багато зусиль до укладання і ратифікації Договору, чим „заклав основи двосторонніх відносин, остаточно юридично зафіксував визнання Росією України як суверенної держави”¹⁰⁶), відносини між двома державами були напруженими. Слід пригадати,

що президентство Л. Кучми почалося, коли «російський слід» дався взнаки в Криму: проведення на початку 1994 р. президентських і парламентських виборів на півострові увінчалось перемогою представників блоку „Росія”, які з 94 місць отримали у парламенті 54. Президентом став Ю. Мешков, а парламент автономії очолив С. Цеков. У травні при найактивнішій участі нового керівництва було „розморожено” і введено в дію прийняту ще 6 травня 1992 р. конституцію Криму. Один з представників блоку „Росія”, лідер Народної партії Криму В. Межак заявляв, що основна мета блоку — „становлення і розвиток Республіки Крим як самостійної правової демократичної держави”, а кінцева мета — „відновлення єдності з Росією й іншими державами СНД”, укладання економічного, політичного та військового союзу з „наступним утворенням федеративної або конфедеративної держави”¹⁰⁷.

Слідом за такими заявами було розгорнуто масштабну роботу, спрямовану на відокремлення Криму від України. Як зазначив згодом Президент України, такий курс кримського керівництва „активно підтримувався певними силами у Москві”¹⁰⁸.

Кримська криза згасла лише після того, як Ю. Мешков здійснив невдалу спробу захопити будинок парламенту автономії (копіюючи ельцинський сценарій початку 90-х?). Згодом кримський президент-невдаха перебрався до Москви, знайшовши, вочевидь, там моральне (і напевно не тільки) заспокоєння. А Л. Кучма через деякий час з гордістю написав, що Україна змогла без сторонньої допомоги ввести конфлікт у Криму „у цивілізоване русло”^{*}.

---

* У 1995 р. рішенням Верховної Ради України кримську конституцію, посаду президента, а крім того 40 законів (тих, які найбільше суперечили Конституції України) було скасовано. Парламент Криму втратив право приймати закони взагалі. Уряд Криму було виведено із-під підпорядкування Верховної Ради автономії і підпорядковано Кабінету Міністрів України. Севастополь, як і Київ, було виділено в окремий територіально-адміністративний регіон та підпорядковано безпосередньо центральним органам держави. Республіка стала називатися Автономна Республіка Крим. За нею залишилася певна економічна самостійність. У 1998 р. був прийнятий 5-й варіант конституції АРК. АРК має Верховну Раду — 100 депутатів від Криму (без Севастополя), яка не є законодавчим органом, а складовою представницької влади; Раду Міністрів, що формується ВР АРК та Кабміном України і підпорядковується їм. Глава уряду призначається парламентом АРК за погодженням з Президентом України. (Регіональний портрет України. — С.12, 13).

Надалі взаємини з Росією розвивалися неоднозначно. Українське суспільство виразно розділилося на два умовні блоки: ті, хто прагнув будувати міждержавні відносини України й Росії на рівноправній основі — як двох суверенних держав, і тих, хто в силу етнічних, ідеологічних чи інших мотивів прагнув будувати українсько-російські взаємини, якщо не у відповідності та на основі колишніх традицій, то все ж визнаючи політичне верховенство Росії, захищаючи й відстоюючи передовсім російські, а не українські національні інтереси тощо. А підкріплювалася така відверто проросійська позиція простими, так би мовити, аргументами, починаючи від рясно пересипаними міфами посилянь на «спільне історичне минуле», наявністю потужної російської нацменшини на території України, й закінчуючи „економічним аргументом”, суть якого зводилася до того, що без російських газу, нафти, ринку і т. п. Україна просто не спроможна до життя. Інколи в силу вступали й інші — геополітичні й імперські за суттю — аргументи: Україна, як і вся СНД, є територією, що повинна контролюватися винятково Росією (а не, приміром, США чи Європою). Висновок: українські інтереси — як мінімум вторинні у порівнянні з інтересами Москви.

Така позиція повністю корелювалася з планами, задекларованими Президентом РФ у своєму Указі №940 від 14 вересня 1995 р. про стратегічний курс Росії щодо країн СНД, згідно з яким Україна розглядалася як російське генерал-губернаторство, „зона національних інтересів Росії”. Учасники Конгресу української інтелігенції (серед яких були І. Драч, В. Брюховецький, А. Гришук, В. Єськов, Л. Кадирова, В. Карпенко, П. Костюк, К. Морозов, П. Перебийніс, А. Погрібний, Ю. Покальчук, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, Г. Яблонська, Я. Яцків та інші), що відбувся в Києві 11 листопада 1996 р., вказували, що „частина державних поводитирів” виступає захисником національних інтересів Росії в Україні, підпорядковує свої дії стратегічним планам Кремля, що в Україні поновився кількасотлітній стратегічний курс „Україна без українців”, курс на знищення української нації під прикриттям „загальнодемократичної”, „загальнослов'янської”, „загальноправославної” демагогії, що „завжди слугувала нашим гнобителем”¹⁰⁹.

Заяви, як і сама поява Конгресу української інтелігенції, створеного у 1996 р., були свідченням того, що в сприйнятті української (чи, точніше, проукраїнської) інтелігенції відбулися зміни. На підтримку Президента Л. Кучми ніхто з українців не висловився так, як висловлювався дехто з них на підтримку Л. Кравчука (як, приміром, один із найвідоміших дисидентів і політичних в'язнів Радянського Союзу Ю. Бадзьо у праці „Влада – опозиція – держава в Україні. Думки проти течії”). Повторюючи, що в Україні твориться держава „великою мірою – не українська”, представники української (проукраїнської) інтелігенції, які по роду своєї діяльності мали б бути далеко від політики, усвідомлювали, що не мають „права сходити з „робочої трансмісії” (як висловлювався І. Драч): недорозвиненість українського суспільства зумовлювала їхню участь у політиці¹¹⁰.

У такому контексті промовистою була позиція Президента Л. Кучми, особливості його ставлення до сусідньої держави. У зв'язку з цим варто пригадати, що у свій час – у січні 1994 р. – Л. Кучма став співголовою Міжрегіонального блоку реформ, програма якого націлювала членів організації фактично на знищення Української держави (на що, зокрема, вказував В. Чорновол, вбачаючи у МБР найнебезпечнішого противника). Чи ж змінилися Кучмині орієнтири з приходом на президентську посаду? Звісно, ні.

„Як я, – запитував Л. Кучма, – насправді ставлюся до Росії? А як я можу ставитися до країни, де у мене живе стільки друзів? ...Як я можу ставитися до землі, на якій і захищаючи яку мій батько прийняв свій останній бій? Як я можу ставитися до країни, звідки родом моя дружина, росіянка за національністю?”¹¹¹

Як бачимо, особисте – друзі, батько, дружина – зумовлювало ставлення українського Президента до сусідньої держави й у свій спосіб покладали на нього „братерські зобов'язання”. Вони привалювали над тим, що, здавалося б, мало стояти попереду – над відповідальністю за реалізацію інтересів народу, який обрав на президентську посаду. У зв'язку з цим питання про те, чи може

політик найвищого рангу дозволяти собі почуття там, де має панувати ratio й здоровий прагматизм, звучить як риторичне.

„Ще на посаді прем'єр-міністра, — зауважував Президент, — я докладав усіх зусиль до того, щоб нормалізувати політичні відносини України з Росією, а через них і економічні. Мені не вистачало для цього владних повноважень, а владі — і виконавчій, і законодавчій — волі, мудрості, бажання і уміння. Ставши Президентом, я оголосив відносини з Росією одним з головних пріоритетів України, і підписатися під цією заявою готовий завжди”¹¹².

Пріоритетність Росії проявлялася в тому, що, як наголошували опозиційно налаштовані до влади політики та представники української інтелігенції, Л. Кучма часто поступався українськими інтересами на користь Росії. Українськими інтересами й українською територією. Так, наприклад, всупереч Конституції України 1996 р. (зокрема статті 17, яка проголошує, що „на території України не допускається розташування іноземних військових баз”), Чорноморський флот Російської Федерації одержав право базуватися у м. Севастополі на період до 2017 р., чим було закладено основу для підвищення проблемності українсько-російських взаємин щонайменше на найближчі 10–15 років. З урахуванням цього відходив на задній план той факт, що Л. Кучма відмовився підписувати угоди про так звані зовнішні кордони СНД, утворювати митний союз з Росією, підписувати конвенцію про Міжпарламентську асамблею СНД. З цими, як і деякими іншими питаннями, пов'язаними із „підтягуванням” України до Росії, український Президент вирішив просто зачекати (як з'ясується під час його другого президентського терміну).

Nuda veritas

Ні для кого не секрет, що починаючи ще з 1992 року Чорноморський флот відіграє в Україні роль не тільки військового формування, оскільки на його основі формується політична ситуація в Криму. Чорноморський флот є оплотом антиукраїнської позиції певних сил.

К. Морозов

Російські „зобов’язання” Л. Кучми зумовили ту обставину, що, починаючи з самого початку 1997 року, в пресі активно почала обговорюватися наступна президентська кампанія в Україні й висловлюватися припущення, що Росія підтримуватиме переобрання Л. Кучми на новий президентський термін (чого, що показово, сусідня держава не робила стосовно Л. Кравчука, який підозрював, що Росія доклала зусиль і до організації шахтарських страйків на Сході України, і до дострокового його переобрання на президентській посаді¹¹³). Незважаючи на явні та латентні форми взаємин Л. Кучми з керівництвом Росії, в українському суспільстві були ті, хто згодом промовив, що мине небагато часу і люди будуть говорити про Президента Л. Кучму як про одного з найбільших патріотів-державників незалежної України¹¹⁴.

7. Суспільство під пресом цензури та нагляду

Наприкінці 90-х у президентській Адміністрації після чергового порушення Президентом Конституції з’явилася посада уповноваженого Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ. Така новація насторожила передовсім опозицію. Вступаючи у суперечку з президентськими юристами, опоненти вказували на те, що, по-перше, СБУ не підконтрольна Президенту, а тільки підпорядкована, що не одне й те саме. По-друге, незважаючи на те, що відповідно до Закону „Про службу безпеки України” діяльність державних органів у сфері національної безпеки координує і контролює РНБО України, очолює яку Президент України, він все ж не заміняє собою всю Раду. Тому й не може мати власного „контролера” в СБУ. Зрештою, представники опозиції акцентували увагу на 106-ій статті Конституції, відповідно до якої Президент не мав права свої повноваження передавати іншим особам чи органам.

Відтак у цей час все частіше почали лунати заклики до „урізання” впливу президентської вертикалі шляхом внесення змін до Основного Закону, введення у дію закону про імпічмент Президенту. Втім, знаходилися і противники того, щоб „позбавити Президента його центральної ролі в системі політичних зв’язків”, які

зауважували, що зміни програмного порядку в Конституції робити не на часі: це небезпечно в умовах економічної, політичної та соціальної кризи¹¹⁵.

Досить невпевнено у той час почувалися засоби масової інформації, оскільки контроль за їхньою діяльністю з боку влади ставав все більш відчутним. Прикметно, що майже відразу після свого переобрання у 1994 р. перший Президент України Л. Кравчук в одному із своїх інтерв'ю газеті „Зеркало недели” акцентував на тому, що під час його правління газети і телебачення були більш критичними.

„Здається мені, – розмірковував Л. Кравчук, – що хтось міцно тримає засоби масової інформації в кулаку. Я не маю необхідної інформації із газет. Ні, вони не говорять не те, вони говорять не все...”¹¹⁶

Перший Президент був правий: для ЗМІ, які не були запобігливими з владою, починалися не кращі часи. Відкрито про це заговорили і самі журналісти, зауважуючи, що українська преса „залякана до смерті”^{*}.

З мас-медіа влада боролася, застосовуючи судові механізми. Звичайною справою стали позови до ЗМІ щодо захисту не стільки честі та гідності того чи іншого державного чиновника або політика, але й грошової компенсації моральних збитків у розмірах, які призводили до банкрутства і припинення діяльності (знищення) видань. Так, після накладання штрафу у розмірі 3,5 млн. гривень, припинився, наприклад, вихід газети „Всеукраинские ведомости”. Загалом, за деякими даними, у 1999 р. проти українських ЗМІ було подано близько 2200 судових позовів на загальну суму понад 90 млрд.

---

* На початку 1995 р. небіжчик С. Набока стурбовано переймався: „Почему, ну почему никто толком до сих пор не критиковал Леонида Даниловича? Ведь вспомним, как вкусно ругали Кравчука все его время. С первых и до последних дней. Закрадываются ужасные и вызывающие дрожь подозрения. Одно из них состоит в том, что украинская пресса запугана до смерти”. (Див.: Набока С. Леонид Кучма: премьер и президент. Взгляд и нечто // Зеркало недели. – 1995. – №1. – 6 января. – С.3.)

грн. (16,5 млрд. дол. США), тоді як, наприклад, річний бюджет держави складав тільки 33 946 526,9 млн. грн. (6,2 млн. дол. США)¹¹⁷.

Інколи газети переставали виходити внаслідок адміністративного рішення. Так, відповідно до розпорядження міністра інформації від 28 січня 1998 р. було призупинено вихід газети „Правда України”. Зняття заборони на друк газети, здійснене невдовзі Арбітражним судом, не сприяло виправленню ситуації, оскільки все на круги свої повернула Генеральна прокуратура України, внівши протест на рішення суду.

Наслідком фактичного запровадження у країні цензури стало зникнення з телефіру каналу УТ-1, в рік прийняття Конституції, програми „Післямова”, на каналі УТ-2 – програми „Вікна”. Відбулися процеси стосовно газети „Політика”, бюлетеня „Ми”. У лютому 1998 р. було припинено пряму трансляцію засідань Верховної Ради України. Останнє рішення було прийняте Міністерством інформації України (створене на базі Міністерства України у справах преси та інформації у 1996 р.).

У другій половині 90-х років ХХ ст. українські мас-медіа потерпали й від численних податкових перевірок, залякування спонсорів та рекламодавців.

Оцінюючи ситуацію, що склалася, самі журналісти констатували неготовність нинішньої влади до розуміння, що таке свобода слова, не кажучи вже про усвідомлену потребу в ній¹¹⁸. Наслідком стало те, що в державі не залишилося „об’єктивних, збалансованих впливових видань”, а більшість з існуючих контролювалася „якщо не командою Президента”, то „певними політичними структурами”¹¹⁹. В Україні складалася ситуація, коли було „можна говорити про будь-яку пресу, окрім незалежної”¹²⁰.

Але не тільки журналісти, але й загалом суспільство все частіше почало говорити про те, що „на людські права українця чиниться цинічний, агресивний тиск”, якого Україна не знала з 30-х – 50-х рр.¹²¹. З такими висновками певною мірою солідаризувалася Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ). 27 січня 1999 р. ПАРЄ прийняла рекомендацію № 1335 (1999) „Дотримання Україною зобов’язань”, в якій висловила жаль з приводу того, що „у перехідний період між тоталітарною та демократичною державою

Україна не досягла чіткого розподілу між судовою, законодавчою та виконавчими владами”, та вказала на існуючий контроль виконавчої влади і рішучість утримувати політичну владу, іноді незаконно, що може неналежним чином вплинути на наступні президентські вибори¹²². ПАРЄ констатувала, що органи влади України повинні вживати більше заходів для забезпечення верховенства права, оскільки не виконуються рішення судів, у державі зростає корупція та злочинність, військовий склад Міністерства внутрішніх справ використовується для приватних цілей. ПАРЄ наголосила, що державні ЗМІ повинні розвивати нейтральну та незалежну редакторську лінію; у разі ж започаткування будь-якого судового процесу проти опозиційних ЗМІ цей процес має відбуватися з неухильним дотриманням процедури, без примусу засобу масової інформації, стосовно якого проводиться слідство, до закриття¹²³.

На той час заговорили й про те, що Президент „веде країну шляхом конфронтації”, наблизивши до себе ряд угруповань, „тісно пов’язаних з організованою злочинністю”¹²⁴. Українці, ревниво стежачи за діями Президента, та, зокрема, за тим, лідерів яких партій він наближує до себе, зауважували, що, попри досить розмаїтий український партійний спектр, все ж існує „лише дві партії!” – українська та антиукраїнська¹²⁵. Противники Л. Кучми задумувалися, як не допустити його участі та перемоги на президентських виборах 1999 р. і пропонували розпочати процедуру імпичменту, вважаючи, що вона є найдешевшим і найнадійнішим засобом зменшення довіри до Президента, оскільки для її початку потрібна проста більшість від складу Верховної Ради, яка б проголосувала за створення спеціальної слідчої комісії. Ця, остання, як планувалося, вивчатиме звинувачення, висунуті проти Л. Кучми (а їх опозиціонери вбачали не тільки в постійному порушенні Конституції, але й у політиці щодо Чорноморського флоту та Севастополя, у односторонньому незаконному роззброєнні України на користь Росії, трастовій афері, яка вдарила по значній частині населення)¹²⁶. Показово, що прихильники таких дій не сподівались на їх результативність, але думали, що вони уможливлять розкриття зловживань владою Президентом та його оточенням „з трибуни

Верховної ради та в ЗМІ впродовж року до виборів”¹²⁷. Стосовно процедури імпічменту варто зазначити, що в Україні вона була не розробленою належним чином. Підставою для імпічменту могла бути державна зрада чи інший злочин Президента. У такому випадку Верховна Рада спочатку конституційною більшістю мала підтримати ініціативу щодо імпічменту, створити спеціальну тимчасову слідчу комісію, згодом – заслухати її висновки. У разі наявності державної ради чи злочину з боку Президента – 2/3 свого складу підтримати рішення щодо його обвинувачення. Далі Конституційний суд України мав дати свій висновок щодо дотримання процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент. Верховний Суд мав підготувати своє заключення, яке б засвідчило, що Президент справді зрадив або скоїв злочин. Тільки після цього Верховна Рада 3/4 конституційного складу могла б проголосувати за імпічмент. Таким чином, процедура була надзвичайно громіздкою, передбачала участь кількох сторін – Верховної Ради, Конституційного та Верховного судів України. Колізія виникала тоді, коли мова заходила про склад спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради (зокрема, таких її учасників, як „спеціальний прокурор”, „спеціальні слідчі”), оскільки законодавчо цей склад не витлумачувався. Тож процедура імпічменту мала мізерні шанси на успішне проведення. Попри це Комітет з правової політики Верховної Ради проголосив початок процедури імпічменту Президенту наприкінці серпня – на початку вересня 1997 р.

Коментуючи ситуацію, Є. Марчук зауважив, що рішення Комітету з правової політики про початок процедури імпічменту свідчить про те, що конфлікт у взаємовідносинах парламенту і президента стає все глибшим і вже виходить із сфери міжособистісних відносин Кучма – Мороз. Рішення „прийняв профільний комітет, в якому представлені різні політичні сили, у тому числі діаметрально протилежні за своїми ідеологічними доктринами”¹²⁸.

У такій обстановці 29 березня 1998 р. проходили вибори до Верховної Ради України. Відбувалися вони за змішаною системою. ЦВК допустила до участі у виборах 30 політичних партій і блоків (із 56 політичних партій, зареєстрованих на 1 січня 1998 р.). Показовим було те, що вибори до Верховної Ради деякі претенденти на

парламентські місця, як наприклад, Всеукраїнське об'єднання „Громада” на чолі з П. Лазаренком, проводили під гаслами своєї опозиційності до чинного Президента.

У ході виборів виборчий бар'єр – 4-відсотковий – подолали такі партії й блоки, як Компартія України, Народний рух України, Соціалістична–Селянська партії України, Партія зелених, „партія влади” – Народно-демократична партія, об'єднання „Громада”, Прогресивна соціалістична партія та Соціал-демократична партія України (об'єднана). Відповідно отримавши врешті-решт 123, 46, 35, 19, 31, 24, 17 і 17 мандатів. Крім того, до парламенту був обраний 101 позапартійний депутат. 35 мандатів в одномандатних округах отримали 35 представників від партій і блоків, які не подолали 4-відсотковий бар'єр по багатомандатному округу. Аналіз виборчої кампанії дозволив твердити спостерігач про значний „вплив адмінресурсу” (переважно на місцях) на результати виборів. Зокрема, за спостереженнями експертів, можливостями адмінресурсу скористалися ПСПУ та СДПУ(о). Перша оперлася на 20,9% голосів виборців Сумської області, а друга – на 31,2% голосів закарпатців. Втім, це не завадило декому дивуватися: „Якщо говорити про НДП і адміністративний ресурс, то де ж цей ресурс, як він спрацював і чи був цей ресурс?”¹²⁹. А тому й висновок був зроблений досить однозначний і зводився він до того, що такого поняття, як „адміністративний ресурс”, - немає¹³⁰. У парламент потрапляли і завдяки „подачкам” виборцю („пайки”, пляшки горілки і т. п.). Таким чином, корумпований депутат був тільки таким собі продовженням корумпованого виборця, про що неодноразово говорили самі „народні обранці”.

Nuda veritas

Я нагадаю, що за підсумками спікеріади 1998 року ВР проголосувала за рішення про створення тимчасової слідчої комісії по спікеріаді. Не було секретом, що бюлетені продавалися, а за підтримку того чи іншого кандидата платили по 10 тис. доларів.

Тоді про поточні ціни на чисті бюлетені, а також про суми, які виділялися на „проштовхування” деяких кандидатів у спікери, депутатів інформували прямо з парламентської трибуни.

В. Суслів

Структурування нового парламенту показало, що 39% мандатів дісталися лівим партіям, а 41% – лояльним до Президента (НРУ, СДПУ(о), ПЗУ, НДП). Іншою частиною мандатів – 20% – володіли позафракційні депутати та члени фракції „Громада”, що становили відповідно 49 та 39 чоловік із 448 загалом обраних. У ході тривалих дискусій та проведення у травні – липні 18-ти голосувань врешті-решт на початку липня було обрано голову Верховної Ради, яким став лідер СелПУ О. Ткаченко. Його першим заступником було обрано комуніста А. Мартинюка, а В. Медведчука (представника СДПУ(о)) – заступником*.

Перед президентськими виборами 1999 р. у деяких політичних партіях відбулося перегрупування – дехто з їхніх членів змінив свою партійну приналежність. Зокрема, так вчинив один із членів СДПУ(о) Є. Марчук, який вийшов із лав партії та згодом став одним із безпартійних претендентів на президентську посаду (партія, яку він залишив, була зорієнтована на підтримку Л. Кучми). Крім нього у виборах 31 жовтня взяли участь чинний Президент Л. Кучма, Голова Верховної Ради О. Ткаченко; народний депутат, лідер КПУ П. Симоненко; народний депутат, лідер соціалістів О. Мороз; народний депутат, голова ПСПУ Н. Вітренко; народні депутати та рухівські чільники Ю. Костенко та Г. Удовенко; безпартійний мер міста Черкас, президент Асоціації міст України В. Олійник; народний депутат, лідер УСДП В. Онопенко. Крім того, голова Слов'янської партії, староста конгресу російських організацій України О. Базилюк, народні депутати України М. Габер (голова Патріотичної партії України), Ю. Кармазін (голова Партії захисників Вітчизни), В. Кононов (голова Партії зелених), О. Ржавський (Голова Всеукраїнського політичного об'єднання „Єдина родина”).

Серед претендентів на посаду було кілька (Л. Кучма, О. Мороз, П. Симоненко, Н. Вітренко), які, як свідчили соціологічні опитування, мали в суспільстві більшу чи меншу підтримку. Значно

---

* Прикметною рисою даного скликання Верховної Ради стало те, що саме на ньому депутати проголосували за новий порядок обчислення скликань парламенту, прийнявши вибори 1990 р. за точку нового відліку. Тож 2000 рік фактично став роком „постання” Верховної Ради України 3-го (а не 14-го) скликання.

відставали від них за популярністю О. Ткаченко, Є. Марчук, Г. Удовенко, Ю. Костенко, В. Онопенко. Стосовно ж інших претендентів, то їхні шанси на успіх були ще меншими. Таким чином, можна твердити, що чинному Президенту конкуренцію могли скласти найперше представники лівих. І насамперед – комуністів.

Правда, влітку 1999 р. почав вимальовуватися інший сценарій, оскільки виникла коаліція з лівих та центристів. У неї увійшов О. Мороз, О. Ткаченко, Є. Марчук та В. Олійник. Коаліція отримала назву „канівська четвірка” (за місцем укладання угоди – біля могили Т. Шевченка у Каневі). Симбіоз лівих з центристами виявився недовговічним, оскільки „четвірка” не змогла домовитися про об’єднання зусиль, відмову від участі у перегонах трьох заради підтримки одного, який би став вагомою противагою Л. Кучмі чи П. Симоненку. А далі В. Олійник та О. Ткаченко відмовилися від участі у виборчих перегонах. Є. Марчук та О. Мороз пішли на вибори незалежно один від одного.

А між тим, влада прибрала до рук ЗМІ, шпальти яких напередодні виборів просто „дихали” майже всенародною підтримкою Л. Кучми. Це насторожувало представників навіть тієї партії, яка ще зовсім недавно гордо називалася „партією влади” – НДП (і в якій, як говорили, СДПУ(о) просто видерла це „звання”): з’явилися побоювання, що створивши таку ілюзію всенародної підтримки чинного Президента, „дуже просто потім піти на фальсифікацію виборів”¹³¹. Ці побоювання живилися певною мірою тим, що Кучмина передвиборна кампанія велася достатньо непрозоро. Поряд із офіційним виборчим штабом, приміром, діяв і паралельний „тіньовий”, що працював під вивіскою благодійного фонду „Соціальний захист”¹³².

За результатами першого туру голосування учасниками другого туру стали Л. Кучма, який набрав 36,49% голосів виборців, та П. Симоненко із 22,24% голосів.

Ті, хто агітував за Л. Кучму перед другим туром виборів, пояснювали необхідність підтримки народом чинного Президента хоча б тільки через те, що країна почала тільки-тільки налагоджувати своє економічне життя, почали розгортатися реформи, а гіпотетична

перемога П. Симоненка, мовляв, однозначно призвела б до відкочування назад, у минуле.

У ході другого туру голосування перемогу здобув Л. Кучма, отримавши 56,25% голосів і вдруге ставши, таким чином, Президентом України. Перемога Л. Кучми породила численні запитання. Зокрема, учасники виборчого процесу заговорили про фальсифікацію результатів виборів, до такої думки підштовхували факти, що мали місце, приміром, на Сході України. Так, 31 жовтня 1999 р. у Донецькій області вперше була задіяна система кримінальних вкидань бюлетенів, чим цілеспрямовано займалися організовані злочинні угруповання¹³³. Крім того, у тій же Донецькій області у першому турі переміг П. Симоненко, виборовши перемогу у 19 із 23 округів області та здобувши 39% голосів, а Л. Кучма – 31%. 11% отримала Н. Вітренко і більше ніж 6% – О. Мороз. У другому турі – 14 листопада – П. Симоненко переміг чомусь тільки у двох округах. Тож переможцем виявився Л. Кучма, здобувши 52% голосів виборців¹³⁴.

Аналіз президентської кампанії в Україні змусив говорити українських аналітиків про те, що Кучминим політехнологам блискуче вдалося „відіграти” так званий „російський сценарій” виборів. Адже хід української президентської кампанії та гасла другого туру (стосовно реформатора Л. Кучми та „вчорашнього” П. Симоненка) разюче нагадували президентські вибори 1996-го року в Росії, де у другий тур поряд з Б. Єльциним вийшов лідер Комуністичної партії Г. Зюганов. У той же час президентські перегони засвідчили, що за роки незалежності в Україні так і не сформувалася потужна демократична партія (чи блок), яку б населення було готовим підтримати на виборах. Відтак попри те, що багато хто з українців схилився до того, що перебування Л. Кучми при владі призвело суспільство до безвиході „у багатьох галузях людської діяльності в Україні”¹³⁵, все ж перемогу здобув Л. Кучма. Безпартійний кандидат, якого при цьому підтримав потужний партійний ресурс: Аграрна партія України (М. Гладій), Жіноча народна партія (об’єднана) (Н. Лаврентьева), Ліберальна партія України (В. Щербань), Ліберальна партія України (оновлена) (П. В’ялов), Народно-демократична партія України (В. Пустовойтенко),

Партія вільних селян і підприємців України (М. Біскупський), партія „Демократичний союз” (О. Рафальський), партія „Жінки України” (А. Комарова), партія „За красиву Україну” (Л. Черновецький), партія „Міжрегіональний блок реформ” (Т. Мотренко), Партія мусульман України (Р. Брагін), Партія національно-економічного розвитку України (В. Наконечна), Партія регіонального відродження України (В. Рибак), Республіканська християнська партія (М. Поровський), Соціал-демократична партія України (об’єднана) (В. Медведчук), Українська національна консервативна партія (О. Соскін), Українська партія справедливості (С. Червонописький), Християнсько-демократична партія України (В. Журавський). Всього – 18 партій.

Іншою прикметною особливістю виборів стало, можна твердити, те, що під час їхнього проведення про себе відверто заявив російський націоналізм, що потужно розквіт за роки української незалежності*. Один із його представників (О. Базилюк), відкрито проголосивши свої претензії на президентську посаду, на вибори пішов у слов’янофільській одежині. Відтак у передвиборній платформі він віддав належне слов’янській ідеології, слов’янським цінностям (у російському варіанті – общинності, антизахідництву, православ’ю, рівноправності російської мови з українською та ін.), висловився за „реальну інтеграцію з країнами СНД”, за Слов’янський Союз, „створений шляхом входження України в союз Білорусі і Росії”¹³⁶.

Слов’янофільством, антизахідництвом та соціалістичними гаслами була виповнена платформа лідерки ПСПУ Н. Вітренко. Зокрема, вона вказувала на необхідність розробки програми колективної безпеки трьох слов’янських держав (Росії, України, Білорусі), проголосила Росію та Білорусь стратегічними партнерами

---

* Невід’ємною і, можна твердити, пріоритетною складовою стратегічної мети російських націоналістів в Україні був захист інтересів російської нації і російської держави. Значна частина з них не сприймає сам факт існування України як незалежної держави (про що говорять не тільки партійні програми), а відтак і не бачить перспектив її існування як самостійного державного організму. (Див. про це детальніше: Кармазіна М. Партійний вимір російського націоналізму в Україні // Політичний менеджмент. – 2006. – №6 – С.29 – 41).

України, а крім того, як і О. Базиліук, висловилися за підняття у державі статусу російської мови, акцентувавши на необхідності „надати російській мові статус другої державної”¹³⁷.

Передвиборча платформа чільника комуністів П. Симоненка була просякнута не тільки антизахідними і антинатовськими, але й антидержавницькими ідеями, адже містила тезу про „створення Союзу суверенних держав братніх народів”, єдиного економічного простору з Росією та Білоруссю¹³⁸.

Зарубіжні ж експерти, аналізуючи українські президентські перегони, вказали, з-поміж іншого, на те, що виборча кампанія Л. Кучми, як на західні стандарти, була — після виборів Б. Єльцина, витрати на які становили 600 млн.дол. — „другою найдорожчою кампанією”¹³⁹ на планеті. Але Л. Кучма, вочевидь, міг собі таке дозволити. Можливо, серед його фінансових донорів були члени нової „партії влади” — СДПУ(о), лідери якої, як стверджував дехто, „спочатку створили свій бізнес, а потім стали шукати його політичне прикриття й розвиток”¹⁴⁰.

***Quot homines,
tot sententiae***

*Природно, що партія, яка
апелює до спогадів про
щасливі часи СРСР, не може
вважатися ані правою, ані
лівою, — вона просто є
політичним трупом, але, на
жаль, живим трупом.*

М. Попович

Посилання

¹ Кучма Л. Україна — не Росія. — С.360.

² Там же. — С.361.

³ Там же. — С.310 — 311.

⁴ Сагайдачний І. Є в конституції початок, її реформі — нема кінця. Досвід китайських конституційних реформ повчальний для українців // Дзеркало тижня. — 2004. — №3. — 24 січня. — С.5.

⁵ Див.: Литвин В. Вимір історією. Інтерв'ю. Виступи. Статті. — К.: Видавчий дім „Альтернативи”, 2002. — С.70.

⁶ Кучма Л. Вірю в український народ. — С.8.

- ⁷ Там же. — С.9, 10.
- ⁸ Там же. — С.8.
- ⁹ Там же. — С.9.
- ¹⁰ Адміністрація Президента України: статус та структура // Політичний календар. 1997. — Вип. 2. — С.3.
- ¹¹ Литвин В. Вимір історією. — С.40.
- ¹² Кучма Л. Вірю в український народ. — С.103.
- ¹³ Кучма. Л. Про найголовніше. — С.105.
- ¹⁴ Кучма Л. Вірю в український народ. — С.53.
- ¹⁵ Там же. — С.54, 56.
- ¹⁶ Там же. — С.67.
- ¹⁷ Там же. — С.103.
- ¹⁸ Там же. — С.57.
- ¹⁹ Там же. — С.53.
- ²⁰ Там же. — С.54.
- ²¹ Там же. — С.55.
- ²² Пашков М., Жданов И., Гриценко А. Административная реформа: дальше... Дальше?... Дальше! // Зеркало недели. — 2000. — №22. — 3 июня. <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/295/27305/>
- ²³ Кучма Л. Вірю в український народ. — С.34.
- ²⁴ Там же. — С.35.
- ²⁵ Цит. за: Макаров А. Леонид Кучма предложил пойти новым курсом, обходя „верную дорогу” // Зеркало недели. — 1994. — №2. — 15 октября. — С.1.
- ²⁶ Мороз О. Тема для роздумів. 2-ге вид., доп. і переробл. — К.: „ЛАІР”, 1996. — С.9, 10.
- ²⁷ Див.: Мороз О. Тема для роздумів. — С.9 — 26.
- ²⁸ Див.: Кучма Л. Вірю в український народ. — С.25 — 37.
- ²⁹ Погорелова И. Мороз и Кучма. День сто первый // Зеркало недели. — 1994. — №5. — 5 ноября. — С.4.
- ³⁰ Вишняк А. „Закон о власти” и роль личности в истории // Зеркало недели. — 1994. — №11. — 17 — 23 декабря. — С.4.
- ³¹ Погорелова И. Зачем народу референдум? // Зеркало недели. — 1995. — №2. — 14 января. — С. 5.
- ³² Карпов О. Спогади про майбутнє, або Все повторюється. Майже все...: Збірник виступів, документів, статей та інтерв'ю. — К.: Міленіум, 2005. — С.44.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Погорелова И. Битва за Конституцию или закон переходного периода / / Зеркало недели. — №8. — 26 ноября — 2 декабря. — С.4.

- ³⁵ Степан Хмара: „Україна безумними темпами іде к мафіозно-полицейському государству” // Зеркало недели. – 1995. – №5. – 4 февраля. – С.1.
- ³⁶ Цит. за: Макаров А. Украинский парламент разделил ветви власти // Зеркало недели. – 1995. – №20. – 20 мая. – С.1.
- ³⁷ Цит. за: Мезенцева А. Время хождения между капельками должно закончиться // Зеркало недели. – 1995. – №15. – 15 апреля. – С.4.
- ³⁸ Кононенко А. Депутат Верховного Совета Украины Леонид Кравчук ... – С.5.
- ³⁹ Кучма Л. Вірю в український народ. – С.238 – 239.
- ⁴⁰ Кудряшов С., Одарич С., Горобець Ю., Томенко М. Шлях глави держави до арбітра нації: Експертна оцінка 10 лютого 1996 року. – К.: Фонд „Українська перспектива”, 1997. – С.2.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Дані взято із: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2003 рр. / За ред. Н. В. Паніної. – К.: НАНУ, Інститут соціології. – С.26.
- ⁴³ Кучма Л. Вірю в український народ. – С.85 – 86.
- ⁴⁴ Регіональний портрет України / За заг. ред. Ю. Тищенко. – К.: УНЦПД, 2003. – С.56, 15.
- ⁴⁵ Кучма Л. Про найголовніше. – С.141 – 142.
- ⁴⁶ Там же. – С.138, 139, 140.
- ⁴⁷ Там же. – С.18.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. – С.144.
- ⁵⁰ Там же. – С.134.
- ⁵¹ Политический приговор старому году // Зеркало недели. – 1994. – №13. – 31 декабря – 6 января. – С.4.
- ⁵² Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парахонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. – К.: Укр. центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій; Фонд Фрідріха Берта, Бюро по співробітництву в Україні, 1998. – С.23.
- ⁵³ Перле Дж. Капиталистический путь Украины может быть заблокирован людьми из политической клики // Зеркало недели. – 1996. – №42. – 19 октября. – <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/107/8473/>
- ⁵⁴ Леонід Кравчук: „Найстрашніше, що влада зараз живе за законами торгівлі” // День. – 1999. – №19. – 3 лютого. – <http://www.day.kiev.ua/5747/>
- ⁵⁵ Кучма Л. Про найголовніше. – С.89, 90.
- ⁵⁶ Там же. – С.88, 89, 90.
- ⁵⁷ Там же. – С.99, 93.

- ⁵⁸ В'ячеслав Піховшек: „Основні свої досє на політиків я ще не використав. А зараз – буду” // День. – 1999. – №70. – 17 квітня. – <http://www.day.kiev.ua/11599/>
- ⁵⁹ Горбулін Володимир: „Стать прем'єром? Я не сумасшедший!” // День. – 1997. – 12 июля.
- ⁶⁰ Сьогоднішні лідери України: примірювання ролі Президента (прогностичний аналіз виборчої та післявиборчої стратегії найбільш ймовірних кандидатів у президенти). – П. Дійові особи, претенденти і важелі впливу. – К.: АМС, 2003. – С.10.
- ⁶¹ Там же. – С.11.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ Там же. – С.10.
- ⁶⁴ Регіональний портрет України. – С.40.
- ⁶⁵ Семиноженко В. П. Рік політика: Статті, інтерв'ю, коментарі. – Харків: Майдан, 1999. – С.58.
- ⁶⁶ Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 460.
- ⁶⁷ Карпов О. Спогади про майбутнє... – С.36.
- ⁶⁸ Дмитричева О. Валерій Пустовойтенко: „Ініціювавши всенародне обговорення, влада припустилася помилки” // Дзеркало тижня. – 2003. – №22. – 14 червня. – С.2.
- ⁶⁹ Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд / Пер. з англійської / За ред. С. Коткіна та А. Шайо. – К.: „К. І. С.”, 2004. – С.22.
- ⁷⁰ Там же. – С.19.
- ⁷¹ Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К.: Издательский Дом „Альтернативы”, 1997. – С.293.
- ⁷² <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
- ⁷³ Див: Дмитричева О. Футурологический конгресс // Зеркало недели. – 2003. – №26–27. – 12 июля. – С.2.
- ⁷⁴ Див. про це: Аслунд А. Розбудова капіталізму. Трансформації в країнах колишнього Радянського блоку. / Перекл з англ. – К.: Дух і Літера, 2003. – С.466 – 478.
- ⁷⁵ Кучма Л. Про найголовніше. – К.: УСПП, 1999. – С.141.
- ⁷⁶ Там же. – С.93, 90.
- ⁷⁷ Литвин В. Украина: политика, политики, власть. – С.287.
- ⁷⁸ Кучма Л. Присяга на вірність народів України. Промова з нагоди складання присяги на вірність українському народові на урочистому засіданні Верховної Ради, 19 липня 1994 року // Кучма Л. Вірю в

український народ. Вибрані статті, виступи. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2000. – С. 8.

⁷⁹ Його ж. Будівництво нової України – велика спільна справа. Звернення зі щорічним посланням до народу, Верховної Ради України, 14 травня 1998 року // Там же. – С.308.

⁸⁰ Його ж. Інавгураційна промова. Національний палац „Україна”, 30 листопада 1999 року // Там же. – С.448.

⁸¹ Сам сказав [С. Ніколаєнко] // Газета по-києвски. – 2006. – №111. – 22 травня. – С.6.

⁸² Видрін Д. Епоха Президента Кучми (і трішки згодом) // Дзеркало тижня. – 2003. – №37. – 27 вересня. – С.4.

⁸³ Кучма Л. Виступ у Верховній Раді України. 22 лютого 2000 року // Кучма Л. Вірю в український народ. – С.469.

⁸⁴ Його ж. Про найголовніше. – С.104, 105.

⁸⁵ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=6&user=o4y1994&sp=i>

⁸⁶ Марчук Є. Державотворення навпаки (Уривок) // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – Т.IX (1989 – 2001 роки) / Передм., упор., прим. Ю. Шаповал – К.: Дніпро, 2001. – С.520.

⁸⁷ Андресюк Б. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. – К.: ЗАТ „Видавництво „Політична думка”, 2000. – С.105.

⁸⁸ Кучма Л. Вірю в український народ. – С.27.

⁸⁹ Шаповалов А. Стратегічні напрямки курсової політики України в умовах сталого економічного розвитку // Дзеркало тижня. – 2005. – №43. – 5 листопада. – С.8.

⁹⁰ Гальчинський А. Обраним шляхом. – К.: Либідь, 1999. – С.31.

⁹¹ Марчук Є. Державотворення навпаки. – С.506.

⁹² Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік. – К.: Агентство «Україна», 2001. – С.30.

⁹³ Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтеллект, 2001. – С.47.

⁹⁴ Гальчинський А. Обраним шляхом. – С.37.

⁹⁵ Там же. – С.39.

⁹⁶ Там же. – С.38.

⁹⁷ Див., наприклад: Віктор Ющенко: „Тим, хто сподівається, що я зійду з дистанції, відповім прямо: не дочекається” // Дзеркало тижня. – 2004. – №40 – 41. – 9 жовтня. – С.4.

⁹⁸ Олександр Мороз: „Записки Мельниченка...”

⁹⁹ Марчук Є. Державотворення навпаки. – С.544.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Там же. – С. 538.

¹⁰³ Рябчук М. Прогнози добре поінформованих оптимістів // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.IX – С.561.

¹⁰⁴ Марчук Є. Державотворення навпаки. – С.512, 539.

¹⁰⁵ Pavliuk O. GUUAM: The maturing of a political grouping into economic cooperation // Building security in the new states of Eurasia: Subregional cooperation in the former Soviet space / Ed. Dwan R., Pavliuk O. – Armonk, 2000 – P.52.

¹⁰⁶ Віктор Ющенко: „Тим, хто сподівається, що я зйду з дистанції, відповім прямо: не дочекається” // Дзеркало тижня. – 2004. – №40 – 41. – 9 жовтня. – С.4.

¹⁰⁷ Крымская правда. – 1994. – 10 марта.

¹⁰⁸ Кучма Л. Про найголовніше. – С.107.

¹⁰⁹ Маніфест української інтелігенції // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.IX. – С.421.

¹¹⁰ Драч І. Політика. – С.141, 144.

¹¹¹ Кучма Л. Про найголовніше. – С.316 – 317.

¹¹² Там же. – С.319.

¹¹³ Див. про це: Луканов Ю. Третій президент. Політичний портрет Леоніда Кучми. – К.: „Такі справи”, 1996. – С.69.

¹¹⁴ Гальчинський А. С. Час національного пробудження: Публіцистичні есе. – К.: НІСД, 2004. – С.37.

¹¹⁵ Семиноженко В. П. Рік політика: Статті, інтерв'ю, коментарі. – С.17.

¹¹⁶ Кононенко А. Депутат Верховного Совета України Леонид Кравчук: „Я никогда не буду против, я буду за, я буду так за, что всем будет против...” // Зеркало недели. – 1994. – №1. – 8 октября. – С.5.

¹¹⁷ Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні. – С.88.

¹¹⁸ Вільний мікрофон. Спільне видання ІМІ – Репортери без кордонів. – 1998. – №1. – С.2.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Зіновій Кулик: „Я думаю, що до великого нашого герба треба внести граблі” // День. – 1998. – №123. – 2 липня. – <http://www.day.kiev.ua/143403/>

¹²¹ Драч І. Політика. – С.135.

¹²² Рекомендація 1335 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи „Дотримання Україною зобов'язань” – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=c854>

¹²³ Там же.

- ¹²⁴ Олександр Мороз. „Записи Мельниченка – дзеркало нашої політики. Тому всі бояться в нього глянути?” // Дзеркало тижня. – 2004. – №40 – 41. – 9 жовтня. – С.4.
- ¹²⁵ Драч І. Політика. – С.136.
- ¹²⁶ Кудряшов С., Одарич С., Горобець Ю., Томенко М. Шлях глави держави до арбітра нації. – С.5.
- ¹²⁷ Там же.
- ¹²⁸ Марчук Є. „Президент втратив реальну можливість почати політичну реформу” // День. – 1997. – 9 вересня.
- ¹²⁹ Литвин В. Вимір історією. – С.49.
- ¹³⁰ Там же. – С.50.
- ¹³¹ Анатолій Матвієнко: „Сірість, приведена до влади, згубна...” // День. – 1999. – №90. – 21 травня. – <http://www.day.kiev.ua/12734/>
- ¹³² Див. про це: Бондаренко К. Система БЮТ або блок Ющенко – Тимошенко. – К.: „Вік”, 2004. – С.7.
- ¹³³ Регіональний портрет України. – С.82.
- ¹³⁴ Там же. – С.83.
- ¹³⁵ Олександр Єльяшкевич: „Справа Лазаренка” – це тільки один із розділів „справи Кучми” // День. – 1999. – №29. – 17 лютого. – <http://www.day.kiev.ua/9149/>
- ¹³⁶ Передвиборна платформа [О. Ф. Базилюка] // Політичні партії України. – К.: К. І. С., 1999. – С.574.
- ¹³⁷ Передвиборча платформа [Н. М. Вітренко] // Там же. – С.576.
- ¹³⁸ Передвиборча платформа [П. М. Симоненка] // Там же. – С.592 – 593.
- ¹³⁹ Аслунд А. Розбудова капіталізму. – С. 487 – 488.
- ¹⁴⁰ Анатолій Матвієнко: „Сірість, приведена до влади, згубна...” // День. – 1999. – №90. – 21 травня. – <http://www.day.kiev.ua/12734/>

Розділ III.

**„М’ЯКИЙ” АВТОРИТАРИЗМ ПО-КУЧМІВСЬКИ,
або ФАЛЬШУВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ
(листопад 1999 – січень 2005 рр.)**

*Кучма – це суцільне колективне
злодійство.
Величезні грошові ресурси заблоковані
чи розкрадені.
Ю. Пахомов*

*Багато хто говорить, що Кучма – диктатор чи
схильний до авторитаризму. У мене
такі заяви не викликають нічого, окрім сміху.
(...) Думаю, нам ще належить оцінити, що
зробив Кучма для реформування країни.
Для цього потрібен час.
В. Литвин*

1. Проблемний старт другого терміну „директора”

Результати президентських виборів 1999 р., як твердять учасники перегонів, були сфальсифіковані. Так, за свідченням О. Мороза, голоси більшості його виборців „було вкрадено, і замість Мороза передано Кучмі!”, як і голоси інших кандидатів на посаду¹. Зрозуміло, що такі заяви ні до чого не спонукали переможця. Хіба що на інавгурації Л. Кучма пообіцяв нації: „Ви побачите іншого Президента”. Втім, у подробиці своєї майбутньої „іншості” не вдався.

Як би там не було, але країна, обравши собі за керманіча Л. Кучму, змушена була жити в найближчі, як сподівалася, п’ять років саме з ним – Леонідом Даниловичем Кучмою.

Його вже, здавалося, знали. Хтось, вдивляючись у Президента, бачив у цій особистості неабиякі масштаби. Когось просто вражала його людяність (О. Кужель, приміром, твердила, що Л. Кучмі дала б медаль „Містер людяність”²). Хтось розгледів у Л. Кучмі ділову, енергійну і досить жорстку людину. Але хтось інший, не відмовляючи Президенту в перших двох якостях, конкретизував третю, зауважуючи, що у спілкуванні з людьми Л. Кучма виглядав „швидше хамуватим”, грубим, прямолінійним, безапеляційним, при цьому він ніколи не звертав уваги на вік, стать і становище того, хто був перед ним³. Після спілкування з цією людиною „дуже багато сильних світу цього, зовні впевнених у собі чоловіків, звикли змінювати нижню білизну”⁴... Таким оцінкам опонували інші:

Ad notanda

Він ніколи не соромився власного хамства. Він виставляв його напоказ. Це лякало підлеглих. Це жахало тих, хто міг ними стати. І це подобалося обивателям – тобто тим, хто приречений бути в підпорядкуванні завжди. Оскільки для більшості принижених... немає більшої радості, ніж спостерігати приниження тих, хто принижує тебе.

С. Рахманін

„Багато хто говорить, що Кучма – диктатор чи схильний до авторитаризму. ...Бували випадки: Президент

посварить за справу якогось керівника, а потім довго переживає, чи ж не образив він його”⁵.

Життя у державі ставало проекцією Кучминих „персональних поглядів, особистих життєвих постулатів”, а часом, як стверджували досить авторитетні в державі особи, і... „постабстинентних настроїв”⁶. Можливо, перебуваючи в полоні саме такого настрою, Л. Кучма вдивлявся у людей своєї країни і бачив, що його оточували (у його термінах) „свині недорізані”, „хворі”, „подонки”, у яких „шарики за ролики заїхали”. І взагалі — не суспільство, а тлум ідіотів... Правда, сам він знаходив собі виправдання, зауважуючи:

Ad notanda

...Народ — просто річка, якою пливе човен; а в човні сидять урочисті й виряджені оцінювачі.

Ф. Ніцше

„...Я директор, у мене відповідний лексикон і так далі. Якщо десь хтось щось мені доповідав, то я міг «проїхатися» по кожному, я цього не соромлюся. Мені в моєму віці від цієї іноді нелітературної мови важко відмовитися, тому що ця мова іноді допомагає більше, ніж будь-які умовляння...”⁷

Ставши вдруге президентом, Л. Кучма передовсім не став умовляти парламент бути більш покірним у відносинах з Президентом та погодитися на розширення його повноважень. Він не став цього робити не тільки тому, що його очолила людина (О. Ткаченко), котрій цей пост не мав належати — посада розглядалася як своєрідна плата тим силам, які підтримали Л. Кучму на виборах⁸, але й тому, що ставився до парламенту як до сили, що опиралася керівництву з боку Банкової і була досить непередбачуваною. Незадоволення парламентом проявлялося навіть у тому, що Президент не дуже підбирав слова, даючи оцінки парламентарям та результатам їхньої роботи (зокрема, в одному з телезвернень до народу Л. Кучма сповістив, що у Верховній Раді України засідають „вори в законі”⁹). Чергове незадоволення підштовхнуло Л. Кучму скористатися своїм особливим і перевіреном видом політичної зброї

– референдумом. Адже він пам’ятав, що двічі „зброя” спрацювала якнайкраще: вперше, як пам’ятаємо, навесні 1995 р., коли, не досягши порозуміння з Верховною Радою щодо розширення меж своїх повноважень, він видав указ „Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту України й Верховній Раді України”, і парламент змушений був реагувати – на світ з’явився Конституційний договір, що задовольнив його, Кучмині, прагнення, та вдруге – влітку 1996 р., коли після чергового непорозуміння з парламентом видав указ „Про проведення всеукраїнського референдуму з питань схвалення нової Конституції України”. Наслідок теж не забарився – трохи більше, ніж через добу, пригадаймо, Україна отримала від парламентарів Конституцію.

Тож не забувши про цю свою удачу, Л. Кучма вирішив знову послуговатися референдумом. Правда, цього разу йому вдалося внести певну родзинку у захід – організувати й провести референдум за так званою народною ініціативою. Кучмин Указ за 365/2000 від 15 січня 2000 р. так і називався: „Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою”¹⁰.

Показово, що не всі в країні дотримувалися думки, що референдум проводиться заради приборкання парламенту і відповідно розширення сфер впливу та повноважень Президента аж до майже диктаторських. Спростовуючи опонентів Л. Кучми, його прихильники (ті, хто міг сказати, як В. Литвин: „Я йому всім зобов’язаний”¹¹) акцентували, що він „генетично не може бути диктатором”¹². Члени президентської команди висловлювалися з приводу референдуму розлого, але якимось туманно. Зокрема зауважували, що Л. Кучма усвідомлював, що погіршення економічної ситуації в країні буде вимагати від нього „якихось рішучих кроків” і здійснити ці кроки він мав у перші півроку після перемоги – „доки не витрачено кредит довіри”¹³, здобутий на президентських виборах. Робилося припущення, що Президент вже тоді прийняв рішення замінити урядову команду, доручивши формування нової одному із „молодих реформаторів”, але він не міг не розуміти, що якими б рішучими та ефективними не були його дії, вони нібито самі по собі, без активної і „співнаправленої участі

парламенту, не здатні надати стійкого характеру позитивним імпульсам”¹⁴. Втім, жодних гарантій того, що у Верховній Раді після президентських виборів утвориться неліва більшість, налаштована на конструктивне співробітництво з виконавчою владою, у Президента, як твердилося, не було. Висновок зводився до того, що „такі чи приблизно такі розмисли викликали до життя ідею референдуму”¹⁵. Тобто референдум проводився з найшляхетнішою метою.

Але міжнародні організації (найперше – Рада Європи, Венеціанська комісія) не схвалювали устремлінь українського Президента, зауважуючи, що проведення референдуму йде в розріз із Конституцією республіки. Та Л. Кучма підключив до справи Конституційний суд України. Цей, останній, і прийняв рішення, яке насамперед задовольнило главу держави: як неконституційні КСУ розцінив два пункти президентського указу – щодо висловлення недовіри Верховній Раді та відповідно надання Президентові права у такому разі її розпуску й щодо прийняття Конституції України всеукраїнським референдумом. Інші ж чотири пункти* указу судом були підтримані.

* На референдум було винесено такі питання: 1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: „Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України”, яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: „та в інших випадках, передбачених Конституцією України”?; 2. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканості народних депутатів України і вилученням у зв’язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: „Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані”?; 3. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов’язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів „чотириста п’ятдесят” на слово „триста”, а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства?; 4. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства? – <http://www.cvk.gov.ua/pls/r001/webproc0r>

Референдум відбувся 16 квітня 2000 р. Експерти схилилися до того, що він, фактично будучи спрямованим на нелегітимне посилення президентської гілки влади в країні, передбачав звуження конституційних принципів та інститутів демократії, порушував гарантії соціальної стабільності та був націлений на злам традиційних структур українського парламентаризму. До того ж його проведення супроводжувалося не тільки масовим застосуванням адміністративного примусу, але й залякуванням людей, ігноруванням політичних, а іноді також особистих прав і свобод громадян¹⁶. Однак Л. Кучму не зупиняла ні критика, ні незадоволення, ні звинувачення у своєрідному політичному шахрайстві. Відтак зрозуміло, що він отримав ті результати референдуму, на які й сподівався.

У такій ситуації навіть найближчі сусіди – росіяни – не забарилися з відгуками на дії українського Президента. Як писала 18 квітня 2000 р. російська „Независимая газета”, Л. Кучма, спираючись на рекомендаційні побажання українського народу, „спробує створити політичний режим декларованої демократії білоруського зразка”, адже референдуми в Білорусі у 1996 р. і України у 2000-му – „близнюки-брати”, але „якщо в Білорусі знищення ідей батьків-засновників „принципу розподілу влади” давно стало реальністю, то Україна лише стає на цей шлях”¹⁷.

Попри такий „успіх”, попри те, що з Кучминого табору лунало, що референдум засвідчив нищівну поразку опозиційних до курсу Президента України сил, остаточно відкинув „їх на узбіччя політичного процесу», перетворив на політичних аутсайдерів¹⁸, Президент фактично зазнав фіаско, оскільки парламент так і не приступив до імплементації результатів референдуму. І не дивно, адже як у парламентарів, так і в численних представників електорату були сумніви щодо достовірності оголошених результатів – позитивних відповідей народу на всі чотири питання. Знову й знову висловлювалися думки про широке використання адмінресурсу в ході проведення референдуму, а, отже, й фальсифікації його результатів.

Цей фальшивий референдум „за Кучминою ініціативою” став своєрідною точкою у Президентовій політичній біографії: здавалося,

що після його проведення доля почала відвертатися від Л. Кучми. А першим провісником цього стали події, пов'язані із зникненням у середині вересня 2000 р. журналіста інтернет-видання „Українська правда” Георгія Гонгадзе. „Таращанське тіло”, яке нібито належало Георгію, знайшли в середині листопада. Наприкінці листопада – 28-го – суспільство з вуст О. Мороза дізналося про „плівки Мельниченка”¹⁹, з яких нібито випливало, що замовником зникнення Г. Гонгадзе був Президент України*. Недивлячись на те, що сплигло кілька років, відповіді на питання стосовно ролі президента у „справі Гонгадзе” немає. Як і не існує визначеності у питанні щодо „плівок Мельниченка”. Відтак має право на життя версія про причетність російських спецслужб до витоків „касетного скандалу” в Україні²⁰. Можливо, дискредитація українського Президента була першим рішучим кроком у боротьбі з Україною. Цей висновок матиме підтримку, якщо простежимо подальшу „обробку” Л. Кучми шляхом, приміром, стрімкого збільшення контактів між російським та українським президентами, якщо візьмемо до уваги досить стриману реакцію українського Президента на події навколо о. Коса Тузла та, зрештою, рішуче проштовхування політреформи, спрямованої на послаблення майбутнього нового президента, у руслі змін, очікуваних Росією (про що йтиметься нижче). Втім, на початку зими 2000 р. українці ще не обґрунтовували висновків, а тільки чекали на відповідь Л. Кучми у зв'язку з жахливою новиною. Але Президент дуже довго – тиждень – ніяк не реагував на звинувачення, а на восьмий день назвав аудіозаписи провокацією.

---

* Зокрема, лідер соціалістів сказав: „Зобов'язаний заявити, що замовником зникнення Георгія Гонгадзе є Президент України Леонід Кучма. Із самого початку глава адміністрації Президента Володимир Литвин був у курсі щодо підготовки та здійснення цього замовлення. Безпосереднім розробником сценарію й організатором операції є міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко...”

Сьогодні, у свою чергу, звучать звинувачення вже на адресу самого О. Мороза: „...Те завзяття, з яким Олександр Олександрович Мороз намагається спрямувати слідство у певне русло, та настійливість і незауважливість, з якими вимагає від суду призначити винних, виконавців і організаторів, підводить до великих роздумів. ...Тим самим він намагається відвести від себе все більше і більше обґрунтовані підозри”. (Владимир Литвин: „Я допускаю, что Георгий Гонгадзе жив, мне бы хотелось этого, да и Леся Гонгадзе не верит в смерть сына. По-моему, сердце матери не ошибается...” – <http://www.bulvar.com.ua/arch/2006/51/4587f427d0496/>)

Пізніші деякі висловлювання Президента з приводу справи Г. Гонгадзе викликали щонайменше подив, адже здавалося, що він підготовлював громадську думку до того, що відповідей на питання „хто й з якою метою позбавив життя журналіста?” так і не буде знайдено. Приміром, у лютому 2001 р. Л. Кучма, відповідаючи на запитання журналістів, з одного боку, твердив, що „ми докопаємося до істини”, але з іншого, – відзначав, що в країні щороку пропадає 35–40 тис. чол., з яких 10% узагалі не знаходяться. Крім того, запитував сам про те, чому „ми дотепер не знайшли убивцю прем’єр-міністра Швеції Пальме? Дотепер невідомі причини вбивства президента Кеннеді...”²¹ Тобто президентська логіка, уґрунтована не тільки на українських кримінальних реаліях, але й на негативному досвіді інших держав, мала підвести українців до висновку, що неуспіх у розслідуванні справи Гонгадзе, таким чином, безпроблемно можна вписати у статистику нерозкритих вбивств, яка є майже закономірним огріхом діяльності правоохоронних органів. Така президентська логіка не задовольняла суспільство, адже у даному випадку йшлося не про „рядовий” кримінальний злочин, не про знищення „людини влади”, але про смерть журналіста як про наступ на свободу слова, залякування тих представників ЗМІ, які вдавалися до критики режиму, і ширше – наступ на суспільство, в якому критично мислячу людину чи опонента (як у випадку з лідером Руху В. Чорноволом, смерть якого сталася у березні 1999 р. внаслідок автомобільної, як вважали його однодумці, запланованої, аварії) позбавляли одного із основних її прав: права на природну – ненасильницьку – смерть. А список осіб, смерть яких на вітчизняних теренах була неприродною, – невпинно розширювався. У цьому списку були імена банкіра В. Гетьмана, журналіста І. Александрова, а згодом – директора „Укрспецекспорту” В. Малєва, директора інформаційного агентства „Українські новини” М. Коломійця, держслужбовця М. Медолиза та інших, смерть яких хоч і була менш резонансною, але такою ж таємничою*.

---

* Як, наприклад, смерть Миколи Медолиза (у 1992 р. – експерт сектора з питань іноземних інвестицій Кабміну, згодом – відповідальний секретар Валютно-кредитної ради Кабміну, з липня 1996 р. – заступник, а з 1998 р. перший заступник глави Національного агентства з питань реконструкції та європейської інтеграції),

Справа Гонгадзе і „касетний скандал” стали приводом до конфлікту між Президентом і парламентом, між владою і опозицією, яка, можна твердити, вперше організовано заявила про себе наприкінці року, у грудні. Правда, Президент намагався робити якісь „кроки заспокоєння” ситуації. У грудні, приміром, 25-го, він видав Указ „Про політичну раду при Президентові України”. Рада, очолювана секретарем (ним було призначено В. Пустовойтенка), створювалася, як вказувалося у документі, з метою більш повного врахування позицій політичних сил при виробленні державної політики, пропозицій та рекомендацій партій щодо подальшого вдосконалення політичної системи суспільства, налагодження конструктивної взаємодії між органами державної влади і об’єднаннями громадян для забезпечення стабільності в державі²². Але конструктиву вже не виходило. Лідерам опозиції – Г. Удовенку, Ю. Костенку, О. Морозу, Ю. Тимошенко – вдалося організувати вуличні демонстрації, провести в країні ряд інших протестних акцій. Серед них такі, як акція протесту, проведена 15 грудня 2000 р. (у день закриття Чорнобильської АЕС) на майдані Незалежності в столиці, на якій вимагалися відставка Президента і керівників силових відомств; грудневі виступи представників Громадянського комітету захисту Конституції в Чернівцях, львівські події в рамках акції „Україна без Кучми!” та розгортання наметових містечок у Одесі, Черкасах, Харкові. За оцінками організаторів, у різних регіонах України в протестних акціях взяло участь близько 300 тис. чол.

У таких умовах Верховна Рада прийняла рішення про заслуховування звіту Генерального прокурора (щодо ходу

яка сталася в результаті автокатастрофи у липні 1999 р. Будучи держслужбовцем, М. Медолиз виконував певний час функцію валютного кур’єра, який виїздив за кордон, маючи паспорт на прізвище Розумовського А. М., і вивозив „особисті заощадження” високопоставлених керівників держави. Там розміщував гроші на спеціальних рахунках. У 1999 р. М. Медолиз вирішив порвати і з своєю діяльністю. Він здійснив спробу передати інформацію про фінансові схеми розкрадання державних коштів. (Пізніше частина цієї інформації дійшла до Г. Омельченка й була оголошена в депутатському запиті від 5 лютого 2002 р. про розкрадання Л. Кучмою, А. Лобовим, Ю. Зв’ягельським 12 млн. німецьких марок.) Спроба закінчилася смертю.

розслідування вбивства Г. Гонгадзе), ухвалила закон про парламентські тимчасові слідчі та спеціальні комісії – „колегіальні тимчасові органи Верховної Ради України, завданням яких є здійснення парламентського контролю шляхом проведення розслідування питань, що становлять суспільний інтерес”.

А між тим пропрезидентські сили оговталися. Кілька тисяч чоловік (близько восьми) стали учасниками акції з промовистою назвою „Україна з Кучмою”. Президенту був переданий текст звернення партії „Центр”, у якому була висунута вимога навести в країні лад. Партія стала на бік глави держави. Крім „Центру”, про підтримку Л. Кучми заявив ряд регіональних організацій НДП, Національна рада Співки лідерів місцевих і регіональних влад України та інші.

Прихильники Президента, аналізуючи хід подій у країні, зауважували, що „це було найсерйозніше потрясіння українського політичного життя”, яке, безумовно, негативно позначилося і на динаміці політичного розвитку, і на рішучості дій влади – багато проблем, які планувалося вирішити у 2001 р., не були вирішені тільки тому, що „влада в Україні зазнала дуже серйозного удару і дуже довго оправлялася від наслідків цього удару”²³. М. Азаров, зокрема, відзначав, що Президент мав серйозну програму перетворень. Ці перетворення мали бути спрямовані, найперше, на реалізацію наслідків референдуму.

„Хто б як не оцінював цей референдум, – твердив М. Азаров, не поділяючи висновків експертів, – він дійсно мав доленосні рішення для країни. Це, передусім, рішення про двопалатний парламент – рішення ключове для нас. Це також право Президента застосовувати розпуск парламенту в тому випадку, якщо парламент виявляється деструктивним для країни. Тобто намічався цілий ряд змін Конституції, які б наблизили Україну до рівня цивілізованих країн, передусім з розвитку парламентської системи у країні. Вони не відбулися. Тому що „касетний скандал” відтіснив усе це на другий план і завдав такого удару по владі, після якого вона була вимушена займатися не реалізацією

рішень референдуму, а самовиправдовуванням, виходом з найглибшої кризи, у яку касетний скандал втягнув країну”²⁴.

Що ж до самих учасників акції „Україна без Кучми!”, то вони відчули, що акція набула безпрецедентного резонансу порівняно з будь-якою іншою акцією в сучасній українській історії²⁵. За розмахом її порівнювали з політичними рухами кінця 80-х років ХХ ст. і вважали, що основною причиною її невдачі було те, що В. Ющенко „пішов на повідку у Кучми” і підписав листа („листа трьох”²⁶), де назвав „фашистами” своїх же прибічників по всій країні. „Зрада” В. Ющенка призвела до морального надлому єдиного фронту опозиції²⁷ – опозиція розгубилась, їй забракло рішучості. Не дивлячись на те, що у лютому 2001 р. виник Форум національного порятунку, це не зарадило справі – протестна хвиля вляглася.

Показово, що не тільки В. Ющенко схилився до необхідності появи такого листа: інший підписант „листа трьох” – І. Плющ – твердив, що лист був необхідний для того, щоб „розрядити напруженість у взаєминах між Президентом і урядом, між Кабінетом міністрів і парламентом”. Він був необхідний, щоб „зберегти стабільність у країні”, оскільки не тільки відставка уряду, а й дострокові вибори Верховної Ради були цілком реальними²⁸. Але ж ні уряду, ні парламенту у відставку йти не хотілося. Що ж до В. Ющенка, то він якось зауважив, що насправді підписував інший документ, а не той, що був озвучений у мас-медіа.

Слід вказати, що не тільки ті люди, яких Л. Кучмою та його прибічниками було зараховано до опозиції, на той час почали досить гостро критикувати чинного Президента та його політику. Були серед критиків і „люди влади”. Так, досить недвозначні оцінки ситуації в Україні в одній із своїх книг, що побачила світ у 2001 р., дав Л. Кравчук, зауваживши, насамперед, те, що „ми не йдемо тим шляхом, який обрали на референдумі 91-го року. Тупцюємо на місці: ні вперед, ні назад”²⁹. Л. Кравчука не влаштовувало не тільки те, що в країні за кілька років очолюваній ним Комісії так і не вдалося провести адміністративної реформи чи хоча б здійснити у цьому напрямі якихось вагомих конкретних кроків – його не вдовольняв і ряд інших речей. Екс-президент заговорив і про „куплену посадову владу”, і про те, що влада є „найприбутковішою справою і захистом

від закону”, і про обдурений народ, і про те, що „у перехідний період президента треба обирати лише на один термін”, і що саме Президент має нести найбільшу відповідальність за стан справ у державі, оскільки „має найбільше влади”³⁰. Такі (й інші) численні звинувачення на адресу влади і конкретно Президента з вуст Л. Кравчука були своєрідним і додатковим контраргументом, спрямованим проти тих, хто брався стверджувати, що в Україні немає серйозних проблем, а твердження опозиції — тільки нахабна видумка.

Попри те, що Л. Кравчук добре усвідомлював і викривав недоліки влади, він (як багато й інших — тих, хто так чи інакше був причетний до влади) у 2001 р. жодною мірою не припускав можливості, що опозиції після парламентських виборів 2002 р. вдасться переглянути обсяг повноважень Президента у бік їх зменшення, а то й домогтися скасувати президентську посаду „як таку і в такому вигляді, в якому вона є зараз”. Відчувши при Л. Кучмі ще і якийсь особливий смак влади, Л. Кравчук закликав:

Verba magistri

*Кучмізм кровно пов’язаний
із совдепцією і не менш
злочинний, ніж комуністична
система.*

М. Маринович

„Для того, щоб цього не сталося, потрібно серйозно подумати про владу, про державу, про майбутнє”³¹.

Показовою на той час була і позиція В. Литвина, який зауважував, що „нам не потрібен сьогодні правовий нігілізм”, що ми домоглися того, що у людей поступово з’являється повага до Конституції, відтак був проти переписування кимось Конституції „під себе”, оскільки, як справедливо зауважував, країна не повинна бути заручницею тієї чи іншої групи політиків.

„Основний Закон країни, при всій його не бездоганності в окремих деталях, дає можливість для прояву ініціативи, діловитості, реалізації політичних планів”³², — резюмував В. Литвин.

Правда, зовсім скоро його позиція зміниться.

2. Кучмина держава: важелі управління

Під час другого президентського терміну Л. Кучми в країні все більше ставало людей, які схильні були характеризувати режим, що існував у країні, як поліцейський³³, „цілком авторитарний”³⁴ або „кланово-олігархічний”³⁵. Хтось, спостерігаючи за диктатом в країні по суті кількох людей, уже з острахом запитував: „Що це – хунта, диктатура?”³⁶ Хтось, „відштовхнувшись” від прізвища Президента, означував суть режиму, що склався, як «кучмізм», або констатував (як Л. Кравчук), що в Україні „форма влади така, що аналогів їй немає у світі”³⁷.

Незважаючи на відтінки в оцінках сутності режиму, що попри все набирав в Україні сили, експерти сходилися на тому, що режим є авторитарним. Цьому, здається, вже ніхто не міг зарадити. Навіть Верховна Рада, з якою точилися бої і в Л. Кравчука, і в Л. Кучми, після десятиліття боротьби здалася і виявилася не спроможною загальмувати розвиток авторитарних тенденцій.

Режим спирався на нефункціональний державний механізм, що розгалужувався до найменшого села та приводився у дію корумпованими чиновниками. Про це говорить хоча б той факт, що у 1999 р.

Ed acta

Кучма переконався, що фактично всю владу тримає в руках і вона ніким не контролювана...

Мені здається, що в другий президентський термін Леонід Данилович дуже часто йшов в авторитарну форму правління, одноосібно приймав багато рішень, особливо кадрових, які нанесли його репутації непоправної шкоди.

В. Горбулін

Dictum acerbum

А що таке бізнес по-українському, ви чудово знаєте. Усе робиться під покровом політичної боротьби. Якщо ти не з нами, то тебе карають за всією суворістю закону. Ось ця бандитська етика на озброєнні всіх політичних сил без винятку. Ще є що ділити, тому і боротьба за владу така жорстока, тому їй і властиві настільки яскраво виражені звірині поведки. У владу йдуть, щоб компенсувати свої вади, задовольнити прагнення бути ватажком і, звісно ж, тому, що влада – неоціненний капітал. ...Інших же хижаци просто тримають за масовку, за кріпаків.

В. Литвин

тільки 49,3% підприємств засвідчували відсутність державного втручання в операційні рішення, а у 2002-му цей показник дещо зріс – до 52,2%. Загалом у період з 1998 по 2003 рік індекс корупції в Україні (як і в Росії) удвічі перевищував відповідний показник у країнах Центральної та Східної Європи³⁸.

Показово, що формування в країні ринкових відносин дещо видозмінило корупційні взаємини, оскільки ці, останні, почали базуватися на грошовому підґрунті. У 1999 р., за даними соціологічних опитувань, 69,3% респондентів, а у 2002-му 69,9%, засвідчили, що поширеним засобом „залагоджування” відносин із державними чиновниками з приводу економічної діяльності підприємства були неофіційні платежі, розмір яких становив у 1999 р. 1,7, а в 2002 р. 1,9% річного обсягу продажу³⁹. Респонденти відзначали і те, що розміри неофіційних платежів були нестабільні й непередбачувані та мали тенденцію до зростання. Крім того, сплата не гарантувала отримання чиновницької „послуги”⁴⁰. У 2002 р. 50% опитаних менеджерів вважали наявність неформальних зв'язків із представниками державної влади важливим фактором їхньої економічної діяльності. Найважливішими суб'єктами неформальних зв'язків 52,4% підприємств назвали Державну податкову адміністрацію; місцеві (обласні та міські) влади назвали відповідно 42,1 та 45,3% респондентів; центральний уряд – 33,6%⁴¹.

У зв'язку з цим інтерес викликають і дані, оприлюднені міжнародною організацією Transparency International. Ця організація* займається дослідженням рівня корумпованості країн, оцінюючи його за 10-бальною шкалою: найвищий бал відповідає найнижчому рівню корупції, а найнижчий навпаки – найвищому. Тож, приміром, у 1999 році – році переобрання Л. Кучми на другий президентський термін – Transparency International, проаналізувавши стан справ з корупцією у 99 країнах світу, відвела Україні 75 місце, виставивши нашій державі 2,6 бали (поряд із Молдовою, Венесуелою, В'єтнамом). У 2000 р. – 1,5 бали (87 місце

---

* Transparency International – міжнародна недержавна й некомерційна організація, створена у 1993 р. Її метою є мобілізація через мережу національних представництв громадянського суспільства, ділових, наукових та урядових кіл на боротьбу з корупцією як на національному, так і на міжнародному рівні.

в рейтингу 90 країн); 2001 – 2,1 (83 місце серед 91 обстеженої країни); 2002 – 2,4 (85 місце серед 102 країн); 2003 – 2,3 (106 місце серед 133 обстежених країн). У 2004 році Україна в рейтингу Transparency International посіла 122 місце (разом із Болівією, Гватемалою, Казахстаном, Киргизією, Нігером та Суданом) із 145, отримавши 2,2 бали⁴². Цифри говорять тільки про одне: корумпованість українського суспільства у 1999–2004 рр. була надзвичайно високою.

Система держуправління в Україні творилася не з урахуванням інтересів держави – бюрократія спрямовувала розвиток країни у напрямі, який забезпечував реалізацію її власних інтересів. Постанова того чи іншого органу здійснювалося під конкретну особу. Це знайшло відображення в гіпертрофованому розвитку „хабаромістких” державних функцій і скороченні „нехабаромістких”⁴³. Утворення та ліквідація (чи реорганізація) центральних органів виконавчої влади здійснювалася Президентом за поданням Прем’єр-міністра. Що стосується Фонду держмайна України, Антимонопольного комітету, Держкомтелерадіомовлення, то їхніх керівників президент призначав та звільняв з посади за згодою Верховної Ради України. Президент призначав та звільняв з посад голів обласних та районних державних адміністрацій, держадміністрацій м. Києва та Севастополя. Президент (а не суд) мав право скасовувати акти голів місцевих органів виконавчої влади.

Про те, що Президент активно користувався правом призначення та звільнення посадовців, говорять цифри, наведені у посланні до Верховної ради 22 лютого 2000 р. Так, у 1999 р. було замінено 16 голів облдержадміністрацій та 61 їх заступник, а крім того, – 144 голови райдержадміністрацій (28,5% від загальної кількості).

Особливістю апарату управління було його збільшення у 1,5 рази, а чисельності органів, які забезпечували обороноздатність і громадську безпеку – у 17 разів. Відтак на 2005 р. правоохоронні органи щонайменше в два рази перевищували за чисельністю Збройні Сили України і складали понад 1% населення України⁴⁴. Показовим було те, що контроль над правоохоронними органами у своїх руках концентрував Президент, який, відповідно до Конституції України, мав забезпечувати національну безпеку держави, за поданням Прем’єра призначав міністра внутрішніх

справ і припиняв його повноваження, за згодою парламенту призначав генпрокурора і звільняв його з посади. Президент мав право призначати і звільняти з посад вище командування Збройних Сил України, інших формувань (зокрема, голову СБУ); присвоювати вищі військові та інші вищі спеціальні звання і класні чини; утворювати суди; створювати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Президент був і головою РНБОУ. Тож він формував і її персональний склад, своїми рішеннями вводив в дію її рішення. Якщо у 1995–1998 рр. секретарем РНБОУ був впливовий В. Горбулін, то у 1999 (перед виборами) реальний вплив мала вже Адміністрація Президента (про це дозволяє твердити Положення про АПУ). Такий стан призводив до посилення непрозорості та тінізації влади, а також уможлилював висновки про те, що „після указу президента про адміністративну реформу ми і кроку не зробили для того, щоб зробити владу публічною”⁴⁵.

Правда, Президент про адмінреформу не забув: 29 травня 2001 р. він видав указ (неконституційний) за №345/2001 „Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні”, яким запроваджувалися посади держсекретарів міністерств. Держсекретарів Президент призначав за поданням Прем’єр-міністра, а звільняв з посади одноособово. Крім того, Президент визначав кількість заступників державних секретарів міністерств. Фактично Президент України безпосередньо – сам – формував виконавчу владу. Експерти вбачали у цьому кроці ніяк не спробу поліпшити управління державою, але прагнення вибудувати владну вертикаль, з одного боку, підпорядковану особисто Л. Кучмі, а з іншого, – незалежну від олігархів. Цим, останнім, у ролі подяки за підтримку на виборах віддавалися посади міністрів. Міністри ставали політичними діячами. Держсекретарі ж призначалися особисто Президентом і мали реальну владу. Таким чином, у Кабміні постала незалежна від Прем’єра вертикаль влади. Але, як пояснював у Конституційному суді В. Носов під час виступу на слуханні у справі про неконституційність даного указу, посади держсекретарів міністерств були запроваджені аби захистити виконавчу владу від зазіхань парламенту при формуванні коаліційного уряду, після відправлення у відставку Кабінету міністрів В. Ющенка⁴⁶.

Характерним було те, що, здійснюючи ту чи іншу зміну, Президент і його оточення проголошували на всю країну, що зміна є вартісною, позаяк „уводиться європейська норма”. Правда, коли зі зміною щось виходило не те (тобто ця зміна не приносила Президенту очікуваних дивідендів), її відміняли. Відтак держсекретарі зникли через два роки. (Згідно з Указом №434/2003 „Про деякі заходи щодо оптимізації керівництва в системі центральних органів виконавчої влади” від 26.05.2003 р.). Олігархам вдалося вплинути на Президента, наслідком чого, як сподівалися, мав бути розподіл посад держсекретарів. Втім, ці посади було вирішено краще скасувати. Їх зникнення у офіційних коментарях пов’язувалося знову ж таки із прагненням наблизити систему керівництва центральними органами виконавчої влади в Україні до моделі держуправління у європейських державах. Однак такі чергові зміни мали суттєвий нюанс: керівнику уряду було запропоновано внести пропозиції щодо кандидатур на посади перших заступників та заступників міністрів. Фактично посади держсекретарів були переназвані. Здійснював призначення заступників центральних органів виконавчої влади Президент, виходячи тим самим за межі конституційних повноважень. Висловлювалися припущення, що це робилося задля того, щоб персональний склад міністерств „покрасити”. Але і за час існування інституту держсекретарів було прийнято більше ніж 50 указів про „покрашення” – про звільнення з посад держсекретарів чи їхніх заступників. Так, на посаді державного секретаря у міністерстві фінансів встигло побувати 5 осіб (див.: Указ від 27.11.2001 р. №1150/2001 „Про звільнення М. Каленського з посади Державного секретаря Міністерства фінансів України”, Указ від 27.12.2001 №1262/2001 „Про звільнення І. Юшка з посади Державного секретаря Міністерства фінансів України”, Указ від 15.01.2003 р. № 20/2003 „Про звільнення О. Бережного з посади Державного секретаря Міністерства фінансів України, голови Державного департаменту фінансового моніторингу”, Указ від 12.02.2003 р. №105/2003 „Про звільнення А. Максюті з посади Державного секретаря Міністерства фінансів України”, Указ від 15.07.2003 р. №675/2003 „Про звільнення Ф. Ярошенка з посади Державного секретаря Міністерства фінансів України”). При цьому,

якщо спочатку глава держави аргументував звільнення фразою „у зв'язку з переходом на іншу роботу” (стосовно І. Юшка, М. Каленського), то надалі (стосовно А. Максюті, О. Бережного) вже не вдавався до констатації підстав⁴⁷.

Президентські повноваження так чи інакше поширювалися на судову гілку влади: Президент призначав 6 (із 18) суддів Конституційного Суду, визначав мережу судів загальної юрисдикції та спеціалізованих, а також – кількісний склад місцевих апеляційних та вищих спеціальних судів, призначав на посаду професійних суддів уперше строком на 5 років. Крім того, Президент призначав 3 членів Вищої ради юстиції, підписував посвідчення суддям Верховного Суду України, Голові Верховного Суду, його заступникам, Голові, заступникам, суддям Вишого Господарського Суду України та інших вищих судів. За згодою Верховної Ради Президент призначав Генерального прокурора, звільняв з посади – самостійно. Він утворював органи, яким указами надавав статус державних (наприклад, Координаційному комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України). Президент затверджував і їх персональний склад.

Звернемо увагу й на те, що серед повноважень президента – призначення та звільнення голів місцевих держадміністрацій в АР Крим (за поданням Кабміну України, при погодженні з Головою Верховної Ради АРК і Головою Ради Міністрів АРК, Постійним Представником Президента України у АРК). З Президентом погоджувалося призначення/звільнення Голови Ради Міністрів АРК. Він міг скасовувати акти уряду АРК. Розширюючи свої повноваження, Л. Кучма 05.03.2002 р. підписав Указ за №217/2002 „Про Порядок здійснення зовнішніх зносин Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями”.

Епіцентром, у якому зароджувалися, розвивалися і набували конкретних обрисів плани та методи керівництва країною, була Адміністрація Президента. В останні роки діяльності Л. Кучми Адміністрація діяла на підставі указів Президента: „Про Адміністрацію Президента України” від 14.12.1996 р. №1220/96, „Питання Адміністрації Президента України” у редакції від 6.03.2003

р. №203/2003, „Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України” від 20 серпня 2002 р. №729/2002. АПУ була тією структурою, яка все більше і більше користувалася недоброю славою і про яку згодом вже говорили, що вона „другий центр виконавчої влади”⁴⁸ в країні, а незабаром і те, що АП — „альфа й омега системи державного придушення”, „основна рушійна та спрямовуюча сила політичних скандалів, інтриг, склок і конфліктів”, „головне (часом — єдине) джерело законодавчої, виконавчої і судової влади”⁴⁹. У часи, коли АПУ очолював В. Литвин, її порівнювали із „тіньовим” Кабміном, а її голову називали „тіньовим” прем’єром. Що зовсім не бентежило його самого:

„По суті, зараз адміністрація Президента дійсно змушена перебирати на себе багато повноважень, — вказував в одному з інтерв’ю керівник АПУ. — Але це не свідчення жаги нової влади, якихось додаткових повноважень, а наших, як мовиться, суворих реалій”⁵⁰.

Більше того: В. Литвин стверджував, що АПУ, поза всяким сумнівом, є „стабілізуючим чинником у державі”, „каталізатором зрушень”⁵¹. Ще більшої ваги АП почала набирати тоді, коли її очолив В. Медведчук. Преса згодом відзначила, що голова адміністрації Президента мав вплив, який можна було порівняти із впливом самого глави держави⁵².

У таких умовах впевнено почувалася „партія влади” — СДПУ(о), яка „проростала” у безліч державних структур. Як свідчила преса, „жодній іншій організації не вдалося розсадити своїх плеканців у стільки різноманітних керівних крісел”: В. Медведчук очолював президентську адміністрацію, а його заступниками були однопартійці Ю. Загородній та О. Іщенко; „формальними есдеками” були міністри В. Кремень та М. Папів; членами СДПУ(о) були три губернатори (закарпатський — І. Різак, черкаський — В. Лешенко, чернігівський — В. Мельничук), 3 глави і 12 заступників голів облрад, понад вісім десятків градоначальників та віце-мерів, 166 керівників районних адміністрацій і заступників РДА⁵³. У партії налічувалося близько 10 000 депутатів Рад усіх рівнів, найбільш

високопоставлений із яких — О. Зінченко — обіймав посаду заступника голови парламенту⁵⁴.

Разом з тим до „неформальних есдеків” належала велика кількість людей-володарів владних важелів, які не схильні були афішувати з тих чи інших причин свою співпрацю з есдеками. До них відносили, приміром, Є. Марчука (секретаря ради нацбезпеки) чи С. Васильєва (керівника Головного управління інформаційної політики АП)⁵⁵.

На адресу В. Медведчука, як керівника АПУ, звучали найрізноманітніші звинувачення. Інколи, аналізуючи поведінку глави президентської адміністрації, його дії спрямовані на тінізацію української політики, опоненти (як Дж. Сорос) зауважували, що він „хоче потішити Росію”, що „він постраждає, якщо український ринок стане відкритим ринком”, бо його бізнес полягав у тому, „щоб вимагати гроші в інших бізнесменів, пропонуючи натомість допомогу влади”⁵⁶.

До найбільших „заслуг” лідера есдеків, котрий пишався званням блискучого менеджера, опозиціонери відносили керівництво провладними партіями під час „розкермування” першої парламентської кризи; ліквідацію наметового містечка на самому початку акції „Повстань, Україно!”, а також сприяння В. Литвину, С. Піскуну та В. Януковичу зайняти відповідно крісла спікера, генпрокурора та прем’єр-міністра⁵⁷.

СДПУ(о) не оминала увагою громадські організації: за даними Комітету виборців України, близько 230 всеукраїнських та регіональних громадських організацій так чи інакше перебували в орбіті впливу есдеків.

Управління підлеглими та приборкання непокірних із застосуванням президентських методів давало свій ефект: навіть парламент ставав більш покладистим і прогнозованим. Цьому, зокрема, сприяли зміни, які відбулися. Приміром, створення парламентської більшості. Як зауважував Л. Кравчук, Президент наполягав на тому, щоб більшість утворювалася навколо глави держави, а її діяльність полягала б у законодавчому втіленні президентської програми⁵⁸. „Я хочу, — говорив Л. Кучма, — щоб це була президентська більшість. І щоб кожний кров’ю розписався”⁵⁹.

Обурення частини парламентарів у зв'язку з такою пропозицією Президента не стало на заваді президентському „плану більшості” – вона була утворена. Її координатором став Л. Кравчук*.

Показово, що згодом факт створення більшості розцінювався негативно навіть деякими з найщиріших прибічників Президента. Ними, зокрема, відзначалося, що з її появою каналізувалося протистояння в суспільстві, опозиція була загнана в глухий кут⁶⁰. (Втім, згодом навіть такі „тверезі уми” на опозицію дивилися як на тільки „ображених”, які стали опозиціонерами за допомогою Президента⁶¹.)

Між тим депутати домовилися про відставку глави парламенту О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Однак провести голосування з цих питань виявилось не так-то просто: спікер робив все для того, щоб голосування так чи інакше було зірване. Новопостала більшість (а це – 239 депутатів), зібравшись поза межами Верховної Ради – в Українському домі, все ж проголосувала за відставку О. Ткаченка та А. Мартинюка. Після цього почалися консультації щодо обрання нового керівництва парламенту та голів профільних комітетів. На початку лютого 2001 р. у результаті голосування парламентарі (255 депутатів) віддали свої голоси за спікера І. Плюща, першого заступника В. Медведчука та заступника С. Гавриша. Було переобрано й керівництво восьми парламентських комітетів.

Президент довго йшов до приборкання парламенту. Чого він прагнув? Найперше, – активно впливати на процес парламентських виборів шляхом використання адмінресурсу та створення

---

* Офіційно посади „координатор парламентської більшості” не існувало. Втім, це не стало на заваді Л. Кравчуку, а згодом послідовно О. Карпову, А. Толстоухову, С. Гавришу виконувати функції координатора. Скласти уявлення про роль координатора, про специфіку взаємин між Президентом і більшістю допомагають слова, сказані свого часу С. Гавришем про те, зокрема, що він вважає нормальним явищем втручання глави держави в роботу парламентської більшості. „Я не можу думати інакше, – зазначав С. Гавриш, – оскільки на основі програми Президента і, власне, з його ініціативи було створено цю парламентську більшість. І жоден із членів ПБ не може вважати свої дії такими, що відповідають статуту парламентської більшості, якщо вони суперечать програмній позиції Президента”. (Ар'єв В. Спікер без портфеля // Дзеркало тижня. – 2003. – №35. – 13 вересня. – С.3.)

парламенту із пропрезидентських сил. За переконанням Л. Кучми, сприяти здійсненню таких планів мала мажоритарно-пропорційна система виборів: вона дозволяла керувати виборчим процесом у мажоритарних округах та депутатами-мажоритарниками у Верховній Раді (цим і пояснюється той факт, що Л. Кучма п'ять разів ветовав Закон „Про вибори народних депутатів”). Втиснути парламент у необхідні йому рамки Президент намагався і шляхом ветоування законів. Приклад: Верховна Рада трьох скликань приймала закон „Про Кабінет Міністрів України”, а Президент ветоував його 8 разів. Президентське вето з'являлося на законах, відповідно до яких, приміром, передбачалося розширення контрольних функцій Рахункової палати або уможливлювалося створення спеціальних комісій Верховної Ради (як Законом „Про тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради”) чи встановлювали адміністративну відповідальність за невиконання вимог Рахункової палати, Уповноваженого з прав людини або нардепів. Президент вдавався і до не підписування у встановлені терміни законів, які Верховна Рада приймала, подолавши президентське вето. У президентському арсеналі був і такий метод боротьби з парламентом, як його постійна критика – безпосередньо главою держави або підконтрольними йому ЗМІ. Л. Кучма та його мас-медійні „голоси” звинувачували народних депутатів у недієздатності, лобіюванні приватних, а не державних, інтересів і т. п. Не зупинявся Президент перед тим, щоб порушувати порядок формування органів з участю Верховної Ради. Ну і зрештою, мав багатий досвід залякування парламенту референдумом, про що говорилося вище.

У подальшому Л. Кучма вдавався до широкого використання парламенту у ситуаціях, які не міг подолати сам (наприклад, коли виникала необхідність від-правити у відставку Прем'єр-міністра В. Ющенка). „Інструментом” вирішення питання часто-густо ставало специфічне „заохочування” депутатів, а фактично їх підкуп. Так, про „оплату” депу-татського голосу, відданого на підтримку того чи іншого рішення, говорив О. Мороз, зауважуючи, що соціалістам пропонували „золоті гори”⁶². Про „ходіння” грошей у парламенті говорили й, так би мовити, по інший бік барикад: „Ви прекрасно

знаєте, скільки коштує голосування з принципових питань”, – твердив в інтерв’ю В. Литвин⁶³.

Зрозуміло, що і вибори 2002 р.* до Верховної Ради проходили під керівництвом Президента: майстер власноруч розставляв на дошці фігури. У хід були пущені найрізноманітніші інструменти, серед яких чільне місце займав силовий тиск на кандидатів і на окремі партії та „клонування” політичних сил з метою відсікання частини електоральних голосів у тих політичних сил, які, як бажав Президент, повинні були або загалом не потрапити до парламенту, або ж врешті-решт отримати менше мандатів. Відтак НРУ опонував „Народний рух за єдність”, альтернативою КПУ були КПРС, КПУ(о), Селянська партія (квазі-ліві об’єднання, як твердив керівник КПУ П. Симоненко⁶⁴), блоку „Наша Україна” мав протистояти інший блок, у назві якого було ім’я В. Ющенко.

У той же час найсприятливіші умови для передвиборної агітації мав пропрезидентський блок „За єдину

Argumentum ad rem

Більшість епохи Леоніда Кучми будувалась на стародавньому, та все ще достатньо дієвому, принципі „батога та пряника”. На практиці подібна технологія реалізувалася через адміністративний примус для одних („бати́г”) і близькість до „тіла” для отримання надприбутків для інших („пряник”). Початкова конфліктна природа бізнес-інтересів, на основі яких у рамках згаданої схеми будувалися парламентські коаліції більшості, і прагнення попереднього президента не допустити значного посилення якої-небудь із груп впливу, що здатна поставити під загрозу його особисту владу, робили ці парламентські конгломерати нестійкими, а законодавчу більшість де-факто ситуативною.

О. Карпов

* Вибори відбувалися на пропорційно-мажоритарній основі. Як показало голосування 31 березня, тільки трьома блоками та трьома партіями із 63, які брали участь у виборах (із 130 в свою чергу офіційно зареєстрованих), вдалося подолати 4-відсотковий бар’єр. Відтак 23,8% голосів (70 мандатів) здобув блок, очолюваний экс-прем’єр-міністром В. Ющенком. 20% голосів (59 мандатів) дісталися комуністам, що стало свідченням не стільки прихильності частини електорату до лівої – комуністичної – ідеології, як тим, що люди, в яких радянська держава за кілька десятиріч витравила бажання і здатність розраховувати на власні сили, але привчила бути державним утриманцем, не могли

Україну!” (його чільник, що показово, і не намагався цього спростовувати, заявляючи, приміром, що блок „повністю ідентифікується з владою” і що „ніхто цього не намагається приховати чи завуалювати”⁶⁵). Всіляко „випинаючи” підтримку блоку з боку суспільства, „блок влади”, наголошував його лідер, підтримали представники понад 170 громадських організацій⁶⁶. Відтак у день виборів вказаному блоку особливо „поталанило”, про що інтернет-газета „Україна.ру” писала”:

„Донецька область стала єдиним регіоном у країні, де „Єда” узяла більшість голосів і фактично забезпечила блоку непоганий результат на виборах. Тобто донецьке обласне керівництво в черговий раз довело Кучмі, що може вирішити практично будь-яке питання”⁶⁷.

Суголосні думки з цього приводу у 2005 р. висловив Є. Марчук, пригадавши, що на підтримку „ЗаЄдУ” була включена вся державна машина, „туди зведені всі ресурси” – партійні, парламентські, адміністративні, інформаційні, фінансові. І „ЗаЄдУ” практично „пролетіла б на виборах, якби не Донецьк”. Завдяки технологіям, які були задіяні в Донецьку, „ЗаЄдУ” пройшла в парламент⁶⁸.

Після виборів пропрезидентськими силами, шляхом тиску на новообраних депутатів, була створена ситуативна більшість (226 голосів), яка проголосувала за необхідне Л. Кучмі керівництво Верховної Ради. Показово, що спікером став В. Литвин. Згодом він пригадував, що „дуже не хотів іти в парламент”, бо „просто не бачив

приспособитися до нових – ринкових – умов життя. Блоку „За єдину Україну!”, який уособлював на той момент „партію влади” (а відтак, як твердили численні експерти, значно більше, ніж під час парламентських виборів 1998 р., використовував пресловутий „адмінресурс”) і був очолюваний главою Адміністрації Президента України В. Литвином, вдалося здобути 11,8% голосів виборців (35 мандатів) та посісти третє місце у виборчих перегонах. 7,3% голосів (22 мандати) отримав блок Ю. Тимошенко; 6,9% (20 мандатів) – соціалісти; 6,3% (19 мандатів) – СДПУ(о).

У мажоритарних округах картина виглядала дещо по-іншому: кандидати від „партії влади” отримали 66 мандатів, від блоку В. Юшенка – 42, КПУ – 7, СДПУ(о) – 5, СПУ – 3.

себе в ролі депутата”. Та по суті, „був поставлений перед фактом”, оскільки дізнався про те, що очолює список блоку „За Єдину Україну!” із засобів масової інформації⁶⁹. Після парламентських виборів В. Литвин, як сам наголошував, „збирався відмовитися від мандата”, але з... інформповідомлень довідався, що переходить на постійну роботу до Верховної Ради.

„Після цього я, – розповідав В. Литвин в одному із інтерв’ю, – розмовляв із Президентом і намагався переконати його в тому, що буде корисніше, якщо я залишуся рядовим депутатом. Але було прийнято рішення висувати мене на голову Верховної Ради”⁷⁰.

Але сам Л. Кучма, що характерно, зовсім по-іншому подавав процес обрання В. Литвина спікером: у програмі „Епіцентр” (канал 1+1) 12 липня 2004 р. він так оповідав:

„Ви знаєте, я недавно, десь тиждень тому, дивився фільм, кінокомедію “Брильянтова рука”. Так це мені трошки нагадує той сюжет про головного героя цього кінофільму. Що, “шёл, поскользнулся, упал, очнулся – перелом”. Так і тут приблизно. “Шел, очнулся” – лідер блоку “За єдину Україну!” – глава Верховної Ради”⁷¹.

Попри такі „помилки пам’яті” результат говорив сам за себе: чільник блоку „За єдину Україну!” – сили, яка уособлювала „партію влади” – став главою Верховної Ради (першим заступником – Г. Васильєв, а заступником – О. Зінченко. У наступні роки заступники з тих чи інших причин змінювалися). Він був обраний мінімальною кількістю голосів – 226.

Таким чином, В. Литвин почав платити Л. Кучмі, позаяк не міг опиратися Президенту, від якого повністю залежав. Про це досить недвозначно сам говорив в одному із інтерв’ю у „Фокусі”:

„...Після виборів 1999 р. у мене була значна підтримка з боку глави держави, хоча інтуїтивно я відчував, що за це

*мені доведеться заплатити. Я був одинаком, який не опирався ні на одну із груп впливу, моя сила була у підтримці Кучми*⁷².

Однією із перших змін, яка відбулася з В. Литвином, була зміна, пов'язана із сприйняттям опозиції. Так, якщо у лютому 2002 р., будучи главою АПУ, він стверджував, що „опозиція повинна бути”, що слід прийняти цивілізований закон про її права та обов'язки, запропонувати їй керівництво певною кількістю парламентських комітетів, омбудсменство і т. д.⁷³, то за кілька місяців світосприйняття В. Литвина змінилося: у жовтні того ж року він уже твердив, що намагатися все нормувати – „це від ненормальних процесів, які відбувалися в парламенті”.

*„Вимагають закону про опозицію, – казав глава парламенту. – Але якщо ми його проголосуємо, приймемо, а він не буде виконуватися? Тоді що, наступний закон – „Про регламент дій опозиції”? Ми на кожну проблему придумуємо закон*⁷⁴.

Така, так би мовити, дивна логіка свідчила тільки про те, що опозицію вводити в „правові береги” ніхто не збирався. Вочевидь це було не вигідно. Наразі (перефразуючи В. Литвина) можна припустити, що сила Л. Кучми користувалася підтримкою В. Литвина.

Верховна Рада зразка 2002 р. відрізнялася від своїх попередниць: у неї масово прийшов великий бізнес. Ще напередодні виборів глава президентської адміністрації справедливо зауважував, що коли б у нас була побудована нормальна ринкова держава і закінчена приватизація, причому прозоро і справедливо, у Верховну Раду так би не рвалися⁷⁵. Що ж до західних експертів, то вони резюмували, що до початку помаранчевої революції спайка між політикою, бізнесом і злочинністю стала однією „з найважливіших особливостей української держави та найважливішою її проблемою”⁷⁶. Президент бажав, щоб цю „спайку” контролювала його людина.

Щоб збагнути дух, який запанував у новообраній Верховній Раді, варто прислухатися до одного із зауважень Л. Кравчука, зробленого з приводу формування уряду:

„Ми штучно прив’язуємо проблему формування уряду до політичної волі чи бажання певних сил і Президента. Тобто прив’язуємо не до закону і Конституції, а до політичної волі. Президент пішов на це”⁷⁷.

Точніше сказати – Президент пішов і на це, вимагаючи у парламентарів виконання своїх вказівок. Ступінь слухняності Ради зростала і зрештою була такою, що, приміром, у ситуації, коли у парламентарів відносини з прем’єром склалися, але завтра, за вказівкою Президента, від нього слід було відвернутися, бо це було необхідним Л. Кучмі, Рада готова була відвернутися. Підтвердженням даної думки служить хоча б висловлювання В. Пустовойтенка, який, коментуючи взаємини одного з прем’єрів із більшістю у Раді, зауважував:

„У сьогоднішнього прем’єр-міністра, як у жодного іншого, у цьому плані все благополучно. Хоча це не його більшість. Вона в будь-який момент, як і при Вікторові Ющенку, може зіграти проти нього”⁷⁸.

Та не тільки парламент перебував під контролем Л. Кучми. Його влада трималася на компроматі й персональному контролі силовиків, на контролі всіх без винятку потенційних лідерів опозиції, їхніх спонсорів і т. п.⁷⁹ Спроба тримати державу „у полі зору” виливалася і в постійне створення Президентом консультативних, дорадчих та інших органів, які так чи інакше „стежили” за тим, що відбувається в країні. Так, на початок 2002 р. при Президентові України діяли 19 комісій (серед яких, окрім міжвідомчих, – з питань аграрної та земельної реформи, з цінних паперів та фондового ринку, з державних нагород та геральдики та ін.), 9 комітетів (приміром, у справах ветеранів, з Державних премій імені Т. Шевченка), понад два з половиною десятка різноманітних

рад. Очоловав ці структури або сам Президент Л. Кучма, або довірені люди. Навіть церкві не вдалося „випасти” із Кучминого поля зору – він прагнув відродити над нею середньовічне право патронату, про що свого часу прямо говорилося у „Меморандумі патріарха Димитрія до Президента України Л. Кучми”⁸⁰.

Кучмівський контроль, зрештою, відчув кожен українець – у 2002 р. в українське життя увійшли темники. Народжувалися вони, як свідчили ЗМІ, десь у кабінетах Адміністрації Президента. „Темники” були, по суті, свого роду анонімними рекомендаціями телеканалам, періодичним виданням, що і як висвітлювати. Втім, вони напряду не надходили до ЗМІ, але ретельно з’являлися в Мережі, у певному „ящику”. Звіди їх і добували „владопослушні” мас-медіа. Що ж до самої влади, то вона твердила, що „темники” не накладають жодних зобов’язань на ЗМІ і весь їхній „гріх” тільки й полягає у тому, що вони подають одностороннє висвітлення тієї чи іншої ситуації, події тощо. Або взагалі її замовчують. Влада воліла фактично не помічати, що „темники”, маніпулюючи суспільною свідомістю, наносять великої шкоди українській громаді.

Якщо спочатку до темників ніхто серйозно не ставився, то згодом ситуація змінилася – журналісти, будучи затиснутими лещатами цензури, відмовлялися працювати й

Caveant consules!

„Повзучий”

авторитаризм передбачає поступове зведення нанівець участі громадян в управлінні своїми справами: ініціатива у прийнятті рішень непомітно переходить до виконавчої влади – до уряду, підзвітних квазідержавних організацій та закладів і до тих органів, які виходять із-під контролю відомої системи стримувань і противаг. Уряди під сурдинку позбавляють громадян елементарних прав аж до порушення принципу особистої недоторканості. Зазіхаючи на права людини і громадянина, вони намагаються присвоїти собі все більше повноважень. Тож на наших очах відбувається те, що можна назвати викраденням демократії і влади закону.

Авторитаризм – це не тоталітаризм. Люди в умовах авторитаризму не відчують тиску з боку влади до тих пір, доки мовчки вирішують особисті проблеми і не заважають державним чиновникам займатися своїми справами.

Р. Дарендорф

почали звільнятися зі ЗМІ, ініціювати парламентські слухання, звертатися в міжнародні організації, зрештою створили профспілку. Втім, всі ці дії виявилися марними: наступ на свободу слова (як і взагалі на свободу) продовжувався і темники – жили.

Звісно, не всі журналісти, не всі канали телебачення опиралися цензурі. Прикладом слідування темникам називали новинарну програму „Подобиці” на „Інтері”. У ній не можна було показувати осіб, вміщених у „Список осіб і політичних угруповань, які не завжди продуманими заявами намагаються підвищити власний рейтинг”. До списку, окрім представників опозиції, потрапляли і представники більшості і навіть лідер парламентської фракції СДПУ(о) Л. Кравчук⁸¹. У програмах, крім того, не повинна була звучати інформація зі списку „Теми, що не в повному обсязі відповідають формату ТК „Інтер”. У листопаді 2003 р., приміром, за кілька днів було вирізано з інформаційного простору заяви представників „Нашої України” та БЮТ, інтерв’ю посла США Дж. Хербста газеті „День”, інтерв’ю Киселя „Дзеркалу тижня”, інформацію про семінар з міжнародної освіти, організований офісом Fulbright в Україні, повідомлення про пікетування адміністрації Президента чернігівськими підприємцями та про „круглий стіл” „Відповідальність за порушення законодавства про вибори”⁸².

Темники стосувалися не тільки внутрішнього життя країни, але й сепарували події міжнародного – сповіщалось тільки про те, що, на погляд творців темників, було „корисним” для України. Аналіз підбірок міжнародних новин на тому ж „Інтері” показав, зокрема, що за три тижні на початку 2004 р. у „Подобиці” потрапили: парламентський скандал в Італії, пов’язаний із банкрутством фірми „Пармалат” (16.01) із супутнім натяком на те, що в італійському парламенті існує інститут приставів, які розбороняють бійки депутатів; думка міністра закордонних справ Австрії Беніти Ферраро-Вальднер з інтерв’ю газеті „Ді пресе” про те, що вона більше не є прибічником вступу країни в НАТО (17.01); повідомлення про парламентську кризу в Сербії (30.01) та Іспанії (20.01), демарш парламентської опозиції Японії (2.02), протистояння уряду і парламенту Литви (29.01) та ін.⁸³

Таким чином, відповідно до темників, в українському інформаційному просторі було порушено баланс позитивних і негативних новин. Слід звернути увагу й на те, що в новинарних програмах акцентувався позитив із Росії та України на тлі превалюючого негативу з інших країн світу.

У 2004 р. ситуація в країні вже дозволяла говорити про те, що Президент своїми діями провокує нестабільність у суспільстві, що ставало найкращим ґрунтом для будь-яких надзвичайних сценаріїв⁸⁴. І справді, у 2004 р. Л. Кучма вже волів не пам'ятати і не дотримуватися тих високих моральних принципів, які він нібито брався сповідувати, прийшовши до влади за десять років перед цим:

„...Я добре розумію, наскільки небезпечна сама ситуація перерозподілу влади. І минула історія, і сучасна знає багато прикладів, коли навіть „дворцовые интриги” призводили до суспільного протистояння. Я впевнений, що в Україні ми ніколи не допустимо такої драми. Я гарантую моїм співвітчизникам, що сам не вдамся до таких нелюдських методів вирішення будь-яких політичних проблем і не дозволю це зробити іншим”⁸⁵.

Попри такі запевнення, ті, хто добре знав Президента, твердили, що Л. Кучма завжди „широ вважав”, що країні необхідна сильна централізована влада⁸⁶.

3. Спроба переформатування влади

3 жовтня 2002 р. Президент створив комісію з проведення конституційної реформи. Втім, її діяльність не була активною. Як стверджував один із членів комісії, ця, остання, зіткнулася з усією неоднозначністю конституційної реформи, полярністю поглядів на тактику її проведення, нестачею фундаментальних і прикладних наукових розробок з проблеми внесення змін до Конституції України, браком системного науково-правового супроводу роботи, відставанням „конституційно-правової науки від практики державного будівництва”, застарілим або відверто умоглядним

характером уявлень, якими й надалі оперували науковці⁸⁷. Та все це не завадило тому, що 6 березня 2003 р. з'явився президентський Указ за №197/2003 „Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України”⁸⁸. В Указі, зокрема, вказувалося:

„Виходячи з виключного права українського народу визначати і змінювати конституційний лад у державі, з метою реалізації вимог Основного Закону України щодо здійснення народовладдя, забезпечення всебічного обговорення пропозицій стосовно шляхів проведення реформи політичної системи в Україні... винести на всенародне обговорення проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України”, поданий Президентом України на розгляд Верховної Ради України, для визначення позиції громадян України стосовно питань перерозподілу конституційних повноважень між Президентом України, Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України, переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління та інших основних положень проекту”⁸⁹.

У телевізійному зверненні напередодні – 5 березня – з нагоди підписання Указу Л. Кучма пояснював, що реформування політичної системи (перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської системи) є необхідним, оскільки „в діючій Конституції, по суті, був закладений механізм протистояння законодавчої та виконавчої влади”⁹⁰. А „останнім аргументом” на користь реформи, на погляд Президента, стали результати останніх парламентських виборів і підписання політичної угоди між парламентською більшістю та її урядом, створення самого коаліційного уряду. Наслідки таких змін і пропонувалося закріпити в Конституції. Зокрема, Президент вважав за необхідне закріпити в Основному Законі вибори до парламенту депутатів „від тієї чи іншої партії” (тобто на пропорційній основі), тезу про утворення партіями, „які отримали найбільшу підтримку”, фракцій, які у свою чергу

формували б більшість, а далі більшість формувала б уряд. Більшості та уряду варто надати додаткових повноважень, – вважав Л. Кучма. Зокрема, дати парламенту призначати Прем'єр-міністра, кандидатуру якого, погоджену з парламентом, вноситиме Президент. Парламент повинен був затверджувати склад уряду, а уряд – керівників інших центральних органів виконавчої влади⁹¹. Президент залишався б гарантом конституційних прав і свобод громадян, незалежності та територіальної цілісності держави, Верховним Головнокомандувачем та представником держави на міжнародній арені. Президент мав призначати міністрів оборони, внутрішніх та закордонних справ, з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, чотирьох „інших керівників центральних відомств”, за поданням Прем'єр-міністра – глав державних адміністрацій. Крім того, Президенту, як передбачалося, мало бути надане право дострокового розпуску парламенту у випадку, коли депутати неспроможні протягом визначеного Конституцією часу сформувати більшість, якщо більшість неспроможна сформувати уряд та якщо парламент не може прийняти державний бюджет на наступний рік⁹².

Відповідно до проекту Закону передбачалися зміни у структурі парламенту – його розподіл на дві палати (одна формувалася б представниками від партій і блоків, інша – представниками регіонів). Кількість же депутатського корпусу мала зменшитись на третину – з 450 до 300 чол.

З-поміж іншого пропонувалося розділити в часі вибори до Верховної Ради, органів місцевого самоврядування та вибори президента, але проводиться вони всі мали впродовж одного року на один термін – п'ять років. Зрештою, серед положень, які пропонувалося обговорити на всенародному рівні, було те, що стосувалося кардинальної зміни ролі всеукраїнського референдуму: його результати, як наголошував Президент, повинні мати пряму дію і не потребувати затвердження будь-яким органом влади⁹³.

Ідея переформатування влади була актуальною. Протистояння з Президентом в умовах наростання авторитарних апетитів останнього призвело до того, що Верховна Рада так і не змогла посісти гідного місця в системі влади, що негативно позначалося

на рівні розвитку в суспільстві демократії. Сам же Президент з року в рік в очах народу втрачав свою легітимність. Його відносини з парламентом впродовж років свідчили лише про одне: Президент хоче мати повністю підконтрольний законодавчий орган, який би не заважав, а навпаки, на законодавчому рівні підтримував волю і прагнення Л. Кучми. Незважаючи на такий стан речей, президентську ініціативу деякі політичні сили сприйняли вкрай негативно. Так, член фракції Соцпартії в парламенті О. Баранівський прокоментував:

„Справжню руйнівну роль влади давно відчули на власній шкірі і долі, зрозуміли всі в Україні. Але, виявляється, реформи ще не завершилися. На черзі, я б сказав, драконівський етап”⁹⁴.

Як „окурювання, одурманювання” поцінував президентські устремління член депутатської фракції „Демократичні ініціативи” І. Плющ⁹⁵. Але зовсім інакше коментували запропоновані Президентом новації члени „партії влади” – СДПУ(о):

„Ми звертаємося до представників усіх суспільних верств, до усіх політичних сил, зокрема опозиційних, з проханням зрозуміти, що політичні зміни неминучі, об’єктивно зумовлені, а час старої системи влади минув”⁹⁶.

Думається, ніхто не буде опонувати твердженню, що прагнучи будь-яких політичних перетворень – найменших чи кардинальних, – суспільство повинно добре усвідомлювати, заради чого їх здійснює. Зрозуміло, що найдоцільнішою метою може бути одна-єдина – підвищення ефективності функціонування інституту, структури чи системи, котру передбачається піддати реформуванню, в інтересах – що особливо важливо – усього суспільства. Втім, ті, хто у 2003 р. виступав на підтримку президентської ініціативи внесення змін до Конституції (законопроект “Про внесення змін до Конституції України” був опублікований 7 березня 2003 р. у газеті „Урядовий кур’єр”⁹⁷) переймалися цим найменше.

Громадяни країни загалом були погано поінформовані про реформаторські настрої Президента. За даними соціологічної служби Центру Разумкова⁹⁸, яка з 2 по 7 квітня 2003 р. (за місяць до завершення обговорення президентських ініціатив) проводила дослідження у всіх регіонах України, 38,2% опитаних про реформу навіть не чули. З цього можна зробити висновок, що обговорення насправді не стало всенародним, як те намагалися показати пропрезидентські сили. Із 61,8% тих громадян, які все ж „чули” про реформу, тільки 34,3% знали, у чому полягав її сенс, 22,7% – не знали, а 4,8% респондентам було важко відповісти щось конкретне (позитивне чи негативне) на питання про свої знання щодо сенсу реформи. 7,6% опитаних сповістили, що вони брали участь у зборах, присвячених обговоренню політичної реформи, запропонованої Президентом України, а решта 92,4% – не були учасниками подібних зібрань.

Переважна більшість громадян – 81,3% – не підтримувала ідеї перенесення виборів Президента України з 2004 р. на 2006 і продовження на цей термін повноважень Л. Кучми, що дозволяло говорити про негативне ставлення населення до глави держави (це підтверджувалося й попередніми опитуваннями, коли 69,6% респондентів підтримували добровільну відставку Л. Кучми, 77,8% негативно ставилися до факту висування його кандидатури на третій президентський термін, навіть якби для цього були законні підстави)⁹⁹.

Не підтримували в цілому громадяни й ідею Л. Кучми стосовно переформатування парламенту – запровадження бікамералізму. За даними того ж Центру Разумкова, тільки 33,4% опитаних висловлювалися „за”, 32,4% – не підтримували цієї ініціативи, 34,2% було важко відповісти на запитання¹⁰⁰.

Необізнаних варто було б просвітити. Як і зробити деякі уточнення для обізнаних. Втім, ніхто не поспішав цього робити і, зокрема, – інформувати про міжнародний досвід щодо функціонування бікамералізму. А той досвід свідчив про те, що із близько 190 держав-членів Організації Об’єднаних Націй наприкінці 90-х років минулого століття двопалатні парламенти функціонували у близько шестидесяти країнах світу. У тому числі

таких, як, приміром, Австрія, Бельгія, Німеччина, Італія, Франція, США, Канада, Японія, Австралія, Чилі, Колумбія, Бразилія, Конго, Барбадос, Беліз, Буркіна-Фасо, Санта Люсія. На пострадянських теренах двопалатні законодавчі органи почали діяти, окрім Російської Федерації, у Казахстані та Киргизстані. Із країн колишнього соцтабору двопалатний парламент функціонував у Чехії, Румунії, Польщі. Таким чином, двопалатні парламенти працювали в країнах, розташованих на різних континентах, до того ж – як у старих, так і в молодих демократіях, крім того, – у транзитних суспільствах, якими були країни на теренах колишнього СРСР.

Історичний екскурс дає можливість збагнути, що двопалатні парламентські системи були продуктом розвитку парламентаризму впродовж кількох століть і сягали середньовіччя, зокрема, тогочасних політичних традицій. Відповідно до цих традицій вважалося, що суспільні класи, прошарки чи стани у законодавчому органі повинні бути представлені окремо. Відтак, якщо у Великій Британії працював двопалатний парламент, то, приміром, у Франції – трипалатний, а у Фінляндії і Швеції діяли законодавчі органи, що структурно склалися із чотирьох палат. Однак ХХ ст. внесло корективи: три-, чотиріпалатні парламенти були реформовані. Законодавчі органи почали функціонувати як одно- чи двопалатні.

Однак увагу звернемо на інше: статистичні дані безпристрасно свідчать, що на зламі ХХ – ХХІ ст. у світі вже чітко простежувалася тенденція до зменшення кількості двопалатних парламентів на користь однопалатних. Так, у 1976 р. із 56 країн, у яких функціонувала парламентська система, двопалатні парламенти були у 26 (46%). Через десять років – у 1986 р. – із 83 парламентів світу двопалатними були 28 (34%). Ще через десять років – у 1996 р. – у світі із 178 парламентів двопалатних було 58 (33%). Чим пояснюється скорочення кількості двопалатних законодавчих органів? По-перше, виникненням нових країн із однопалатним парламентом і, по-друге, ліквідацією двопалатних систем (приміром, у 1950 р. у Новій Зеландії, у 1953 р. у Данії, у 1969 р. у Швеції).

Аналізуючи структуру парламентських систем, звернемо увагу й на те, що своєрідною нормою вважається існування двопалатного

парламенту насамперед у федеративних державах: у такий спосіб кожен із суб'єктів федерації (штат, земля, кантон, республіка та ін.) отримує можливість особисто відстоювати свої особні інтереси у загальнодержавній структурі. Проте, як свідчить та ж статистика, не у всіх федеративних республіках діють саме двопалатні парламенти. Так, у 1996 р. із 22 федеративних держав двопалатний законодавчий орган працював у 18. У 4-х же федераціях функціонували однопалатні парламенти. Разом з тим із 156 унітарних держав однопалатні парламенти працювали в 116 із них. 40 унітарних держав мали двопалатні парламентські структури. Отже, можемо стверджувати, що не існує жорсткої „прив'язки” структури парламенту до форми державного устрою. Не залежить структура законодавчого органу і від розмірів країни та кількості населення. На користь останнього твердження говорить, приміром, той факт, що в унітарному Китаї з населенням близько 1 млрд. 500 млн. чоловік діяв однопалатний парламент, а в невеликій державі Палау, де жителів було всього близько 17 тис. чол. – двопалатний.

Якими є аргументи на користь доцільності існування двопалатних парламентів в умовах унітарної держави? Найперше, зауважимо, що в ряді унітарних держав двопалатні законодавчі органи, створені впродовж ХХ ст., функціонували, так би мовити, за інерцією. Особливої вигоди політикуми чи соціуми з того, як правило, не мали. Тож говорити про якісь раціональні аргументи не доводиться. В інших же державах в ході обстоювання ідеї створення верхньої палати парламенту політиками використовувалися найрізноманітніші аргументи. Так, ідею створення верхньої („другої”) палати в парламенті обстоювали ті, які, по-перше, *боролися за представлення в парламенті якихось окремих – вузькокорпоративних (кланових) інтересів*. По-друге, прихильними до цієї ідеї виявлялися і ті, хто хотів мати *механізми нейтралізації впливу громадської думки, котру, як відомо, віддзеркалює нижня („перша”) палата парламенту*. Ідею двопалатності насаджували в мізки обивателя і в тих випадках – і це буде по-третє, – коли *прагнули переконати, що верхня палата мусить бути таким собі „запобіжником”, котрий стоятиме на заваді прийняттю нижньою палатою якихось незрілих, непопулярних чи несвоєчасних*

законів. Тобто верхня палата матиме функції своєрідного експерта чи контролера і т. п. Зауважимо й те, що при „обробці” громадської думки перший і третій аргументи інколи використовувалися разом. Щодо другого, то про нього, про необхідність конструювання важелів „приборкання” громадської думки ніхто, звісно, часто й не згадував. У запропонованому проекті Закону України „Про внесення змін до Конституції України” всі три моменти були однозначно присутні.

Небезінтересними є й способи формування верхніх палат. Їх існує кілька. Не виникає сумнівів щодо використання демократичності підходів при їх формуванні у тих країнах, в яких верхня палата поставала внаслідок суворого дотримання принципів *прямого, рівного і таємного голосування на основі всезагального виборчого права* (так як це було, приміром, в Палау, Румунії, Колумбії, Парагваї, Японії, Домініканській республіці, США, Мексиці, Бразилії, Аргентині, Ірландії, на Філіпінах). У ряді інших випадків принцип прямого, рівного, таємного голосування порушувався більшою чи меншою мірою. Використовувалися, зокрема, найрізноманітніші форми *непрямих виборів* (як в Нідерландах, Російській Федерації, Ефіопії, чи в ПАР, Австрії та ін.). Крім того, члени другої палати могли *призначатися* (як, наприклад, у Таїланді, Буркіна-Фасо, Індії, Італії, Казахстані), могли *обиратися членами нижньої палати* (в Непалі), *кооптуватися* (в Бельгії новообрані сенатори кооптували додатково ще 10 членів), а могли зайняти місце у верхній палаті внаслідок його *успадкування* (що мало місце на той час тільки в двох державах – Лесото та Великій Британії). Існувала єдина в світі верхня палата загальнодержавного законодавчого органу, яка формувалася на основі *корпоративного представництва* – сенат Ірландії. Зрештою останній спосіб потрапити до верхньої палати – стати її членом відповідно до принципу „*членство за посадою*”. Зокрема, це зауваження стосувалося Великій Британії. У цій старій і стабільній впродовж століть демократії членами верхньої палати стають верховні судді, котрі отримали титул перів, а крім того, – єпископи та архієпископи англіканської церкви. Полярним прикладом є Чилі, де після президентських виборів 1989 р., як вказувалося вище, довічним сенатором став А. Піночет.

Різними способами, як вже згадували, „прикипають” до влади легітимно обрані лідери на пострадянських просторах. Демократичне паростя у більшості політичних систем на колишніх радянських теренах так і не набирає сили*

Важливе питання стосується обсягу повноважень верхньої (другої) і нижньої (першої) палати (на нього варто особливо звернути увагу, перш ніж перейти до аналізу Кучминих ініціатив). Дослідження західних науковців свідчать, що якщо ми є прибічниками принципу розподілу влади (на законодавчу, виконавчу і судову), то саме з цією „міркою” ми й повинні проводити розподіл функцій між палатами і відповідно оцінювати демократичність/недемократичність засад їхнього функціонування. Досвід демократично організованих парламентів свідчить, що верхня (друга) палата *завжди відіграє вторинну* роль. Тоді як першість належить нижній (першій) палаті. Так, хоча верхня палата має право накладати вето на законопроекти, однак це вето не є абсолютним. Далі. Члени верхньої палати можуть контролювати урядову діяльність, але знов-таки – в дуже обмежених рамках. Крім того, вони не можуть призначати й усувати членів виконавчих органів. Що ж до судової сфери, то право призначати суддів, контролювати процес судочинства у членів верхньої палати взагалі відсутнє. Це – прерогатива винятково нижньої палати.

Беручи до уваги вищеперераховані ознаки демократично організованої верхньої палати, не важко поставити „діагноз”, збагнути, що пропозиції, котрі були озвучені на українських теренах з приводу облаштування та розподілу функцій між гіпотетичними верхньою та нижньою палатами в українському парламенті, звучали

---

* Цікаве зауваження у зв'язку з цим висловлюють науковці, вказуючи на окреслення певної тенденції: у країнах, котрі свого часу перебували у складі колишньої Австро-Угорщини (власне Угорщині, Чехії, Словенії), спостерігається все більше посилення ролі парламентів (як і в Західній Європі), організованих на демократичних засадах. Чим же менше та чи інша країна свого часу була інтегрована до австро-угорської держави, тим меншу роль у ній сьогодні відіграють парламенти. Гору беруть інші політичні традиції, в руслі яких президентська влада, як своєрідна трансформаційна форма інституту царя, а затим генсека КПРС, все зміцнюється. Парламенти ж (як одно- так і двопалатні) відіграють все меншу роль при прийнятті політичних рішень.

далеко недемократично, адже передбачалося своєрідне верховенство тієї палати, яка хоч і називалася верхньою, однак у демократичних політсистемах є завжди тільки другою. Отже, відповідно до проекту закону „Про внесення змін до Конституції України”, верхня палата – Палата регіонів – надіялася значно більшими повноваженнями, у порівнянні з нижньою. Ці повноваження були зафіксовані аж у сімнадцяти пунктах, тоді як нижньої – Державних зборів – у... чотирьох.

Не вдаючись до аналізу усіх сімнадцяти пунктів-положень проекту, зупинимося на основних. Палаті регіонів (поряд з Президентом) мало бути надано право вето проти законопроектів нижньої палати. Такий підхід не приваблює не тільки тому, що нижня палата в такій ситуації фактично відігравала б роль „п'ятого колеса до воза”, але й тому, що процес прийняття законів у державі міг би розтягнутися на невизначено тривалий час. А якщо взяти до уваги, що „закони та інші рішення” планувалося приймати ще й на всеукраїнському референдумі та вони мали б вищу юридичну силу і не потребували затвердження органами державної влади, то, думається, що в існуванні нижньої палати зовсім не було потреби, адже її вага у законотворенні була б просто максимально мінімізована.

Проект, склався враження, пропонував відхід від організації суспільного життя на демократичних засадах. Стосовно поля контактів Палати регіонів із виконавчою владою він передбачав надзвичайно потужний контроль за діяльністю останньої, зокрема, – контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання, контроль за використанням одержаних Україною позик, не передбачених державним бюджетом України, контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, здійснення іншого парламентського контролю. Що ж до взаємин із судовою владою, то тут, можна стверджувати, ситуація була чи не найгіршою, адже відповідно до проекту, передбачалося (нота бене!) призначення Палатою регіонів „половини складу Конституційного Суду України” (другу половину мав призначати Президент), „обрання суддів строком на десять років”. Таким чином, права у Палати регіонів були б гіпертрофовані

безмежно. Якщо ж взяти до уваги те, що верхня палата (на відміну від нижньої) ще й не могла б бути розпущена Президентом, то перед нами постає образ такого монструозного утворення, яке все контролює, але саме цілковито безвідповідальне і непідконтрольне. Такий стан речей в умовах складання патрон-клієнтарних зв'язків між крупними групами інтересів (а сумніви щодо того, що кожен три депутати-представники регіонів, які сформували б верхню палату, уособлювали б саме інтереси меншості регіону, а не більшості, – майже відсутні) і державою призвело б до подальшого посилення політичного впливу на процес прийняття політичних рішень кланів, звуження поля, де публічно обговорювалися б питання державного буття і, зрештою, до подальшого відчуження народу від політики, різкого зменшення масштабів його політичної участі.

У період обговорення президентських ініціатив щодо запровадження двопалатності досить часто звучали застереження щодо того, що верхня палата буде другою адміністрацією Президента. Іншими словами, Л. Кучма контролюватиме не тільки виконавчу чи судову владу, але й законодавчу: один у трьох лицах. The Wall Street Journal of Europe за 4–6 квітня 2003 р. апетити українського Президента відкоментував так:

„Нова конституційна схема повністю віддзеркалює спроби Кучми по самозахисту від переслідувань... А шляхом утворення другої законодавчої гілки він би забезпечив значні повноваження для обласних управлінців, всі з яких були призначені паном Кучмою...”

Інше питання, яке виникало у зв'язку із запропонованими новаціями, стосувалося того, чи не обернеться турбота про захист інтересів регіонів, шляхом створення в парламенті другої палати, першим кардинальним кроком до посилення протистояння регіонів і, зрештою, за два-три десятки років – федералізацією України? А федерацію в умовах поліетнічності надзвичайно важко підтримувати: виникає загроза громадянської війни, поліетнічних конфліктів, сепаратистських настроїв. Та Президента Л. Кучму ці

загрози, здається, не турбували. Йому потрібно було одного: проголосити про те, що народ схвалює його плани щодо реформи.

У зв'язку з цим небезіntересно знову звернутися до результатів вищезгаданого опитування громадської думки, проведеного Центром Разумкова. Опитані громадяни були готові підтримати пропозиції щодо зменшення загальної кількості депутатів нижньої палати Верховної Ради з 450 до 300 (що віддзеркалювало, насамперед, загальне негативне ставлення громадян до владних інститутів). погоджувалися з необхідністю припинення повноважень народного депутата України у випадку його виходу із фракції партії, за списками якої він був обраний до парламенту, крім того, — з проведенням усіх виборів у країні протягом одного року та обранням представників усіх рівнів на п'ятирічний термін, з наданням Президенту права розпускати нижню палату Верховної Ради у передбачених Президентом випадках та деякими іншими. Однак населення не давало згоди на надання Президенту права одноособово призначати частину міністрів (у т. ч. „силовиків”), що, можна твердити, у свій спосіб говорило про побоювання щодо надмірної концентрації важелів контролю за „силовиками” в руках авторитарного українського Президента. Не підтримувало населення і прагнень, спрямованих на створення в країні двопалатного парламенту та надання його верхній палаті права вето на закони, прийняті нижньою палатою¹⁰¹. Як і прийняття законів всеукраїнським референдумом в обхід парламенту: дану президентську пропозицію підтримали 44,6% опитаних, 35,0% — не підтримали, важко було відповісти 20,4% респондентів.

Ad notanda

Це дуже погана ідея провести вибори одночасно на всіх рівнях. Це означає, що якщо парламент розпускається, то треба розпускати й інші органи влади. Я знаю одну країну, де проходять одночасні вибори на трьох рівнях. Це Швеція. І, по-моєму, це дуже невдала система. Виходить, що не можна розпускати парламент навіть коли нічого не працює, коли він не справляється з повноваженнями.

А. Аслунд

Промовистими були результати відповіді респондентів на питання „Чи примушували вас чи ваших знайомих підписувати листи, звернення, протоколи й т. п. на підтримку політичної реформи, запропонованої Президентом України?": „так” відповіло 3,0% опитаних, „ні” – 94,9%, а 2,1% відмовилися відповідати. Таким чином, про „повну добровільність” народного волевиявлення на етапі „підтримки” президентських ініціатив не йшлося. А в цей час офіційний сайт Президента України сповіщав, що у державі продовжується обговорення проекту закону „Про внесення змін до Конституції України”.

Аналізуючи хід обговорення у країні президентських ініціатив, народні депутати звертали увагу, що „ніякого обговорення в суспільстві” взагалі не відбувалося, а мало місце „гвалтування народу одурилою від безкарності владою” – у школах, на підприємствах, різноманітних установах місцеві держадміністрації уже не вимагали зборів і „одобрямсу”, а „лише **протоколів** про це”¹⁰².

„Цинічно, безсоромно на людей накидають ярмо кримінальної диктатури під мовчазну покірність одних і боягузтво других, пристосуванство третіх”¹⁰³, – так звучав один із висновків О. Мороза стосовно особливостей моменту.

Про насильницькі за характером заходи влади говорив і президент Центру Разумкова А. Гриценко, який констатував, що є всі підстави стверджувати, що функцію організаторів обговорення президентських ініціатив „безпосередньо виконують органи виконавчої влади”, що фактично має місце „не стільки обговорення, скільки примусове схвалення”¹⁰⁴ Кучминих прагнень.

Задумка Президента призвела до того, що навіть у середовищі парламентарів наростала тривога та непевність. Коли суспільство довідалося про президентські ініціативи, то, приміром, член конституційної комісії, створеної Президентом, народний депутат

Ad notanda

Усі ці спроби, зокрема, надання остаточних повноважень референдуму, говорять про намагання обійти парламент і навіть звести з ним старі рахунки.

А. Отт

Р. Зварич заявив, що на засіданнях комісії проект закону не обговорювався. Про непосвяченість у справу представників пропрезидентських фракцій свідчили слова члена фракції НДП Л.Супрун, яка констатувала, що з фракцією ніхто не обговорював новації, запропоновані Президентом.

Парламентські слухання з довгою назвою „Шляхи і напрями здійснення політичної реформи, глибина, межі, цілі та можливі наслідки змін у системі органів державної влади і місцевого самоврядування у змісті та обсязі їхніх повноважень, прав і обов’язків” повною мірою віддзеркалили певну розгубленість депутатського корпусу. Гра за чужими правилами та з кількома невідомими викликала у народних обранців явний дискомфорт. Що й висвітлили слухання, на яких стало зрозуміло, що противників реформи у парламенті значно більше, ніж прихильників. Втім, ці, останні, поводитися нерішуче. Відтак дискусії на слуханнях не вийшло: окремі виступаючі, як відзначав О. Мороз, намагалися „якимось чином застерегтися від гніву влади” і тільки. Сам же О.Мороз був переконаний, що президентський „текст змін” був виписаний з умислом, адже відтворив бажання авторів „сказати людям одне, а мати в результаті протилежне”¹⁰⁵. Це – принципове зауваження. Воно свідчило, що Президенту не вірили, не вірили у його прагнення демократизувати, поліпшити чи удосконалити систему влади в державі. Висловлювалися припущення, що всі заходи, здійснювані владою, мають на меті... антиконституційний переворот, кардинальне посилення самого Президента. До цього висновку політиків та аналітиків підводив аналіз використовуваних технологій та пропагандистського супроводу процесу „обговорення” президентських ініціатив. Зокрема – критика в бік парламенту, який ніби-то може бути „не в змозі врахувати точку зору народу”, а відтак, як застерігали прибічники Л. Кучми, „можливі альтернативні форми” для проведення політичної реформи. Правда, ці „альтернативні форми” не конкретизувалися.

4. Наслідки економічних реформ

Наприкінці грудня 1999 р. Верховна Рада затвердила новим керівником уряду подану Президентом кандидатуру Голови правління Національного банку України В. Ющенка. Діяльність

уряду В. Ющенка виявилася чи не найбільш плідною серед усіх українських урядів, що працювали починаючи з моменту незалежнення України. (Інакше б Президент Л. Кучма, виступаючи 22 лютого 2000 р. у Верховній Раді, не сказав би, що „Урядові довелося починати за винятково складних умов”, що „втрата Україною за останнє десятиріччя половини свого економічного потенціалу – це плата не лише за гріхи комунізму”, але й плата, „і немала, за непослідовність, суперечливість політики та слабкість влади, за антисистемність і контрпродуктивність політичного процесу”¹⁰⁶.) Прикметно, що в Україні не всі були згодні визнати цей факт. Але, що показово, з цим погоджувалися незаангажовані російські аналітики, які, аналізуючи умови висування В. Ющенка на пост прем'єра, відзначали, що в Україні „практично не було серйозних політичних діячів, які б правдиво претендували на це місце”, адже країна стояла на порозі дефолта і мала колосальний внутрішній і зовнішній борг, економіка „знаходилася в стані кризи, без всяких надій виходу із неї”, а „злиденне населення” роками не бачило ні пенсій, ні зарплат. У таких умовах „Ющенко успішно здав прем'єрський екзамєн”¹⁰⁷.

Найперше як позитив відзначалося те, що жоден з попередніх українських урядів не досягав затвердження програми своєї діяльності в стінах законодавчого органу республіки, але ющенківським амбіційним „Реформам заради добробуту” це таки вдалося. На ділі ж плани уряду обернулися тим, що 2000 рік став „першим в історії України, коли офіційно було зафіксовано зростання реального валового внутрішнього продукту”. Крім того, в Україні вперше було відмічено зростання промислового виробництва – відразу на 12,9%. При цьому, що важливо, найвищі темпи зростання обсягів виробництва були досягнуті у галузях, які працювали на внутрішній ринок і зорієнтовані на споживача – харчовій, деревообробній, легкій, целюлозно-паперовій. Вперше було зафіксовано зростання у машинобудуванні та металообробці.

Уряд В. Ющенка, на думку російського експерта, забезпечив прозорість процесу виконання державного бюджету і, передовсім, його соціальну спрямованість. Зокрема, номінальні грошові доходи населення за 12 місяців 2000 р. в порівнянні з аналогічним періодом 1999 р. зросли на 40,2%, а реальні – на 6,3%. У повному обсязі були виконані зобов'язання по виплаті пенсій. Мала чітку позитивну

тенденцію й динаміка всіх інших показників заборгованості по соціальних виплатах, що накопичилася за попередні роки. Так, заборгованість по заробітній платні у 2000 р. скоротилася до 165,3 млн. гривень, або на 63,6%. Заборгованість по інших соціальних виплатах скоротилася на 1,6 млрд. грн., або на 52,5%. Зрештою, вперше за стільки років бюджет був урядом виконаний.

Позитивним був вклад уряду В. Ющенка й у розвиток фінансової сфери і банківського сектора економіки України. Прогресивним було реформування комунального господарства, системи ціноутворення й топливно-енергетичного комплексу країни. Урядова політика сприяла позитивним змінам в аграрно-промисловому комплексі. Збитковість сільського господарства скоротилася в більше ніж 10 разів. У 2000 р. обсяг виробленої сільгосппродукції зріс на 7,6%.

Надзвичайно цікавими є оцінки політики уряду В. Ющенка щодо Росії (особливо з урахуванням того, що опоненти часті звинувачували його у антиросійських настроях). Зокрема, російським експертом відзначено, що позиція глави уряду стосовно Росії впродовж багатьох років зоставалася стабільною і зводилася до того, що „для України Росія – партнер номер один, з точки зору стратегічного партнерства, з точки зору економічних відносин”. А між тим з 1996 р. (з часу, коли Росія й Україна налагодили більш-менш адекватну систему зовнішньоторгової статистики) у двосторонніх торгових відносинах намітилась стійка тенденція до стрімкого скорочення їхніх обсягів. У 1997 р. падіння торгового обороту склало 19,7% в порівнянні з попереднім роком, у 1998 р. – 13,8%, у 1999 р. – 19,9%. І тільки у 2000 р. з приходом В. Ющенка почало спостерігатися, як стверджував дослідник, суттєвий прогрес і потепління торгово-економічного клімату у відносинах двох країн. Політика В. Ющенка стала прикладом „здорового прагматизму, а не сліпого

Argumentum ad rem

У мене є солідний досвід участі в різних переговорах із Москвою. Ви не уявляєте, який неймовірний тиск здатні організувати росіяни.

Йдеться передусім не про самого президента, а про його команду. Вона, як правило, поводиться вкрай напористо, навіть агресивно.

На їхньому боці (будемо відверті) більше знань, уміння й досвіду. Вони пресингують українську команду, яка, у свою чергу, впливає на позицію лідера.

Л. Кравчук

підпорядкування вказівкам Заходу”. Свідченням цього було, з-поміж іншого, й те, що уряд В. Ющенка повністю відмовився від фінансової допомоги з боку МВФ і Світового Банку.

У 2000 р. товарообіг між Росією й Україною вперше за кілька років почав зростати і склав 17%. У його структурі були не тільки сировинні компоненти, але й інвестиційні товари – продукція машинобудування, електротехніка, машини, прилади, текстиль, продукти харчування та ін. Крім того, 2000 р. став роком залучення в Україну великого російського капіталу. Почався процес налагодження співробітництва двох країн і в газовій сфері. Однак після відставки уряду В. Ющенка процес урегулювання боргових зобов'язань НАК „Нафтогаз України” перед РАО „Газпром” знову зайшов у глухий кут.

Зрештою, автор дослідження зауважив, що недивлячись на те, що роком Росії в Україні офіційно був оголошений 2003 рік, економічні ж показники співробітництва дають усі підстави говорити про те, що таким роком насправді був якраз 2000 рік. А В. Ющенко „до цього часу залишається єдиним українським політиком, котрий зумів наповнити фразу про стратегічне партнерство Росії й України реальним економічним змістом”.

На користь об'єктивності оцінок, даних російським дослідником діяльності уряду В. Ющенка, свідчить аналіз даних Держкомстату України. Відповідно до цих, останніх, 2000 р. для української економіки був справді набагато вдалішим від попередніх років і хоча б тому, що вперше за останні п'ять років було перевищено рівень промислового виробництва 1995 р. – приріст становив 10%.¹⁰⁸ Загалом у 2000 р. промисловістю було вироблено продукції на 144,4 млрд. грн., або на 12,9% більше, ніж у 1999 р. Якщо ж порівняти показник ВВП 2000 р. з попереднім, 1999-м роком, то цифри свідчать, що у 2000 р. реальний валовий внутрішній продукт становив 106,0%. Пожвавлення виробництва у промисловості, сільському господарстві, торгівлі та громадському харчуванні сприяло приросту валової доданої вартості у провідних галузях економіки. Знизилася сума заборгованості з виплати заробітної плати (порівняно з 10 грудня 1999 р. – на 1,2 млрд. грн., або на 19%) і на 10 грудня 2000 р. становила 5,3 млрд. грн. Заборгованості із фінансування виплати пенсій та грошової допомоги по установах Мінфіну та Пенсійного Фонду України (після повної ліквідації

протягом вересня 2000 р.) не виникало¹⁰⁹. Рівень зареєстрованого безробіття в цілому по країні, починаючи з травня, мав тенденцію до скорочення і на 1 січня 2001 р. становив 4,2% населення працездатного віку.

Слід відзначити, що пожвавлення економічного життя в країні та відповідно покращення соціально-економічної ситуації було, безумовно, не тільки наслідком діяльності уряду В. Ющенка: поступово почали заявляти про себе й заходи, спрямовані на проведення в Україні ринкових реформ. Зокрема свою позитивну роль відіграла поява ряду президентських указів та відповідно заходи, спрямовані на їхню реалізацію в наступний час. Серед них президентський Указ від 3 грудня 1999 р. „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”, реалізація якого врешті-решт посприяла остаточній ліквідації колгоспно-радгоспного ладу, а також інші укази, які зачіпали ті чи інші конкретні питання економічного розвитку, як, наприклад, Указ від 6 лютого 2001 р. „Про заходи щодо використання космічних технологій для інноваційного розвитку економіки держави”. На початку 2000 р. Президентом була затверджена стратегія соціально-економічної політики („Україна: поступ_у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр.”).

Існувала й інша точка зору на поступове економічне зростання країни, відповідно до якої перші зрушення в українській економіці стали помітними ще до прем'єрства В. Ющенка – у 1999 р. Як вважав В. Пустовойтенко (один із небагатьох прем'єрів, котрому вдалося довше, ніж іншим, утримуватися на посаді), фундамент економічного зростання було закладено саме під час його прем'єрства і конкретніше – у 1997–1999 рр.

„Тоді вдалося багато зробити в галузі енергетики. Ми зупинили падіння видобутку вугілля й відновили його 1999 року...”¹¹⁰ – твердив экс-прем'єр-міністр.

Попри економічні успіхи, Україна все далі відставала від цивілізованих країн світу, опинившись у 2002 р. за індексом людського розвитку між Таїландом і Казахстаном; за рівнем життя – в одній групі з Гватемалою й Суринамом; за тривалістю життя – з

Алжиром, Гондурасом, Єменом, Таджикистаном, Туреччиною і Перу; за рівнем свободи – із Мозамбіком, Парагваєм, Шрі-Ланкою та Росією; за рівнем економічної свободи Україна обігнала тільки Конго, Гвінею-Бісау, Алжир, Зімбабве та М'янму¹¹¹. У 2002 р. у порівнянні з попереднім роком Україна у рейтингу перспектив зростання серед обстежених 80 країн світу посіла 77 місце, а за рівнем мікроекономічної конкурентоспроможності – 69-те¹¹². Такий стан справ не завадив Л. Кравчуку – натхненному провіднику і коментатору лінії чинного Президента – резюмувати, що в країні „економічну кризу повністю подолано”¹¹³. Правда, він визнавав, що усі реформи, які проводилися в Україні, багато в чому залежали від інтересів конкретних осіб, а їхня мета полягала тільки в тому, щоб „розширити або звузити обсяг повноважень тих чи інших людей”¹¹⁴. Цими людьми були представники київської, донецької, дніпропетровської „команд”, які під час другого президентського терміну Л. Кучми накопичили серйозний фінансовий та організаційний потенціал, яким не володіли „ще п'ять років тому”¹¹⁵. Їхній вплив на ситуацію в країні, на представників політикуму був дуже потужним. Напевно саме це й зумовило висловлювання першого Президента України про те, що, на його думку, самостійних політичних фігур в Україні загалом немає¹¹⁶.

Попри деклароване економічне зростання велика кількість питань залишалася нерозв'язаними. Серед них – проблема тінізації економіки. Але на неї Кучмінін урядовці дивилися спокійно, відзначаючи навіть „плюси” тінізації, і зокрема такий її наслідок, як незаконна роздрібна торгівля, яка „дає

Ad notanda

Президентство Леоніда Кучми я б оцінив так: це було десятиріччя головним чином розчарувань і несправджених надій. Надій на те, що, отримавши незалежність, український народ стане жити так, як живуть нині наші сусіди в Польщі та Угорщині, як живуть люди в Латвії, Литві, Естонії, з якими ми нещодавно були практично на одному рівні. Але вина в цьому багатьох: ті захопилися ідеєю незалежності як такою, не досить уваги приділяючи наповненню її демократичним змістом, інші попросту активно взялися за розкрадання країни, а основна маса дозволила всьому цьому відбуватися.

В. Ющенко

мільйонам наших громадян заробити на життя”¹¹⁷. Іншою проблемою ставав нерівномірний розвиток країни. Президент, намагаючись впливати на ситуацію, своїм указом затвердив Концепцію державної регіональної політики (2001 р.). У ній уперше відкрито було сказано про існування в країні „депресивних регіонів”, до яких віднесено переважно західні області держави. Попри констатацію наявності цього деструктивного явища, влада не вдавалася до здійснення практичних кроків, які були б спрямовані на його подолання. Диспропорції у розвитку накопичувалися і зростали. Так, якщо у 1990 р. міжрегіональні відмінності були значно меншими: співвідношення максимального з них до мінімального дорівнювало 159%, то у 1996 р. ця різниця зросла до 268% (тобто у 1,7 разу), а у 2004 р. – до 658% (у 2,5 разу більше ніж у 1996 р.)¹¹⁸. Не дав позитивних результатів Закон „Про транскордонне співробітництво”, оскільки був лише формальністю. Не працювали належним чином спеціальні економічні зони. По деяких з них рівень залучення інвестицій коливався у межах 0,2–1,2%, а організація робочих місць – у межах 0,3–3,2%.

До українських громадян не зажди своєчасно потрапляли (а відтак і не підлягали широкому аналізу/обговоренню в засобах масової інформації) деякі інші дані, що були промовистими «зрізами» українського життя. Так, за даними Стокгольмського інституту дослідження проблем миру, Україна у 2002 р. отримала від експорту зброї 270 млн.дол., а до бюджету надійшла тільки п’ята частина (у 1999 р. – 1/15)¹¹⁹. Досить стрімкими темпами зростав зовнішній борг України. В Україну дуже в обмежених кількостях надходили прямі інвестиції: за всі роки незалежності (за даними на жовтень 2005 р.) вони сягнули всього 9,5 млрд.дол. (для порівняння: у Казахстан, який перший на пострадянських теренах отримав статус країни з ринковою економікою, за період з 1991 р. надійшло інвестицій у розмірі 40 млрд.дол.)¹²⁰ Та й позитивна динаміка економічних показників на зламі століть була все ж досить відносною, адже, попри зростання, українській економіці не вдавалося вийти на показники початку 90-х років. Зокрема – по ВВП, який у 1992 р. становив більше 80 млрд.дол., а у 2002 р. зменшився до 42 млрд.дол.¹²¹

Проблемою ставало й те, що Україна так і не визначила свого місця у світових системах поділу ресурсів, продуктів та праці. Влада часто заявляла про свої наміри щодо вступу до СОТ, але, як зазначали її опоненти, тема СОТ використовувалася „для корекції свого негативного іміджу на Заході”, брала на себе міжнародні зобов’язання, не особливо турбуючись, коли і хто їх виконуватиме¹²². Загалом, обіцяти й не робити було характерною рисою українського Президента. Як твердив Т. Ілвес (заступник голови Комітету із закордонних справ Європейського парламенту), з Україною було важко мати справу, бо президент Леонід Кучма показав себе дуже ненадійним партнером.

„Можу поділитися власним досвідом, – вказував Т. Ілвес. – Коли впродовж п’яти років я був міністром закордонних справ Естонії, ми постійно намагалися залучити Україну в якісь проекти, і пан Кучма завжди погоджувався, але з того нічого не виходило”¹²³.

На українських теренах звучали ще більш різкі оцінки, однак інколи їх адресували не Президенту, а загалом системі, що склалася в результаті його владарювання:

„Феномен не в одній персоні, а в тому, що в нас існує абсолютно хвора, прогнила адміністративна система, яка за своєю структурою, функціями, компетенцією не відповідає завданням сучасної держави. Хвора система породжує хворих (у сенсі бачення ситуації) людей”¹²⁴.

У таких висновках була своя правда: найкращі починання часто зводилися нанівець або приносили негативні результати. Так попри те, що у 2001–2004 рр. (під час діяльності урядів А. Кінаха та В. Януковича) зростав ВВП (у 2001 р. у порівнянні з 2000 р. він становив 109%¹²⁵, у 2002 р. у порівнянні з 2001 р. – 104,1%¹²⁶, у 2003 р. у порівнянні з 2002 р. – 108,5%¹²⁷, у 2004 р. у порівнянні з 2003 р. – 112,0%¹²⁸), економічна ситуація у країні була складною. Ринковий підхід стикався з ідеологією адміністративної економіки, яку

проповідував, як вважав дехто з-поміж сучасників, М. Азаров¹²⁹. З'явився навіть термін „азаровщина”. І. Богословська, яка свого часу покинула уряд, заявляла:

„Я не можу пристати на його правила гри, але віддаю належне його організаторському таланту, вмінню маніпулювати (а це вміння). Але ж це людина, яка сповідує тоталітарні методи жорстко-адміністративної системи”.

Впровадженням реформ серйозно ніхто не займався: їхнє проведення вимагало б від уряду відходу від задоволення інтересів великого бізнесу й регіональних еліт, представлених у правлячій коаліції. Але уряд В. Януковича не міг собі цього дозволити — перспектива бути відправленим у відставку його, зрозуміло, не приваблювала.

Одним із наслідків Кучминого десятиліття було те, що стосовно України так і не було скасовано поправку Джексона-Веніка (застосовану ще в радянські часи за антисемітську політику на державному рівні), що гальмувало розвиток торгівлі зі США. Держава так і не отримала статус країни з ринковою економікою, не вступила до СОТ.

5. Захід чи Москва?

У період першого терміну президентства Л. Кучми Українська держава, складалося враження, рухалася у напрямі, окресленому на початку 1990-х років. Як зазначалося вище, посилювалися контакти з ЄС, зі США та з НАТО. На той час український Президент був бажаним гостем у державах, які входили до першого шерегу гравців на міжнародній арені. Логічним, здавалося б, було те, що у 2002 р. Україна розпочала процес, кінцевою метою якого мав стати вступ до НАТО, а Президент подав до Верховної Ради послання з промовистою назвою „Європейський вибір”, означивши тим самим вектор руху нації.

У Європу Л. Кучмі хотілося. Виступаючи (під час першого президентського терміну) у Гельсінкі, він розмірковував про „єдину Європу”, яка б об’єднувала „європейські нації у трьох вимірах – стабільності, добробуту і безпеці” та згодом дозволяла говорити про співтовариство націй як про „співтовариство єдиних цінностей”¹³⁰. Але чи не дуже хотілося, чи Президент збагнув, що європейські цінності не підходящі для нього, але Європа і загалом Захід, як зовсім скоро з’ясувалося, у цілому ним сприймалася важко. І не дивно, адже ця Європа стільки десятиліть була за „залізним занавісом”. А от тепер вона, приваблива і по-справжньому незнайома, відкрилася. З упевненістю можна сказати, український Президент не розумів тієї мови, якою розмовляла Європа, відстоюючи права і свободи своїх громадян, захищаючи інтереси громадянського суспільства, оберігаючи прозорість прийняття політичних рішень, відстоюючи демократичні процедури на всіх рівнях життя європейських соціумів та постійно заохочуючи конкуренцію. Президенту напевно не вистачало елементарної кваліфікації, щоб збагнути ту європейську специфіку та справитись із тим усім у себе вдома. До того ж був нюанс: європейський вектор в українських зовнішньополітичних пріоритетах окреслився тільки після того, як погіршилися відносини зі США. Це не в останню чергу зумовлювалося тим, що Л. Кучма на другий президентський термін був обраний, як зазначали західні експерти, з грубими порушеннями. Попсували імідж українського Президента й події, пов’язані із зникненням Г. Гонгадзе, із наступом на свободу слова в державі, із „кольчужним скандалом”.

До Європи підштовхувала й поведінка Росії. Прихід до влади у 2000 р. нового російського президента – В. Путіна – призвів до того, що її політика стосовно України стала значно агресивнішою. Це пояснювалося, з-поміж іншого, й тим, що президент сусідньої держави (як зазначали не лише українські, але й російські аналітики) все більш почав послуговуватися у здійсненні як внутрішньої, так і зовнішньої політики підтримкою націоналістично налаштованих кіл Російської Федерації, зокрема їхніх крайньо-правих сегментів. За таких обставин європейська направленість України виявилася досить тривожним чинником для Росії, переобтяженої трагічною

свідомістю своєї колишньої (російсько-імперської і радянсько-імперської) величі, в якій до того ж активно почали культивуватися ідеї відродження (для одних) чи формування (для інших) „ліберальної імперії”. „Ліберальна імперія” стала по суті евфемізмом, котрий був покликаний дещо пом’якшити сприйняття старої і добре відомої сутності – власне російської імперії.

Але не тільки у бажанні облаштувати нову імперію почало звинувачувати Росію міжнародне співтовариство. З. Бжезінський у вересні 2004 р. у *The Wall Street Journal* опублікував статтю під заголовком „Московський Муссоліні”, в якій зауважив, що путінський режим „багато в чому нагадує фашизм Муссоліні”. І для цього режиму незалежність України, або Грузії, або Узбекистану – „історична образа”, а автономія 20 мільйонів громадян, які не є росіянами, – „виклик її власним привілеям”. Прогноз З.Бжезінського щодо російських перспектив виявився невтішним:

„Прийдешнє покоління не задовольниться життям у фашистській нафтодержаві...”

Захід констатував, що зовнішню політику президента Путіна все більше характеризував „загрозливий тон стосовно сусідів Росії і з приводу енергетичної безпеки Європи, повернення мілітаристської й імперіалістичної риторики та відмова виконувати міжнародні договірні зобов’язання, які взяла на себе Росія”. Про це, зокрема, йшлося восени 2004 р. у листі до глав держав і урядів країн-членів НАТО та ЄС 115 його підписантів-західних політиків і експертів (серед яких були такі особи, як колишній чеський президент В. Гавел, екс-прем’єр-міністр Швеції К. Білдт, американський сенатор Дж. Маккейн та ін.).

Антиукраїнська спрямованість дій В. Путіна стала підґрунтям, на якому почали підживлюватися й ті українські громадяни (фактичні таємні чи відверті противники існування незалежної української державності), яким ідея відродження могутньої Росії чи ідея України як сфери пріоритетних впливів саме сусідньої держави (а не Європи, приміром) і т. п. залишалася надзвичайно привабливою, і більше того – видавалася реальною для втілення.

Існування своєрідної нерозривної „пуповини” між цими проросійськими співвітчизниками і Росією й зумовлювало той факт, що на парламентські вибори 2002 р. представники певних політичних кіл в Україні йшли під гаслом „В Європу разом з Росією!”, що, зрозуміло, для кожного українського громадянина, який мислив власні інтереси й інтереси своєї держави не в „російському контексті”, але як інтереси особного політичного гравця на міжнародній арені, така пропонована співдія, прив’язка до сусіди виглядала аномалією. Будь-який більш-менш тісніший зв’язок з авторитарною Росією з обережністю сприймався, по-перше, через те, що цей зв’язок насправді ставав би суттєвою перешкодою, гальмом на шляху до справжнього руху України до Європи, європейської цивілізації, а по-друге, сама його можливість збурювала думки про те, що зближення згодом обернеться черговим поглинанням Росією України. Відтак, пропозиція Росії щодо вступу України до Євразійського союзу (ідея створення котрого виринула ще 1994 р. завдяки ініціативі казахського президента Н. Назарбаєва, і яка стала реальністю в Астані у жовтні 2000 р.) для багатьох українців також була неприйнятною.

„Коли кажуть, — зауважував з цього приводу перший Президент Л. Кравчук, — що ми в системі стратегічних інтересів Росії, що Росія не допустить, щоб Україна пішла в НАТО, то всі ці формули й тези мають одне походження — Україна повинна стати послушницею, і тоді все буде по-іншому. На перших порах, принаймні. Але платити доведеться й тоді і за газ, і за нафту — безплатно нічого не буде. Коли я чую ейфорійні заяви про те, що як тільки ми міцно обіймемося з Росією, нам стане легше й дешевше жити, я думаю: а чому тоді в Росії такі проблеми? Це проблеми ринку, економічних відносин, і вони не будуть вирішені так швидко. У нас є єдиний шлях — партнерство, добросусідство з Росією, нормальні відносини. Є підписаний договір і ним треба керуватися”¹³¹.

А невдовзі Україна відчула „подих імперії”: у 2002 р. виник конфлікт, який був частиною існуючої проблеми, пов’язаної із демаркацією кордонів між Україною й Росією (зокрема в районі Азовського моря) – Росія здійснила спробу захопити український острів Коса Тузла, спробувавши довести, що острів – частина Тамані (оскільки колись існував перешийок). Тож з 18 вересня 2002 р. росіяни розпочали насипати дамбу до Тузли.

Поведінка українського Президента в ті тижні відверто дивувала: преса констатувала, що Л. Кучма самоусунувся від розв’язання проблеми, і пригадала абсолютно протилежну поведінку Л. Кравчука в період 1992–1993 рр.: тоді український Президент задля збереження територіальної цілісності держави негайно задіяв міжнародно-правові механізми. Л. Кучма ж подав голос тільки згодом:

„Не можу не розцінити ці дії як недоброзичливі стосовно України, – проронив Президент. – Хороший сусід так не чинить”. У той же час висловив переконання, що „ніякого механічного порушення кордону з Україною не буде”¹³².

А між тим 82% росіян-слухачів радіо „Ехо Москви” на запитання радіостанції: „Що для вас важливіше – острів Тузла чи добросусідські відносини з Україною?” відповіли, що Тузла¹³³. У той же час були серед сусідів ті, хто схильний віднести українсько-російський інцидент просто „до політики”, тільки до вічної суперечки, як висловився М. Горбачов, царів і гетьманів¹³⁴.

„Лише політичний замисел” побачив у подіях Голова Ради міністрів Криму С. Куніцин¹³⁵. Він відзначив, що росіяни такими діями – територіальними претензіями – прагнули натиснути на Україну в переговорах по Азову (зокрема щодо питання вартості проходу своїх суден Керченською протокою: російська сторона твердила, що для них плата становить „сотні мільйонів” доларів, насправді ж – тільки 1,2 – 1,4 млн.дол.¹³⁶) і зробити українців більш поступливими. Росіяни потрапляли „ніби у свою стихію”, – зауважував С. Куніцин: тиск, тиск, конфлікт – „це їхній стиль, так було вирішено багато проблем. Авантюра з дамбою цілком

відповідала політичним стереотипам політиків типу Рогозіна, Затуліна, Жириновського”¹³⁷. Але Росія допустилася стратегічної помилки: її недобросусідська політика змушувала переважну частину українців насторожено сприймати запрошення, що надходили від Росії, Білорусі, Казахстану щодо створення єдиного економічного простору (ЄЕП).

Ідея ЄЕП виникла не випадково: на початку ХХІ ст. усім на пострадянських теренах, як й у світі загалом, було зрозуміло, що перспективи СНД, за влучним журналістським висловом, „організації забальзамованої пострадянськості”, були досить туманними. Простір СНД став простором жорсткого економічного протистояння, де відбувалися перманентні торгові війни, використовувався далеко не інтеграційний принцип „око за око, зуб за зуб”¹³⁸. Росія виявилася чи то незацікавленою, чи ж неспроможною постати в ролі його інтегратора. Для представників російської інтелектуальної еліти принадною виявлялася ідея трансформації СНД (міжнаціонального чиновницького болота, бутафорії, потьомкінського села, як охарактеризував Співдружність депутат Держдуми Росії О. Лебедєв¹³⁹) у конфедеративне утворення, а не, приміром, у ЕСНД (Економічну Співдружність Незалежних Держав), як пропонував дехто з українців¹⁴⁰. Росія, торуючи шлях для ЄЕП, виставляла недвозначні орієнтири: зона вільної торгівлі, валютний союз, митний союз, Єдиний простір безпеки і т. п.

Президент Л. Кучма врешті-решт віддав перевагу Росії. Сталося це після того, як у лютому 2003 р. він з’їздив до Москви, де поспілкувався не тільки з російським, але й білоруським та казахським президентами. Повернувшись додому, з екранів телевізора Президент зачитав співвітчизникам заяву чільників чотирьох держав про початок формування ЄЕП – українці

Argumentum ad rem

...В ЄС існують різні політичні системи. Коли увійдемо в ЄС, ми дійсно поступимось елементами своєї суверенності. Але, незважаючи на це, Італія залишається Італією, сицилійці – сицилійцями, а не норвежцями. І ми в об’єднаній Європі залишимося українцями, ніхто не буде заважати нам зберегти національну ідентичність, чого ми не мали протягом століть.

Б. Гаврилишин

довідалися про свої перспективи, таємно народжені в Москві. Багатьма в українському суспільстві ЄЕП сприймався як „постмодерністська версія казки про поле чудес в країні дурнів”, що рекомендувалася „для глибокого вивчення дурням, котрі вірують у політичні чудеса і довіряють політичним казкарям”¹⁴¹. Перспектива втрапити до ЄЕП розцінювалася не як можливість створення невинної зони вільної торгівлі, але як СРСР-2¹⁴². Зверталась увага на те, що Л. Кучма, підписавши документи щодо ЄЕП, може увійти в історію тим, що позбавить Україну сутнісних атрибутів незалежності. Представники української наукової інтелігенції застерігали, що союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном автоматично знищує євроатлантичну перспективу України. А далі все може бути так, як уже було після 1654 року, тільки у прискореному темпі¹⁴³. Такі оцінки були зумовлені не в останню чергу тим, що надалі все, що стосувалося створення ЄЕП, відбувалося кулуарно і непрозоро, в закритому режимі. Тексти документів були утаємничені від громадськості. Втім, українська влада устами, приміром, Л. Кравчука запевняла, що „з погляду форми організації, у ЄЕП немає нічого ні надприродного, ні страшного”¹⁴⁴. Суголосні ідеї звучали й у російському середовищі. Зокрема, М. Горбачов вважав ЄЕП „відмінною ідеєю”¹⁴⁵. Російський політик А. Чубайс, заявляючи про створення Росією в перспективі на пострадянському просторі „ліберальної імперії”, відзначав, що ЄЕП стане на цьому шляху першим кроком.

Група високого рівня (представником від України був перший віце-прем'єр М. Азаров, який, як пам'ятали зацікавлені українці, був свого часу неформальним лідером депутатської групи „Європейський вибір”, котра проявила себе, зокрема тим, що у грудні 2002 р. виступила в парламенті разом із опозицією та позафракційними¹⁴⁶) підготувала угоду про формування ЄЕП, розробила концепцію. У державі відразу заговорили про перевищення М. Азаровим своїх повноважень. Про це, приміром, відкрито заявляв міністр економіки В. Хорошковський та экс-посол України у США та Румунії А. Бутейко. Останній, зокрема, звернув увагу на те, що при підготовці Угоди українською стороною були порушені вимоги ст. 3 – 6 закону про міждержавні договори України

та інші норми законодавства: М. Азаров, не маючи на те права (письмової згоди уряду і, вочевидь, і Президента), своїм підписом у Астані дав згоду на текст Угоди до того, як цей документ був розглянутий українським Кабміном¹⁴⁷. Кабмін же, спочатку опираючись постанові ЄЕП, все ж підкорився і рекомендував Президенту підписати Угоду.

Ні порушення законодавства, ні протести профільних міністрів, ні зауваження експертів, ні навіть дебати в парламенті 19 вересня 2003 р. не зупинили Президента, який був переконаний, що більшість громадян його держави підтримали б ідею створення єдиного економічного простору. У повітрі знову почав витати „дух референдуму” – цього разу щодо вступу України до ЄЕП.

У тому, що референдум був би успішним, тобто українці б у своїй більшості сказали „так” ЄЕП, сумнівів не було: Президент замовляв в Україні референдуми – і отримував бажаний результат. Це стало аксіомою. Втім, представники опозиційно налаштованої інтелектуальної еліти, виступаючи проти проведення референдуму, звертали увагу на те, що народ, зваблюючись думками про єдиний економічний простір чи зону вільної торгівлі (тобто новими робочими місцями, сприятливими умовами для просування на ринки українських товарів, можливістю праці за кордоном і т. п.), не знає дуже багато

з того, що знає Президент і його команда. Зокрема, люди не знали, що зони вільної торгівлі (без вилучень і обмежень) не буде, бо це не вигідно самій Росії. Вони не знали, що позиція Росії гальмувала створення зони вільної торгівлі в рамках СНД чи в рамках Євразійського економічного співтовариства. Як не знали, що створювана в рамках ЄЕП наддержавна структура ухвалюватиме виключно важливі для економіки України рішення, не враховуючи

Argumentum ad rem

Не дуже вигідне і не дуже заохочуване порівняння з Африкою дає нам можливість поглянути на бідність у країнах СНД у світовому контексті. Приміром, ПАР, яка не асоціюється з величезним багатством, має ВВП на душу населення на 45% більший, ніж Росія, і вчетверо більший, ніж Україна. Навіть у Сенегалі й Намібії ситуація з ВВП на душу населення краща.

К. Міжєй

думки власне України, оскільки рішення прийматимуться не за принципом згоди всіх партнерів, а з урахуванням їхнього економічного потенціалу (за Росією – близько 80% голосів)¹⁴⁸. Громадянам України ніхто не пояснював, що усі рішення наддержавного органу будуть обов'язковими для України. А включення держави в Митний союз у рамках ЄЕП виключить можливість створення зони вільної торгівлі з ЄС, що було б значно більшою втратою, ніж вільна торгівля з Росією, хоча б тому, що ВВП Росії не набагато більший від ВВП маленької Бельгії, а загальний ринок ЄС (навіть без 10 нових членів) у 20 разів більший від російського разом з білоруським та казахським¹⁴⁹. Відтак аргументи прихильників ЄЕП щодо того, що налагодження інтенсивного взаємного економічного обміну і солідарна політика нарощування конкурентоспроможності у рамках ЄЕП може стати формулою, яка допоможе ключовим державам пострадянського простору забезпечити потрібні ресурси для подальшого повного входження до світових інтеграційних і конкурентних процесів¹⁵⁰, були не переконливими. Знову й знову противники ЄЕП наголошували, що створення ЄЕП загальмує вступ України до СОТ, а без членства у СОТ вільний доступ українських товарів на ринок ЄС неможливий¹⁵¹. З урахуванням такого, сказати б, глобального нерозуміння суті процесу українськими громадянами, висновок міг бути тільки один – референдум по ЄЕП просто недоцільний.

Показово, що ще в жовтні 2003 р. Я. М. Вірсма, глава делегації Європарламенту (депутат від Нідерландів, лідер партії європейських соціалістів, член комітету із закордонних справ, прав людини, загальної політики безпеки та оборони), що відвідала Україну, звертав увагу на те, що, на жаль, Україна не може вважатися незалежною державою в повному розумінні цього слова, оскільки її правляча верхівка не в змозі нічого зробити для незалежності нашої країни і неспроможна опиратися тиску Росії. І додавав, що якщо країна стане частиною об'єднання, котре перебуває під домінуючим впливом Росії, то, за його уявленнями, відбудеться реалізація так званого „чорного сценарію»¹⁵². Україна зможе залишитися „незалежною державою в рамках ЄС” – або „незалежною державою”, що перебуває під повним домінуючим впливом Росії¹⁵³.

Такі зауваження Я. М. Вірсма лежали цілком у площині заяв Євросоюзу, котрий у вересні 2003 р., реагуючи на проект Угоди про формування ЄЕП, вказав Україні на можливі наслідки її участі в ЄЕП. У документі Євросоюзу підкреслювалося, що участь у зоні вільної торгівлі, утвореній із Росією, Білоруссю, Казахстаном, не створить труднощів для України як у питанні приєднання до СОТ, так і в питанні поглиблення двосторонніх торгових відносин з Євросоюзом. У разі ж участі в митному, економічному і валютному союзі в рамках ЄЕП для України виникнуть суттєві проблеми, які стануть перешкодою до вступу і в СОТ, і на шляху до створення зони вільної торгівлі ЄС – Україна. А це в свою чергу назавжди перекриє вільний доступ українським товарам на масштабні ринки Європи, не кажучи вже про інтеграцію до Євросоюзу.

У такій ситуації влада діяла рішучо, змінюючи на місцях керівників, які не висловлювалися на підтримку ЄЕП. Приміром, на Львівщині було звільнено голів районних адміністрацій-протипротивників зближення з Росією. Голова Львівської облради М. Сендак заявив, що це сталося через те, що вони як депутати обласної ради підняли руки проти вступу України до ЄЕП¹⁵⁴.

Л. Кучма мав свої плани щодо Росії. Він не бачив того, чого, здавалося б, не бачити не можна. На це звернув увагу Л. Кравчук, зауваживши, що „не можу зрозуміти, чому російські військові в Криму проводять навчання на території незалежної суверенної держави, і влада каже, що вона цього не знає?”¹⁵⁵

Л. Кучма проголошував, що 2002 р. увійде в історію як рік проголошення наміру України вступити до НАТО. Однак такі заяви Президента залишалися тільки заявами. А Президент тим часом відвідував Празький саміт НАТО.

Відвідини Самміту були непростими. Перед тим Україну звинуватили у продажу радарних установок „Кольчуг” Іраку (в обхід санкцій і, можливо, через треті країни). Попри проведену в Україні експертизу (14–20 жовтня 2002 р.), США не отримали доказів факту продажу „Кольчуги”, але й не спростували своїх підозр. Напруження у відносинах наростало. Імідж Л. Кучми був попсутий. Відтак ніхто на Самміті його не чекав: Рада НАТО вирішила знизити рівень участі України до міністерського. Постало питання: їхати Президенту чи

ні до Праги. Глава Адміністрації Президента В. Медведчук вважав, що Україна повинна брати участь у Самміті лише після того, як будуть зняті всі обвинувачення¹⁵⁶. Але Л. Кучма вирішив їхати.

Особливістю моменту, так би мовити, стало те, що через українського Президента організатори змінили робочу мову Самміту – англійську на французьку. Справа була у тому, що відповідно до англійського алфавіту глави делегацій України, США та Великій Британії мали сидіти поряд. Але щоб уникнути цього, у Празі організатори Самміту зі згоди глав держав – членів НАТО замінили англійську другою робочою мовою НАТО – французькою. І розсадили учасників уже за французьким алфавітом. Це було принизливим не тільки для Л. Кучми, але й, як твердив міністр оборони України (Є. Марчук), і для України. Дж. Буш, Т. Блер, Шредер і Ширак робили вигляд, що вони „фізично не бачать Кучму”¹⁵⁷. Єдина зустріч, що відбулася у Л. Кучми, була зустріч із прем’єр-міністром Італії С. Берлусконі.

На початок 2003 р. – 6 лютого – парламент створив спеціальну комісію з моніторингу виконання рекомендацій парламентських слухань і Цільового плану Україна – НАТО на 2003 р. Разом з тим 21 листопада 2002 р. український парламент ухвалив постанову про рекомендації парламентських слухань „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” (яку підтримали 263 депутати), записавши в ній про необхідність підтримати курс України на євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якої є здобуття повноправного членства України в НАТО, і законодавчо закріпити відповідне положення. 19 червня 2003 р. Верховна Рада прийняла закон про основи національної безпеки, акцентувавши у ст. 8, що

Argumentum ad rem

...Проблема України полягає в тому, що в політичній еліті немає спільного бачення майбутнього. Всередині цієї еліти є група, яка бажає привести Україну в НАТО та ЄС і котра готова на необхідні жорсткі рішення. Але таких людей меншість. У мене складається враження, що більшість еліти хотіла б мати Україну для себе як приватну імперію, у якій можна робити що завгодно.

С. Калнієте

нацбезпека вимагає „забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській й регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору”. Президент звертався до Верховної Ради з посланням під заголовком „Європейський вибір”. РНБО України (під головуванням Президента) 23 травня 2003 р. прийняла рішення про початок процесу, „кінцевою метою якого є вступ країни в НАТО”, оскільки, як заявляв Л. Кучма, „немає жодної країни, яка не розуміє, що НАТО є структурою, яка забезпечує європейську безпеку”¹⁵⁸. Прем’єр-міністр В. Янукович, виступаючи у Брюсселі (під час візиту до штаб-квартири НАТО) на спільній з генсеком альянсу Дж. Робертсоном прес-конференції, заявляв, що Україна має намір послідовно домагатися членства в Північно-атлантичному альянсі, і сподівався, що виконання Цільового плану на 2003 р. дозволить Україні перейти до наступного етапу відносин з НАТО – інтенсифікованого діалогу та плану дій щодо членства в альянсі¹⁵⁹. 19 лютого 2004 р. Верховною Радою було прийнято постанову, якою парламент схвалив рекомендації парламентських слухань „Зовнішня політика як інструмент забезпечення національних інтересів держави: досягнення, реалії та перспективи”, в якій вказувалося, що „поглиблення євроатлантичної інтеграції вимагає подальшого розвитку положень Хартії про особливе партнерство, реалізації Плану дій Україна – НАТО, відповідного поглиблення двосторонніх відносин із державами – членами НАТО з метою вступу до цієї організації”. 17 березня 2004 р. парламент 237-ма голосами ратифікував Меморандум про порозуміння між Кабміном України і штабом Верховного

Ad notanda

За роки незалежності багато разів приїжджав в Україну, оскільки ваша країна завжди мене цікавила. Відповідно, я багато спілкувався з українськими лідерами. Інколи я виступав від імені Сполучених Штатів і уряду. Українські лідери завжди погоджувалися зі мною. Запевняли в тому, що все робитимуть і розуміють необхідність і корисність запропонованих кроків. Але вони ніколи не робили того, що обіцяли! У цьому полягає особливість поведінки української влади.

3. Бжезинський

головнокомандуючого об'єднаних збройних сил НАТО в Атлантиці та штабом Верховного головнокомандуючого об'єднаних сил НАТО в Європі стосовно забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України.

Складалося враження, що події розгортаються по висхідній, попри несприйняття Л. Кучми в Празі. Але у 2004 р. з військової доктрини (другої, прийнятої напередодні Стамбульського самміту НАТО) було вилучено тези, які закріплювали наміри України щодо вступу до НАТО. Експерти зауважували, що офіційно Україна прагнула вступити до НАТО тільки місяць. Правда, РНБО України заявляла, що доктрина із змінами „підтверджує незмінність курсу України на суттєве поглиблення відносин з НАТО і Євросоюзом”¹⁶⁰. Але факт залишався.

Зміну українських орієнтирів дехто був ладен пов'язати із подіями Празького самміту НАТО. Приміром, Є. Марчук говорив, що скоріш за все саме після Самміту Л. Кучма вирішив „розвернутися в сторону від НАТО”¹⁶¹.

Змінилося ставлення і до ЄС, не дивлячись на те, що указами Президента України були вже затверджені Стратегія та Програма інтеграції України в ЄС (у 1998 та 2000 рр.), що самим Л. Кучмою було запропоновано певну послідовність кроків, спрямованих на євроінтеграцію України. Так, Президентом планувалося, що у 2002–2003 рр. Україна стане членом СОТ, у 2003–2004 – відбудеться підписання Угоди про асоціацію України та ЄС, будуть проведені переговори щодо створення зони вільної торгівлі, у 2005–2007 рр. – щодо створення Митного союзу. Паралельно

Ad notanda

Слід визнати той факт, що країна має таке географічне положення й такі кордони, які вона має. Перефразуючи того самого Кучму, можна сказати: Україна не Швейцарія й тим паче не Китай. І тому не можливо собі уявити, як Україна зможе сама протистояти всім загрозам своїй безпеці, не ввергаючи свій народ у злидні й не створюючи нових загроз. Позиція НАТО полягає в тому, що цей тягар потрібно нести разом. Суть альянсу в тому, що країна, котра стоїть перед певною загрозою, не повинна протистояти їй сама.

Дж. Шерр

українське законодавство мало бути приведеним до вимог законодавства ЄС. На 2011 р. у державі мали бути створені реальні передумови для вступу до ЄС.

Але насправді зміни почали відбуватися у зворотному напрямі. Агентство з євроінтеграції України „розчинилося в коридорах мінекономіки”. Кабмін жодного свого засідання не присвячував комплексному розгляду питання про хід підготовки України до вступу в НАТО чи ЄС¹⁶². Натомість у держапараті створювалися нові підрозділи, зорієнтовані на зміцнення СНДівського напрямку. Президент України став у 2003 р. головою СНД (хоча його держава не була членом утворення), а Україна почала платити внески на утримання Співдружності¹⁶³.

Іншим сигналом зміни курсу стало розформування в Мін'юсті створеного 2003 р. Центру європейського і порівняльного права. Серед завдань Центру було сприяння наближенню українського законодавства до норм європейського права. І не тільки з метою вступу до ЄС. Як наголошував заступник міністра економіки з питань європейської інтеграції В. П'ятницький, ЄС під кутом зору економічних інтересів країни – це, по-перше, найбільший український торговий партнер – на нього припадає понад третину загального обсягу зовнішньої торгівлі України (а вона дає країні понад 50% ВВП). По-друге, ЄС – найбільший інвестор, адже понад половина інвестицій надходила в Україну з європейських країн. Зрештою, ЄС виступав у ролі найщедрішого донора: з 1991 р. він надав Україні допомоги більш як на мільярд євро¹⁶⁴. Для успішного просування на європейському ринку, для вступу до СОТ, для створення зони вільної торгівлі з ЄС України

Dura necessitas

Тільки на Захід, до дозрівання, до стандартів Північної Америки. На Росію задивлятися не варто. Майбутнє її туманне. У Росії ми вже побували, а Європу відкрили в останнє десятиліття, і вона сподобалася. ... Нічого – час працює на українізацію. Відданість своїй країні з вектором на Захід укорінюється в народі. Мирна російська експансія не загрожує. А на військову – не наважаться: Європа й Америка наглядують. І це добре. Нехай Україна вписується у Великий Світ.

М. Амосов

необхідно було адаптувати своє законодавство у таких сферах, як охорона праці та захисту прав споживачів, охорони довкілля та здоров'я і життя людей, тварин і рослин. Україні треба було подбати, щоб правила конкуренції, надання фінансових послуг, ведення бухгалтерського обліку та захисту прав інтелектуальної власності були такими ж, як і в Європі, а українські компанії працювали б у такому ж, як і європейські, правовому полі¹⁶⁵.

А між тим у 2003 р. зародилася нова традиція – спільне засідання колегії зовнішньополітичних відомств України та Росії. У 2004 р. на аналогічному зібранні був прийнятий підсумковий документ, у якому фіксується ідея спільних консультацій з метою „подальшого розвитку співробітництва” з ЄС¹⁶⁶.

Попри напруження, що відчувалося у відносинах зі Сполученими Штатами, попри критику щодо „допомоги із-за кордону” ніхто не відмахувався від грошей, які надходили зі США. Зокрема тільки по лінії Агентства США з міжнародного розвитку з 1992 р. до 2004 р. загальна вартість допомоги Україні з боку Агентства сягнула 1,9 млрд.дол., які виділялися на надання допомоги в таких сферах, як реструктуризація економіки, демократизація, реформа соціального сектора й охорони здоров'я¹⁶⁷.

А між тим Президент підписав Угоду про ЄЕП. Сталося це у Ялті в травні 2004 р. У Ялті з'явилася й новина: на засіданні Групи високого рівня перший віце-прем'єр України М. Азаров заговорив про наміри створення економічної конституції держав-учасниць ЄЕП. Загалом, складалося враження, що „зобов'язання” М. Азарова в Україні – це недопущення того, щоб Українська держава, обігнавши Росію,

Expressis verbis

На мій погляд, українці демократичніші в усьому. Ця риса сформувалася історично, назавжди закарбувавшись у генотипі нації, і, безумовно, вплинула на ментальність. Україна, з огляду на те, що на її землі звідусюди зазіхали, починаючи з часів Хазарського каганату, постійно змушена була оборонятися, створивши такий феномен, як Запорозька Січ. ...Українці більш схильні до вільного вибору, ніж росіяни.

О. Лебедєв

першою вступила до СОТ. Першість же Росії забезпечувала цій, останній, легітимний важіль тиску на своїх сусідів.

Експерти відзначали, що, з одного боку, парламент на тому етапі був фактично позбавлений можливості запобігти прийняттю договорів, які суперечили Основному Закону. Тож вся відповідальність лягала на Президента і Кабмін¹⁶⁸. Кабмін згодом і вніс Угоду (всупереч законодавству, оскільки це мав робити виключно сам Президент) на ратифікацію до парламенту. У парламенті ж у фіналі „історії про те, як Україну запхнули в ЄЕП” вирішальну роль зіграв голова Верховної Ради, який спочатку спробував завадити депутатам, котрі подали свої варіанти законопроектів про ратифікацію, їх представити, а далі, вдавшись до витлумачення Конституції, зауважив, що для ратифікації Угоди не потрібно 300 голосів, а тільки 226. Спікер не взяв до уваги зауваження, що були висловлені при обговоренні Угоди, зрештою, не дав можливості винести закон на друге читання¹⁶⁹. Голову парламенту підтримало 265 депутатів. Голосування показало, що ті, хто вчора першим виступив проти участі України в ЄЕП (як, наприклад, у вересні група Б. Губського „Народовладдя”), у квітні вже голосували „за”.

На цьому тлі торжества особистих інтересів над національними, як відзначили ЗМІ, в око впадала позиція першого українського Президента Л. Кравчука, який єдиний із фракції соціал-демократів не голосував за ратифікацію. Як не пройшла не поміченою й позиція майбутнього третього українського Президента В. Ющенка, котрий уникнув участі у голосуванні, чи то, як відзначали ЗМІ,

Expressis verbis

*А український народ –
раціонально мислячий.*

*Українці, котрі мислили по-
імперському, стали
росіянами. Справа не в мові, а
в переході на іншу модель
поведінки. Якщо тобі
важливо, аби країна тяглася
від Бреста до Татарської
протоки, аби нас боялися в
Австралії, значить ти –
російська, точніше радянська
чи дореволюційна людина, бо
ти прийняв імперську
парадигму. Росіянинові
притаманне східне, азіатське
в його дусі, у традиціях,
звичах.*

І. Яковенко

не бажаючи „ще більше дратувати Москву”, чи то через побоювання втрати голосів виборців, які, абсолютно не розбираючись у суті ЄЕП, підтримували його створення.

6. Політреформа та навколо неї

Коли до завершення президентського терміну Л. Кучми залишалося трохи більше року, багатьом здавалося, що „Президент іде”. Іде, як вважалося, непереможеним, оскільки жодного разу не поступився принципами, жодного разу не зрадив їх і не дав нікому не тільки переконати себе, а й навіть хоч би трохи похитнути свою впевненість у власній правоті; він виявився сильнішим і від своєї країни, і від свого оточення, і від своїх недругів¹⁷⁰.

Втім, скоро все ж виникли сумніви щодо того, що Президент — „іде”. Ці сумніви були зумовлені тим, що український політик довго не отримував від Л. Кучми конкретної відповіді на питання, пов’язане з тим, чи ж не побажає він, орієнтуючись на президентів-політичних довгожителів на пострадянських теренах та заручившись підтримкою „свого” Конституційного Суду, балотуватися на третій термін.

Тема третього президентського терміну Л. Кучми виникла відразу після виборів 1999-го року: про це мову повела близька до Президента людина О. Волков. За тим тема ніби-то й втратила актуальність, але, як виявилось, тільки до того часу, коли країна знову почала збиратися з думками про чергові президентські вибори — у 2003 р. вона знову виринула на політичну поверхню. Виринула тоді, коли стало зрозумілим, що Президент попри твердження, що він робитиме все для того, щоб вибори „нового глави держави” відбулися цивілізовано, на демократичних засадах та у „повній відповідності із чинним законодавством”¹⁷¹, шукав способу залишитися біля державного керма.

Розмови про президентські плани не випускати керма з рук посилилися після „всенародного обговорення” у березні — травні проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” (про що говорилося вище). Це спонукало опозицію зробити свій хід: вона домоглася створення у Верховній Раді

спеціальної комісії, яка підготувала та подала на розгляд парламентарям альтернативний проект змін до Конституції. Після цього Президент відкликав свій варіант змін – Л. Кучму не влаштовувала перспектива подання його власного проекту до Конституційного Суду разом з опозиційним. Наприкінці літа – на початку осені у парламенті було зареєстровано проект №4105 (що з'явився у результаті переговорів між В. Медведчуком, О. Морозом та П. Симоненком) та №4180. Цей, останній, відрізнявся від проекту №4105 тільки тим, що передбачав обрання президента парламентом уже у 2004 р.

Країна ж продовжувала активно обговорювати бажання Л. Кучми у той чи інший спосіб продовжити своє президентство. Відзначимо, що Л. Кучма не був самотнім у спробі реалізації бажань – відразу знайшлися ті, хто готовий був йому посприяти у пошуку шляху до „третього президентства”. Так, про те, що чинний глава держави за чинною Конституцією обирався лише одноразово, а тому ніхто не може заборонити йому обиратися в черговий раз, заговорив М. Онишук (представник пропрезидентської „Трудової України”). Відразу залунали резонні заперечення: і „стара” – покращена радянська – Конституція, і Конституційний договір, і Конституція України 1996 р. обмежували право особи обіймати президентську посаду більше від двох разів. Тобто права балотуватися тричі підряд у Президента ніколи не було. Відтак виникало питання: які та в кого можуть бути сумніви щодо того, що термін Л. Кучми таки закінчується?

За таких обставин лідер депутатської групи „Народовладдя” Б. Губський ініціював звернення депутатів до Конституційного Суду, щоб той розтлумачив, чи ж поширюється третя частина 103 статті Конституції на перший термін обрання Президента? Чи слід вважати другий термін президентських повноважень справді другим, чи все-таки першим? Б. Губський був переконаний, що „у разі позитивної відповіді КС, рішення про доцільність висування Кучма муситиме для себе визначити самостійно”¹⁷².

Л. Кучма між тим продовжував заявляти, що не балотуватиметься на третій термін. Та представникам політикуму все-таки не вірилося.

Вони висловлювались на користь того, що третій термін Леоніда Кучми таки може стати дійсністю.

„Я не належу до числа людей, котрі знають Леоніда Кучму краще за інших, — зауважував І. Плющ. — Але й не відношуся до числа тих людей, котрі погано його знають. І моє знання цієї людини дозволяє стверджувати: Леонід Данилович завжди думав про третій термін. Саме це його давня мрія, його головна мета, а ніяка не реформа. Реальні політичні перетворення Кучмі не потрібні”¹⁷³.

Правда, були серед політиків і ті, як В. Пустовойтенко (лідер фракції Народно-демократичної партії), які, з одного боку, так би мовити, вірили слову Президента, а з іншого, — твердили, що оточення Л. Кучми, яке „посіло свої зручні „ніші” в суспільстві”, не зацікавлене у змінах¹⁷⁴. Тож це оточення так чи інакше зацікавлене у збереженні Л. Кучми на президентській посаді. Були й такі, як, приміром, лідер групи „Народний вибір” М. Гапочка, які намагалися доводити, що третій термін чинного Президента — „це більше потрібно суспільству, ніж самому Кучмі”, адже, зберігши посаду, Л. Кучма зможе забезпечити політичну стабільність¹⁷⁵ у країні. На що відразу звучали застереження: Л. Кучма — це вікторіанська епоха української політики, коли всі природні рухи, які передбачають розвиток, заборонені, що ще п’ять років Кучми — це п’ять років Візантії, що змусять забути про національні інтереси, пріоритети суспільства і людську гідність¹⁷⁶.

А між тим кучмістами була „використана інтелігенція”: Спілка юристів виступила за проведення „громадянського форуму” на підтримку президентського варіанта конституційної реформи. Її підтримали й члени Академії правничих наук, згодом — діячі мистецтв. А далі „шум підтримки” Кучминих ініціатив прокотився Україною. Приміром, на Кіровоградщині в драматичному театрі відбувся форум „з підтримки політичної реформи”, яка, на думку його учасників, мала забезпечити політичну стабільність і збереження громадянського миру в державі¹⁷⁷.

Підходів, спрямованих на „збереження” Л. Кучми, схоже не поділяв і Л. Кравчук, котрий наголошував, що будь-яке рішення Президента має бути законним; якщо ж доцільність стане вищою за Конституцію, таке рішення може призвести до тяжких наслідків і для Президента, і для країни¹⁷⁸. А О. Мороз, виступаючи на „Громадському радіо”, сповіщав, що „торгаші від адміністрації Президента” пропонували окремим депутатам в парламенті „дуже привабливі пропозиції щодо того, аби підтримати продовження повноважень Президента”.

У близьких до Президента колах проговорювався й інший шлях продовження перебування Л. Кучми на посаді. Він вбачався у можливості внесення змін у законодавство і проведення виборів до рад усіх рівнів в один рік, наприклад, у 2007-му. Того ж року слід було б обирати і Президента. Таким чином, термін повноважень Л. Кучми був би автоматично продовжений. Або ж обраний на президентських виборах у 2004 р. (будь-хто обраний) пробуде на посаді 2,5 року, а потім – знову вибори, в яких би міг брати участь чинний Президент – Конституція не забороняє обиратися на президентську посаду кілька разів. Головне – не підряд.

На шпальтах преси з’являлися думки про те, що Л. Кучма не хоче полишати посади, позаяк побоюється за своє та своєї родини майбутнє. Відразу з’явилася ініціатива: вибачити Президентові все і вся, залишити йому все накопичене в країні і за кордоном за роки правління, бо „може, й справді для всіх нас дешевше обійдеться прийняти закон про гарантії для 5–7 чоловік? Навіть втемну... аби вони, спонукувані страхом за власне майбутнє, далі не гвалтували країну”¹⁷⁹. Тобто у значної частини українських громадян було єдине бажання: позбутися Л. Кучми яким завгодно шляхом, тільки б позбутися. У той же час серед президентових прихильників почали лунати вислови на зразок спікерського, який заговорив про те, що незалежно від того, хто стане черговим президентом, необхідність реформи є незаперечною, оскільки, якщо залишиться існуюча система, то „хоч би хто став президентом, то завтра він стане Кучмою. Не виключаю, більш авторитарним”¹⁸⁰. Завважмо, що ще зовсім недавно (у січні 2002 р.) спікер парламенту, ведучи на парламентські вибори блок „ЗаЄдУ”, твердив протилежне: „президентство в Україні приречене бути сильним”¹⁸¹.

Що ж конкретно передбачалося реформою? Пригадаймо, що найперше – внесення у Конституцію змін, які б обмежили повноваження майбутнього президента, розширивши натомість сферу впливу прем'єр-міністра. Крім того, відповідно до пропонування змін, прем'єр-міністр, міністри мали призначатися і звільнятися з посад більшістю Верховної Ради, тобто фактично – контролюватися парламентом. Верховною Радою мав призначатися і Генпрокурор. Призначення губернаторів залишалося за президентом, якому вони й були підконтрольні. Таким чином, виконавча влада втрачала свою цілісність. Певною мірою вона ставала „розірваною”. Серед інших запропонованих ніби-то новацій – розширення повноважень прокурорів шляхом введення загального прокурорського нагляду, що було розцінено противниками реформи як відродження у країні рудименту радянського часу.

Рефлектуючи над перспективами реформування, одні заявляли про те, що для Президента важливим є сам процес реформи, оскільки дасть можливість „одних відволікти, других нацькувати на третіх”¹⁸². Інші ж відразу голосно заговорили про вболівання Президента за долю України. Зокрема, Л. Кравчук твердив, що Президент „зміг тверезіше оцінити переваги й недоліки владної системи, зміг наважитися на проведення реформи не для себе, а для України”¹⁸³. Втім, говорилося і про те, що якщо Л. Кучма все-таки піде на чергові вибори і переможе, то зможе „відіграти” реформу назад, тобто повернути собі повноваження. Такі припущення, з одного боку, свідчили про те, що насправді повної довіри до Кучминих намірів скласти президентські повноваження все-таки не було, а з іншого, – навіть найближче оточення Президента не було посвячене у стратегічні плани патрона.

У 2004 р. Верховна Рада ухвалила ряд законів, які стосувалися майбутніх парламентських та місцевих виборів. Зокрема, 25 березня – закон, відповідно до якого в країні слід було впровадити пропорційну систему виборів із порогом 3%. 6 квітня – Закон про місцеві вибори, котрим було запроваджено пропорційну систему виборів до обласних, районних і міських рад, за мажоритарною – до сільських і селищних рад, а також мерів міст. Введення

пропорційної виборчої системи не задовольняло депутатів-мажоритарників у парламенті, але вони під тиском АПУ проголосували за неї. Їхнє невдоволення проявилось 8 квітня 2004 р. – у результаті голосування за реформу (проект №4105) було віддано тільки 294 (замість 300) депутатських голосів. Та існував же ще проект №4180, який було змінено (тобто наближено до №4105) і проголосовано 23 червня у першому читанні. Він був підтриманий 276 голосами. Голосувати ж його остаточно депутати мали восени.

7. Президентські вибори 2004 р.: зміна влади

Коли суспільство врешті-решт переконалося, що Президент таки відкинув можливість продовження своїх повноважень, політикум почала лихоманити перспектива передачі влади у межах „президентського клану” чи „сім’ї”. Адже лідер Партії регіонів, а до того ж тогочасний прем’єр-міністр України В. Янукович, котрий і став одним із претендентів на президентську посаду, сприймався якраз як член владного клану. Його кандидатуру висунув ніхто інший, як Л. Кравчук, про що згодом з гордістю й нагадував: „Кандидатуру Віктора Федоровича як єдиного висуванця від провладних сил уперше назвав я”¹⁸⁴. В. Януковичу мав протистояти в першу чергу лідер блоку „Наша Україна” В. Ющенко, у невдалих президентських перспективах якого той же таки Л. Кравчук був глибоко переконаний, тож твердив, що В. Ющенку „виявиться не під силу перемогти на президентських виборах”.

Окрім В. Януковича та В. Ющенка, як повідомила ЦВК України, у виборах повинні були взяти участь ще 24 кандидати: голова партії „Єдина родина” О. Ржавський, голова Соцпартії О. Мороз, глава Компартії України П. Симоненко, лідер прогресивних соціалістів Н. Вітренко, лідер „Народного руху за єдність” Б. Бойко, керівник Компартії робітників і селян О. Яковенко, голова Партії промисловців і підприємців А. Кінах, керівник „ОУН в Україні” Р. Козак, лідер громадської організації „Братство” Д. Корчинський, глава партії „Громадський контроль” В. Волга, керівник партії „Нова сила” Ю. Збітнєв, глава Християнсько-ліберальної партії Л. Черновецький, депутат Львівської облради А. Чорновіл, глава Партії

реабілітації народу України Г. Черниш, лідер партії „Яблуко” М. Бродський, керівник Ліберально-демократичної партії І. Душин, голова Слов’янської партії О. Базилюк, лідер Партії вкладників і соціального захисту В. Кривобоков, чільник Партії зелених В. Кононов, народний депутат В. Нечипорук, Київський міський голова, лідер партії „Єдність” О. Омельченко, академік-секретар НАН України С. Комісаренко, глава Центру дитячої творчості „Зорепад” М. Рогожинський та столичний адвокат М. Грабар.

Серед перерахованих осіб було кілька „технічних кандидатів”, які виконували замовлення „основних гравців”. До таких претендентів на президентську посаду відносили А. Базилюка, Б. Бойка, М. Бродського, Р. Козака, Д. Корчинського, А. Чорновола та ін. У Заключному звіті місії ОБСЄ/БДПІЛ зі спостереження за виборами з цього приводу вказувалося, що багато з цих кандидатів вели кампанію „радіше проти Ющенка, ніж на підтримку власних політичних платформ”, що основну перевагу від „технічних кандидатів” одержав В. Янукович, оскільки запропоновані ними члени комісії часто об’єднувалися з його представниками у складі цих органів, даючи йому *de facto* більшість у виборчих комісіях¹⁸⁵.

Для ряду претендентів (М. Бродського, В. Волги, Ю. Збітнева, В. Кривобокова, Д. Корчинського, В. Нечипорука, А. Ржавського, Л. Черновецького, Г. Черниша) пріоритетною метою участі у виборах була або „розкрутка” власного імені (що принесло б дивіденди вже після виборів, як у політичній, так і бізнесовій сферах), або (для Н. Вітренко, А. Кінаха, В. Кононова, О. Мороза, О. Омельченка, П. Симоненка) підготовка в такий спосіб підґрунтя для участі у парламентських виборах 2006 р. Крім того, О. Морозу й П. Симоненку умови президентських перегонів забезпечували можливість проштовхування реформи влади. І. Душин та О. Базилюк, П. Симоненко, Н. Вітренко, як носії ідей російського націоналізму в Україні, отримували широку можливість насичувати український простір проросійськими та антизахідними гаслами.

Представники опозиційного табору твердили, що держслужбовці на місцях вдавалися до всіляких маніпуляцій на користь цих „технічних кандидатів”: відбувався примусовий збір підписів на їхню підтримку, створювався нерівномірний доступ

претендентів до медіа, не дотримувався принцип рівності під час формування виборчих комісій, навіть мало місце свідоме псування списків виборців. Як відзначали спостерігачі місії ОБСЄ/БДІПЛ, у 24 регіонах місцеві органи виконавчої влади вели агітацію на підтримку одного із кандидатів. У 22-х регіонах вони агітували за В. Януковича. У 18-ти регіонах штаб останнього розміщувався у будівлі державної установи¹⁸⁶.

Показово, що серед претендентів на президентський пост не виявилось людей, імена яких зазвучали мало не відразу після президентських виборів 1999 р. у зв'язку з наступними – 2004-го року – виборами. Як про „віце-президента” і майбутнього спадкоємця Л. Кучми говорили про В. Литвина¹⁸⁷. Вустами О. Зінченка СДПУ(о) у 2001 р. заявляла, що партія не приховує, що піде на президентські вибори 2004 року зі своїм кандидатом, і цей кандидат – Віктор Медведчук¹⁸⁸. Хоча самого В. Медведчука у списку претендентів не було, втім були люди, які, як стверджували обізнані, включилися у перегони, будучи тісно пов'язаними з В. Медведчуком (зокрема, представник однієї з оунівських організацій Р. Козак, представник „Народного Руху за єдність” Б. Бойко, син покійного В. Чорновола А. Чорновіл), а відтак – відпрацьовували медведчуківський „план” виборів.

У зв'язку з виборами насторожувало те, що, як відзначав і голова Верховної Ради, і члени „пропрезидентської більшості”, як могло бачити, зрештою, і все суспільство, Президент знаходився „не над схваткою, а свідомо займав чітку позицію одної сторони”¹⁸⁹ – В. Януковича.

У переддень виборів суспільство мало змогу спостерігати за посиленням непрозорих контактів між Л. Кучмою і В. Путіним і, зокрема, за позицією керівництва Росії, спрямованою на масштабну підтримку у виборчих перегонах провладного кандидата. Підтримку як у межах Росії, так і України. Насамперед – шляхом потужних інформаційних „атак”, які експерти схильні були розглядати досить однозначно: як втручання сусідньої держави у внутрішні справи України, до того ж при повній згоді на те Президента Л. Кучми. Присутність Росії в Україні в переддень виборів була зрозумілою: офіційний Київ жагуче жадав путінської підтримки провладному

кандидату у його боротьбі за президентську посаду, а відтак Кремль проникав в Україну „рівно настільки, наскільки йому дозволяють”*

* З гіркою іронією преса, ілюструючи ситуацію в державі, писала: „Україна. Вибори. Кандидат у президенти Віктор Ющенко їде у Сполучені Штати на день народження до Джорджа Буша. Вашингтон зустрічає його білбордами з його ж портретами і зворушливим повідомленням „Жінки Америки – за президента України Ющенка”. Підбадьорений і розчулений Віктор Андрійович цілується з Джорджем Джорджевичем, дарує йому „цікаві подарунки”, а потім вони подружньому, по-сімейному святкують день народження Буша в його затишному будинку, періодично вмикаючи телевізор, щоб помилуватися тим, як CNN, NBC і CBS „мочать” опонента Ющенка – Віктора Януковича. Як подарунок у відповідь, Дж. Буш повідомляє про готовність Сполучених Штатів відкрити на своїй території від 400 до 650 виборчих дільниць, щоб усі громадяни України (і не України – хіба шкода), котрі перебувають у США, могли взяти участь у святі всенародного волевиявлення. Невдовзі після зустрічі Буша та Ющенка в одному з головних конгрес-холів Вашингтона відбувається з’їзд українських громадських організацій у США „Америка – Україна: ми разом”, делегати якого, американські громадяни українського походження, демонструють свою повну підтримку Ющенкові й закликають громадян України голосувати саме за нього.

Окремі особливо активні американські громадяни українського походження від імені багатомільйонної української діаспори США шлють в Україну листи-звернення до наших співвітчизників, пояснюючи, що перемога Ющенка – це „розвиток економіки, підвищення рівня життя і зміцнення зовнішньої політики”. А прихід до влади Януковича – це „політика під диктовку російських діячів”, „напруження у відносинах зі Сполученими Штатами”, „подорожчання курячих стегенець” і, отже, „загальне зниження рівня життя, зростання безробіття”. Українські листоноші заробили криваві мозолі на пальцях, 24 години на добу підписуючи конверти, та збилися з ніг, розносячи ці листи в кожну поштову скриньку.

У Києві вже давно веде свою роботу „Американський клуб”, створений для кращого донесення американської позиції до українців. Якщо ж комусь усе-таки щось залишиться незрозумілим, о 18.00 на телеканалі „Інтер” він щодня може подивитися новини, підготовлені CNN, у яких американські журналісти популярно й дохідливо розкажуть йому, який класний хлопець цей Віктор Ющенко і яка жадлива бека цей Віктор Янукович. Для більшого електорального ефекту до Києва з грандіозним концертним туром на підтримку кандидата Ющенка вирушає зоряна команда під проводом Майкла Джексона (до речі, за особливі заслуги перед Україною нагородженого українським громадянством), до якої також увійшли Мадонна, Шер, Брітні Спірс, Лайза Мінеллі, Вітні Х’юстон та інші відомі виконавиці. Хітом сезону стає шлягер Брітні Спірс „Hi! Hi! Hi! Yushenko vybiraj!”

А за три дні до виборів у Києві проходять пишні торжества з парадом і салютом з нагоди звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Під час параду на трибуні пліч-о-пліч із лідером найбільшої парламентської фракції Віктором Ющенком стоїть Джордж Буш, президент Сполучених Штатів – нашого головного союзника з антигітлерівської коаліції.

Абсурд? Повна маячня? Та що ви кажете? Чому ж той самий сюжет, але з участю Януковича, Путіна та численної російської масовки не здається вам таким самим волаючим абсурдом?” (Силіна Т. Про національну гордість малоросів // Дзеркало тижня. – 2004. – №44. – 30 жовтня. – С.1,2).

(ніхто не афішував того, що сьогодні, використавши Путіна, завтра ти повинен бути готовим, що Путін використає тебе. Використає, як заманеться...)

Путінська Росія допомагала, як могла. Найперше про себе заявила адміністрація президента Росії, але, що показово, зробила вона це устами приватної особи – президента „Фонду ефективної політики” Г. Павловського, який й озвучував і на українському, і на російському телебаченні позицію В. Путіна, і зокрема те, що російський чільник підтримує на українських президентських виборах одного із кандидатів. У Києві запрацював „Російський клуб”. Г. Павловський розповідав про кандидата-друга Росії, у разі перемоги якого російсько-українські відносини обов’язково розквітнуть. Крім цього, сусіди в переддень виборів подобрішали неймовірно: їхній Президент зініціював і продовжив термін перебування громадян України на території Росії без реєстрації до 90 днів. Росія виявилася готовою відкрити на своїй території для українців, що перебували на її території, 600 виборчих дільниць, потім 420, а згодом 41, оскільки Верховний Суд України прийняв рішення не відкривати за тиждень до виборів жодної, до того не запланованої дільниці.

Україною роз’їжджали російські співаки і давали концерти на підтримку провладного кандидата. На телеканалах прокручувалася реклама, яка супроводжувалася співом Й. Кобзона – піснею „Только бы не было войны”. Зрештою, і сам російський президент не проти був зайвий раз зустрітися з українським. Він приїжджав в Україну – начебто для участі у військовому параді. Було те якраз, що називається, за мить до першого туру голосування. Іншим разом, на початку грудня, поспішаючи до Індії, В. Путін навідався до „Внуково-2”, куди спішно приземлився Л. Кучма. Що терміново слід було обговорити двом президентам, залишилося невідомим. Але розмова була настільки секретною, що її не наважилися провести урядовим телефонним зв’язком. Преса відзначила у зв’язку з подією:

„Між ними [президентами – М. К.] зберігаються особливі корпоративні взаємини, які навряд чи можна назвати контактами керівників двох незалежних одна від

одної держав. Це є доказом усвідомлення президентами рівня нелояльності української номенклатури стосовно чинного Президента країни й розуміння, що єдиним безпечним місцем будь-яких термінових секретних домовленостей є територія Росії. І оскільки ставки дуже високі, то літньому та втомленому від протистояння Президентіві України виявляється неважко провести кілька годин у літаку заради короткої розмови з російським колегою”¹⁹⁰.

Таким чином, російський президент був не просто президентом сусідньої держави, але й активним „персонажем” українських виборів.

Загалом президентську виборчу кампанію 2004 р. багато хто із сучасників назвав найбруднішою із усіх тих, що проводилися в Україні за роки незалежності. Майже по всій державі вона була позначена не тільки потужною блокадою з боку держадмінресурсу (як пріоритетного засобу авторитаризму, використовуваного в електоральних компаніях) передвиборчої агітації В. Ющенка при найбільшому сприянні провладному кандидату. Навіть Міністр внутрішніх справ заявляв, що питиме три дні в разі перемоги на виборах В. Януковича. Та не тільки Міністр внутрішніх справ уболівав за провладного кандидата: на варті інтересів влади стояла прокуратура і Служба Безпеки, чия практика селективного застосування закону багаторазово і багатобарвно вже була описана на шпальтах українських засобів масової інформації¹⁹¹. Гіпертрофована роль правоохоронних органів у виборчих кампаніях стала при Л. Кучмі своєрідною нормою. Правоохоронців звинувачували не тільки у незаконному втручанні у виборчий процес чи у вибіркового застосуванні законодавства та у перешкоджанні діяльності тим, проти кого була налаштована влада, але відзначали, що вони перетворювалися на репресивні структури і, зрештою, у тому, що робота в правоохоронних органах перетворилася на складову адмінресурсу. Кожні вибори надавали незаперечні факти нелегітимного використання правоохоронних органів. Їм інкримінували посилені перевірки, мотивовані потребою „захисту громадської безпеки”, офісів, штабів, складів та інших приміщень,

що належали суб'єктам, які підтримували небажаних для влади кандидатів; недопущення кандидатів, їхніх довірених осіб на об'єкти, де вони мали намір вести агітацію; ігнорування повідомлень небажаних владі кандидатів та інших суб'єктів про протиправне обмеження їхніх виборчих прав, незаконних дій проти таких суб'єктів, зловживань певним кандидатом та членами його команди виборчими правами; незаконне стеження за представниками опозиції та іншими політичними діячами; свідомо незаконне затримання; порушення недоторканості приватного життя; перешкоджання громадянам реалізовувати у передбачений законом спосіб своє виборче право, а також брати участь у мітингах, демонстраціях, пікетах¹⁹². Такий стан справ дозволяв зробити висновок про те, що правоохоронні органи перетворилися на інструмент для задоволення приватних і корпоративних інтересів.

Напередодні виборів у країні посилилася цензура. З ефіру зникли радіо „Свобода”, „Німецька хвиля”, ВВС, „Континент”, „Громадське радіо”. Згодом деякі з цих медіа повернулися в ефір, але на менш рейтингові хвилі. Щодо телебачення, то у різних регіонах країни відключали опозиційний „5 канал” (транслявався приблизно на 35–40% території країни), що, з-поміж іншого, призвело до того, що журналісти каналу провели акцію голодування. Суди між тим один за одним слухали справи проти видань і журналістів, які не дотримувалися у своїй роботі порад „темників”. Щодо масштабів виконання настанов цих, останніх, свідчить той факт, що, за даними місії ОБСЄ/БШЛП, майже 43% новин у прайм-тайм, які були присвячені подіям всередині країни на УТ-1, Інтер та 1+1* до першого туру виборів, подавалися у „підозріло подібній манері”¹⁹³.

Вибори 2004 р. запам'яталися українцям отруєнням В. Ющенка**, рухом по країні людей з кількома відкріпними талонами.

---

* УТ-1 – державний канал, який мав загальнодержавне покриття. Інтер (спільний російсько-український проект) та 1+1 (спільне підприємство, яке частково належало US Central Media Enterprises) транслялися на близько 95% території України.

** 21 листопада В. Ющенко, звертаючись до парламенту, звинуватив владу у причетності до отруєння. Крім того, кандидат у президенти заявив про використання владою секретних служб та правоохоронних органів для утримання політичного контролю.

Завдяки цим талонам їхні власники мали змогу проголосувати в кількох виборчих дільницях. У деяких регіонах діяла „карусель”: виборець, отримавши бюлетень, віддавав його певній людині, а та в обмін давала вже заповнений належним чином, який й опускався в урну для голосування. Після голосування були випадки, коли комісії відмовлялися підписувати протоколи, оскільки представник від влади не спромігся набрати потрібної кількості голосів. Іноді самі члени комісії заявляли, що вибори на тій чи іншій дільниці насправді є недійсними. А ЦВК, як відзначали спостерігачі, не виконувала свого правового зобов'язання щодо забезпечення проведення у країні справедливих виборів¹⁹⁴. За таких умов відбувся перший тур голосування. У другий вийшли двоє – В. Янукович і В. Ющенко.

Реакція чинного Президента на результати голосування була миттєвою. За кілька днів преса повідомляла, що Л. Кучма звільнив 11 глав районних адміністрацій у таких областях країни, як Херсонська, Полтавська, Сумська, Вінницька, Львівська та Чернігівська, і акцентувала тенденцію: летіли голови тих місцевих начальників, які не зуміли у першому турі виборів забезпечити перемогу єдиного кандидата від влади на підвідомчих територіях¹⁹⁵.

Поки в країні розгорталося протистояння – на центральній площі райцентру Глибока, що на румунському кордоні, зібралося народне віче і прийняло звернення до Генерального консула Румунії у Чернівцях: якщо В. Ющенко не стане президентом, румуни Чернівецької області розпочнуть акцію щодо проголошення автономії Буковини аж до повної самостійності¹⁹⁶. На Сході країни, у Харкові, постала ідея створення Південно-Східної Української Автономної Республіки, автором якої був Є. Кушнарьов, голова виконкому. Сепаратистські настрої були озвучені у Северодонецьку 28 листопада 2004 р., де в умовах крайнього збудження відбувся з'їзд, у роботі якого взяли участь 3576 депутатів із 16 областей України, АР Крим і м. Севастополя. З'їзд проголосив себе всеукраїнським. Однак в президії зібрання засідав мер Москви, а ще – радник-консультант російського посольства. Голова Донецької облради Б. Колесников запропонував створити Південно-східну державу у формі федеративної республіки, а столицею проголосити м. Харків. Сам же Є. Кушнарьов звертав увагу присутніх на з'їзді на те, що „від

Харкова до Києва – 480 кілометрів, а до кордону з Росією – 40!”¹⁹⁷. Учасники з’їзду прагнули бачити В. Януковича президентом, пропонували ввести в Україні надзвичайний стан, розпустити парламент, сформувати бригади та загони самозахисту¹⁹⁸.

На з’їзді зазвучали закиди на адресу Президента. Звучали вони, слід зазначити, ще й за кілька днів до того: Л. Кучму критикували за неспроможність навести в країні лад. Але він якось так непомітно зник з ефіру, у чому дехто добачив спробу у такий спосіб (невтручання) посприяти провладному кандидату.

Втім, багато хто в державі розумів, що ідея шантажу країни сепаратистськими настроями вигідна Л. Кучмі, тож сепаратизмом управляли з Києва. Доказом цього було, як вважали, те, що попри участь представників АР Крим (зокрема, члена президії Верховної Ради В. Кличникова, котрий заявляв, що „Крим з вами”) у севєродонецьких подіях, Крим зберігав рівновагу – населення не вийшло на вулиці з обстоюванням ідеї відокремлення від України, чи входження у Південно-східну республіку¹⁹⁹. Хоча депутати рад усіх рівнів у Сімферополі проводили свої зібрання, де вимагали якщо не референдуму щодо самостійності Криму, то федералізації України. З цього приводу переживав голова кримського парламенту Б. Дейч: „На скільки ж шматочків має розбитися моє старе єврейське серце, якщо розколеться Україна?” але колег не засуджував²⁰⁰.

Слід відзначити, що ідеї автономізації на Сході підтримували не всі. Опорою „плану” став Донецьк і Луганськ. Але й у тих краях були незгодні. Так, проти висловився В. Бойко (маріупольський завод ім. Ілліча), Індустріальний союз Донбасу (Алчевський МК). Та й Є. Кушнарьов за тиждень – на початку грудня – звернувся до харків’ян із зверненням, де вказав:

„Я звертаюсь до тих, у кому сьогодні живе тривога, щоб у Харків не прийшов той дух, той настрої, котрий був на з’їзді в Севєродонецьку. Я беру на себе зобов’язання, я відповідаю своєю совістю і своїм авторитетом, що цей з’їзд буде відбуватися винятково в конституційному полі, що вся сила нашого інтелекту, досвіду і відповідальності буде спрямована на пошук шляху виходу з кризи, об’єднання української нації, збереження єдності України”²⁰¹.

Аналіз подій останніх місяців підводив до висновків, що центральна влада сама старанно культивувала сепаратистські настрої — ЗМІ прямо вказували, що гасло розколу „викохували і плекали” в Адміністрації Президента. Так, один із „кишенькових” кандидатів у президенти, що спромігся набрати у першому турі 10 тис. голосів, заявляв, що він є прибічником В. Ющенка і солідаризується з ідеєю створення „Галицького князівства”²⁰². У хід пускалися провокативні висловлювання на кшталт того, що „справжнім українцям не по дорозі зі східняками і національними меншинами”, „велика Україна, куди входять неукраїнські землі, — це та перешкода, що заважає нашій національній державі вибрати президента-націоналіста і не пускає нас у Європу”, „ще до другого туру виборів президента необхідно створити нове Західноукраїнське державне утворення, що дасть змогу Віктору Ющенку стати президентом”²⁰³.

Голосування у другому турі виборів виявилось, за підрахунками ЦВК, результативним для В.Януковича. Але результати виборів, як твердили ЗМІ, політики й політтехнологи, були сфальсифіковані*. Наслідком другого туру стала революція — небачені на пострадянських теренах події на майдані Незалежності — багатотисячні виступи населення з усіх регіонів України на підтримку В. Ющенка та постання на головній площі столиці наметового містечка незгодних, що протрималося кілька місяців.

Verba magistri

Для мене помаранчева революція від самого початку не була синонімом моментального переходу до солодкого життя. Після будь-якої революції завжди настає розчарування — так це було в Чехословаччині. Так сталося і в Україні. Помаранчева революція стала для людей засобом самозахисту — це означає, що в країні є сили, здатні виборювати свої права. Революція була спрямована проти посткомунізму в найгіршому значенні цього слова — мафіозного посткомунізму. Це був очисний процес на шляху до демократії.

В. Гавел

* Оскільки до сьогодні у суді фальсифікація не доведена, багато хто (як з учасників перегонів, так і зі спостерігачів) вважає, що фальсифікації насправді не було.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України прийняв рішення, яким було призначене повторне голосування на 26 грудня 2004 р. Рішення Верховного Суду спонукало до висновку про те, що якщо нам колись доведеться говорити про справді незалежний та неупереджений суд у нашій країні, то точкою відліку його появи можна буде вважати 3 грудня 2004 р. — день, коли було винесене правове судове рішення, яке змінило не тільки хід президентських виборів, а й, будемо сподіватися, напрям та характер розвитку України²⁰⁴.

Політична реформа була прийнята 8 грудня 2004 р. Прийнята неконституційним шляхом — пакетним голосуванням 402-ма депутатськими голосами. Л. Кучма міг втішатися: його повноважень у цій країні найближчим часом уже ніхто не матиме.

20 січня 2005 р. Суд визнав легітимними результати грудневого голосування (повторне голосування другого туру виборів).

Події кінця 2004 — початку 2005 р. дозволили говорити людям, які до та й під час помаранчевої революції були по різні, так би мовити, сторони барикад про те, що суспільні інститути зазнали змін, як і суспільство в цілому. Так, Голова Верховної Ради України В. Литвин підмітив, що у 2004 р. „парламент змінився докорінно”, „став справжнім парламентом” (з чим, безумовно, можна погодитися, оскільки В. Ющенко перемиг завдяки і політичному рішенню Верховної Ради, котра поставила під сумнів результати другого туру президентських виборів). Але не тільки парламент зазнав змін:

Expressis verbis

І скільки б не говорили ті чи інші політики й політтехнологи, що революційні події — чи то в Грузії, в Україні чи в Киргизії — це лише виступи проамериканських сил, що бажать ослабити Росію, властолюбців, що організують перевороти, економічних кланів, які відчують себе ущемленими, суть цих подій полягає в активному протесті більшості чи, у всякому разі, половини населення проти асоціальної системи, яка склалася, і паразитуючої на ній олігархічно-бюрократичної верхівки.

К. Мікульський

„Ми стали нацією, — наголошував В. Литвин, — ми відчули себе народом. Це головне завоювання, а решта додасться”²⁰⁵.

До помаранчевої революції багато хто у світі ідентифікував Україну по-старому – як частину Росії, та роки життя у власній – в політично осібній державі – дали свої плоди: відбувалися надзвичайно важливі перетворення у свідомості українського суспільства. Були вони пов’язані з тим, що велика частина українців чіткіше й глибше відчула свою українськість, а серед людей, яким ще вчора все українське було чужим чи байдужим, почали з’являтися ті, хто спробував ідентифікувати себе по-новому. Про це свідчать промовисті зізнання, що з’являлися на шпальтах української періодики:

„Я... став за ці роки українцем, а входив в епоху як переконаний євразієць, досить підкований теоретично. Я не відмовлюсь від того, чим займався та що сповідав, проте трансформація відбулася”²⁰⁶.

І ще одне:

„Хоча я ментально, етнічно росіянин і російськомовний, але тут дуже цікавий феномен: я за цей період став українцем політично, по-громадськи. Причому я став українцем, – також парадоксальна річ, – буваючи в Росії та на Заході; я стверджувався у своїй українськості...”²⁰⁷

Л. Кучма сходив з політичного олімпу, а вслід лунало не тільки „Кучму – геть!” чи „слід нормалізувати діяльність прокуратури, котра не займалася б політичними репресіями, а стежила за дотриманням законності”²⁰⁸ – його адепти, його довірена обслуга говорила інше:

„...Він не жорстокий – скоріше емоційний. ...Ось погляньте, кого він покарав? Нікого! Були політичні репресії? Ні!”²⁰⁹

Хтось інший невтомно повторював, що нам „ще належить поцінувати, що зробив Кучма для реформування країни”²¹⁰. А ще інші, як, наприклад, В. Горбулін, зауважували, що фігура Л. Кучми трагічна:

„Це ж шекспірівський варіант у чистому вигляді! Я колись сказав, що в ньому є щось від короля Лір... але він дійсно закінчив своє президентство, як король Лір – царювання”²¹¹.

Щодо цієї „трагічної” фігури на початку 2005 р. Кабмін України видав розпорядження „Про забезпечення, обслуговування та охорону Л. Кучми”. Ця подія видавалася дивною хоча б тому, що ще на початку 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову „Про забезпечення, обслуговування й охорону Президента України” (відповідно до якої за експрезидентом довічно зберігався посадовий оклад – у розмірі 22 мінімальних зарплат, медичне та санаторне обслуговування його та дружини, він також міг розпоряджатися державною дачею з обслуговуванням, користуватися охороною, транспортом) – треба розуміти не тільки першого, але й другого, третього і кожного наступного, який мав іти у відставку. На підставі цієї постанови після 1994 р. і здійснювалося забезпечення першого Президента України Л. Кравчука. Але Л. Кучму Кабмін вирішив поставити у виключне становище, заради чого й були перевищені кабмінівські повноваження та порушено законодавство: Л. Кучма у Кабміну

Verba magistri

*Найтяжчий спадок
кучмізму – втрата
справжньої твердості
законів та принципів.*

*Девальвація слова і
моральних імперативів.
Повернення до правди буде
тлумачитись як
жорстокість, а вимоги
законності – як
переслідування.*

Є. Сверстюк

Verba magistri

*...Ті, хто каже про
непотрібність люстрації,
впадають у крайність
ялового всепрощення. Це
було б повторенням
помилки початку
дев'яностих, коли,
підбиваючи ризик під
минулим, ми казали: „Все,
починаємо жити по-
новому”. Не вийшло.*

*Мерзотники
перегрупувалися і
використали можливості
для творення злочинів.*

М. Мариневич

заслужив на окрему увагу. Кабмін не зупинило те, що Бюджетний кодекс наголошував, що виплати з бюджету можуть проводитися тільки у випадку, якщо є відповідне призначення, тобто у законі про бюджет є стаття про витрати на Президента держави, котрий пішов у відставку. Бюджет же такої статті, звісно, не мав. Зрозуміло, що Л. Кучма не заперечив проти порушення закону.

Посилання

¹ Олександр Мороз. „Записи Мельниченка...”

² Олександра Кужель: „За закон треба платити. Я любіювала безкоштовно” // День. – 1998. – №93. – 21 травня. – <http://www.day.kiev.ua/141816/>

³ Рахманін С. Несправедливість сили // Дзеркало тижня. – 2003. – №16. – 26 квітня. – С.2.

⁴ Там же.

⁵ Литвин В. Вимір історією. – С.70.

⁶ Видрін Д. Епоха президента Кучми (і трохи згодом) // Дзеркало тижня. – 2003. – №37. – 27 вересня. – С.4.

⁷ Леонід Кучма: „Я ніколи ні за яких умов не піду на застосування сили” – <http://www.day.kiev.ua/60289/>

⁸ Ивженко Т. „Средний украинец поддерживает власть” // Независимая газета. – 2000. – 5 февраля. – http://www.ng.ru/cis/2000-02-05/5_support.html

⁹ Тимошенко В., Ивженко Т. Референдум прошел, все сложности еще впереди. В Киеве полагают, что президент Кучма не так просто реализует вотум „народного доверия”, как это было ранее сделано в Белоруссии – http://www.ng.ru/cis/2000-04-18/1_referendum.html

¹⁰ Указ Президента України від 15.01.2000 № 65/2000 „Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою” – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

¹¹ Литвин В. Вимір історією. – С.12.

¹² Там же. – С.22.

¹³ Погребинский М. Указ ли Европа Украине. Споры по поводу референдума не утихают – http://www.ng.ru/cis/2000-04-15/5_order.html

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Коментар Харківської правозахисної групи з приводу поточних політичних подій в Україні – http://intellect.org.ua/index.php?lang=u&page=print&material_id=35846&theme_id=0&print=1

¹⁷ Тимошенко В., Ивженко Т. Референдум прошел, все сложности еще впереди. В Киеве полагают, что президент Кучма не так просто реализует вотум „народного доверия”, как это было ранее сделано в Белоруссии – http://www.ng.ru/cis/2000-04-18/1_referendum.html

¹⁸ Литвин В. Вимір історією. – С.377.

¹⁹ Плівки – аудіозаписи, зроблені майором Державної служби охорони М. Мельниченком у Кабінеті Президента.

²⁰ Див.: Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002. – С.120.

²¹ Леонід Кучма: „Я ніколи ні за яких умов не піду на застосування сили” – <http://www.day.kiev.ua/60289/>

²² Про Політичну раду при Президентові України. Указ Президента України від 25 грудня 2000 р. №1371/2000 – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o4y2000&sp=i>

²³ Відсутність довіри – додатковий податок. Микола Азаров про те, кому в Україні жити добре і спати спокійно // День. – 2001. – №223. – 5 грудня. – <http://www.day.kiev.ua/67412/>

²⁴ Там же.

²⁵ Олександр Мороз. „Записи Мельниченка...”

²⁶ Як починався „український фашизм” <http://pravda.com.ua/news/2001/2/14/16113.htm>

²⁷ Там же.

²⁸ Рахманін С. Іван Плющ: „Леонід Данилович завжди думав про третій термін” // Дзеркало тижня. – 2004. – №3. – 24 січня. – С.2.

²⁹ Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – С.45.

³⁰ Там же. – С.47, 55.

³¹ Там же. – С.52.

³² Литвин В. Вимір історією. – С.199.

³³ Див., наприклад: Олександр Мороз. „Записи Мельниченка...”

³⁴ Шангіна Л. Праця як джерело, або про красу моєї держави // Дзеркало тижня. – 2003. – №32. – 23 серпня. – С.7.

³⁵ Черненко М. Юрій Костенко: „Партійний президент може з’явитися в Україні в 2008 році” // Дзеркало тижня. – 2003. – №37. – 27 вересня. – С.19.

³⁶ Мостова Ю. Нічим дихати // Дзеркало тижня. – 2003. – №49. – 20 грудня. – С.2

³⁷ Леонід Кравчук: інтрига – повноваження майбутнього президента / // День. – 2002. – №212. – 19 листопада. – <http://www.day.kiev.ua/75240/>

³⁸ Міжей К. Економічні реформи в Україні: час нової хвилі // Дзеркало тижня. – 2004. – №28. – 17 липня. – С.8.

³⁹ Акімова І., Кузяків О. Діловий клімат протягом 1999 – 2002 рр.: нічого не змінилося? // Дзеркало тижня. – 2003. – №18. – 17 травня. – С.1 – 7.

⁴⁰ Там же. – С.7.

⁴¹ Там же.

⁴² http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2004/2004.10.20.cpi.en.html

⁴³ Пасхавер О. Українські реформи, або приватизацію ніхто не любить // Дзеркало тижня. – 2003. – №34. – 6 вересня. – С.8.

⁴⁴ Шакун В. Реформа органів кримінальної юстиції. Стратегія і тактика // Дзеркало тижня. – 2005. – №32. – 20 серпня. – С.7.

⁴⁵ Роман Безсмертний: „Все, що зараз відбувається, закінчиться позитивно” // День. – 2001. – №27. – 10 лютого. – <http://www.day.kiev.ua/60218/>

⁴⁶ Коліушко І., Тимошук В. Ліквідація посад державних секретарів міністерств – задоволення апетиту чи інтереси держави // Дзеркало тижня. – 2003. – №21. – 7 червня. – С.4.

⁴⁷ Див.:<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=4&user=04y2001&sp=i>

⁴⁸ Черненко М. Юрій Костенко: „Партійний президент може з’явитися в Україні в 2008 році” // Дзеркало тижня. – 2003. – №37. – 27 вересня. – С.19.

⁴⁹ Рахманін С. Мала енциклопедія великого українця // Дзеркало тижня. – 2004. – №40 – 41. – 9 жовтня. – С.2.

⁵⁰ Литвин В. Вимір історією. – С.62.

⁵¹ Там же. – С.126.

⁵² Мостова Ю. Коли вибори важливіші за вибір // Дзеркало тижня. – 2004. – № 17. – 30 квітня. – С.3.

⁵³ Рахманін С., Соболев Є. СДПУ (отаборена) // Дзеркало тижня. – 2003. – №10. – 15 березня. – С.3.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Рахманін С. Джордж Сорос: „Я не казав, що вважаю Леоніда Кучму ширію людиною...” // Дзеркало тижня. – 2004. – №13. – 3 квітня. – С.3.

⁵⁷ Рахманін С., Соболев Є. СДПУ (отаборена) // Дзеркало тижня. – 2003. – №10. – 15 березня. – С.3.

⁵⁸ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.335.

⁵⁹ Там же. – С.336.

⁶⁰ Литвин В. Вимір історією. — С.69.

⁶¹ Там же. — С.89.

⁶² Олександр Мороз. „Записи Мельниченка...”

⁶³ Литвин В. Вимір історією. — С.67.

⁶⁴ Грач Л. Оптимистическая трагедия, или политические итоги парламентских выборов. — Симферополь: „Таврия”, 2006. — С.49.

⁶⁵ Литвин В. Вимір історією. — С.91.

⁶⁶ Там же. — С.300.

⁶⁷ Регіональний портрет України. — С.84.

⁶⁸ Іванцов О. Євген Марчук: Рушієм політики є не ідеологія, а принципи // День. — 2005. — №30. — 19 лютого.

⁶⁹ Рахманін С. Володимир Литвин: „Я пропонував вихід із ситуації” // Дзеркало тижня. — 2004. — №2. — 17 січня. — С.4.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Л. Кучма: „Я не підтримую жодного кандидата в президенти” <http://uatoday.net/rus/article/polit/46136>

⁷² На скамейке запасных // Фокус. — 2006. — №4. — <http://focus.in.ua/politika/na-skameyke-zapasnyih.html>

⁷³ Литвин В. Вимір історією. — С.69.

⁷⁴ Там же. — С.236.

⁷⁵ Там же. — С.67.

⁷⁶ Шерр Дж. Україна і НАТО: реалізм сьогодні, членство завтра? // Дзеркало тижня. — 2005. — №42. — 29 жовтня. — С.4.

⁷⁷ Леонід Кравчук: інтрига — повноваження майбутнього президента / День. — 2002. — №212. — 19 листопада. — <http://www.day.kiev.ua/75240/>

⁷⁸ Дмитричева О. Валерій Пустовойтенко: „Ініціювавши всенародне обговорення, влада припустилася помилки” // Дзеркало тижня. — 2003. — №22. — 14 червня. — С.2.

⁷⁹ Мостова Ю. Як нам не побудувати Росію // Дзеркало тижня. — 2005. — №5. — 12 лютого. — С.2.

⁸⁰ Перевезій В. У заручниках — церква // Дзеркало тижня. — 2004. — №7. — 21 лютого. — С.17.

⁸¹ Ар’єв В. Тема важлива й актуальна // Дзеркало тижня. — 2004. — №5. — 7 лютого. — С.4.

⁸² Там же.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Олександр Мороз. „Записи Мельниченка...”

⁸⁵ Кучма Л. Вірю в український народ. — С.57.

⁸⁶ Рахманін С. Леонід Кравчук: „Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів” // Дзеркало тижня. — 2004. — №36. — 11 вересня. — С.4.

⁸⁷ Васильєв Г. Конституційний аспект політичної реформи // Перспективи політичної реформи. — К.: УЦПМ, 2003. — С.7.

⁸⁸ Див.: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=31&user=o4y2003&sp=i>

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Телевізійне звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” // Урядовий кур’єр. — 2003. — №44–45, 6–7 березня. — С.1–2.

⁹¹ Там же.

⁹² Там же.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Моніторинг публікацій у ЗМІ щодо висвітлення обговорення проекту змін до Конституції України (з 6 березня по 7 квітня 2003 року). — К.: УЦПМ, 2003. — С.33.

⁹⁵ Там же. — С.43.

⁹⁶ Там же. — С.47.

⁹⁷ Див.: Про внесення змін до Конституції України (проект) // Урядовий кур’єр. — 7 березня 2003 р. — №44-45. — С. 2- 4.

⁹⁸ Див.: Народ у реформу поки що не вписується // Дзеркало тижня. — 2003. — №14. — 12 квітня. — С.3.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Див.: Народ у реформу поки що не вписується // Дзеркало тижня. — 2003. — №14. — 12 квітня. — С.3.

¹⁰² Мороз О. Змінювати систему влади треба сьогодні // Дзеркало тижня. — 2003. — №14. — 12 квітня. — С.4.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Див.: Народ у реформу поки що не вписується // Дзеркало тижня. — 2003. — №14. — 12 квітня. — С.3.

¹⁰⁵ Мороз О. Змінювати систему влади треба сьогодні // Дзеркало тижня. — 2003. — №14. — 12 квітня. — С.4.

¹⁰⁶ Кучма Л. Вірю в український народ. — С.466, 465.

¹⁰⁷ Власть. — 2003. — №10. — С.68–74.

¹⁰⁸ Соціально-економічне становище України за 2000 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Валерій Пустовойтенко: „Ініціювавши всенародне обговорення, влада припустилася помилки” // Дзеркало тижня. — 2003. — №22. — 14 червня. — С.2.

¹¹¹ Шангіна Л. Праця як джерело... — С.7.

¹¹² Там же.

¹¹³ Леонід Кравчук: „Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів” // Дзеркало тижня. – 2004. – №36. – 11 вересня. – С.4.

¹¹⁴ Рахманін С. Леонід Кравчук: „Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів” // Дзеркало тижня. – 2004. – №36. – 11 вересня. – С.4.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Гордон Д. Леонид Кравчук: „За 10 лет Кучма настолько осточертел, что многим на него и смотреть не хотелось. Как говорили в моем селе: „Нехай гірше, аби інше” // Бульвар Гордона. – 2005. – №20. – Сентябрь. – С.9.

¹¹⁷ Відсутність довіри – додатковий податок. Микола Азаров про те, кому в Україні жити добре і спати спокійно // День. – 2001. – №223. – 5 грудня. – <http://www.day.kiev.ua/67412/>

¹¹⁸ Ревенко А. Асиметрія регіонального розвитку // Дзеркало тижня. – 2006. – №18. – 13 травня. – С.7.

¹¹⁹ Шангіна Л. Україна – не Америка, або чи делано нам? // Дзеркало тижня. – 2004. – №25. – 26 червня. – С.5.

¹²⁰ Кравченко В. Чарівність країни керованої демократії // Дзеркало тижня. – 2005. – №46. – 26 листопада. – С.4.

¹²¹ Гриценко А., Поляков Л. Украина – НАТО: будущее в руках у прошлого // Зеркало недели. – 2003. – №26 – 27. – 12 июля. – С.5.

¹²² Іванишин П. СОТ: обережний оптимізм – умова успішних переговорів // Дзеркало тижня. – 2005. – №7. – 26 лютого. – С.12.

¹²³ Томас Ілвес: „Путін натякає, що внутрішні справи України – це внутрішні справи Росії, але ми категорично відкидаємо це” // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.7.

¹²⁴ Мостова Ю. Інна Богословська: „Ніхто не знає, як поводитимуться ситі українці” // Дзеркало тижня. – 2004. – №3. – 24 січня. – С.4.

¹²⁵ Соціально-економічне становище України за 2001 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹²⁶ Соціально-економічне становище України за 2002 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹²⁷ Соціально-економічне становище України за 2003 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹²⁸ Соціально-економічне становище України за 2004 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹²⁹ Мостова Ю. Інна Богословська: „Ніхто не знає, як поводитимуться ситі українці” // Дзеркало тижня. – 2004. – №3. – 24 січня. – С.4.

¹³⁰ Кучма Л. Вірю в український народ. – С.140.

¹³¹ Леонід Кравчук: „Агресивна і брутальна опозиція не може бути для влади опонентом” // День. – 2001. – №46. – 14 березня. – <http://www.day.kiev.ua/60911/>

¹³² Див. про це: Кравченко В. У чиєму рукаві опиниться козирна Тузла? // Дзеркало тижня. – 2003. – №40. – 18 жовтня. – С.1.

¹³³ Мостова Ю. Бульдозери без краваток // Дзеркало тижня. – 2003. – №41. – 25 жовтня. – С.4.

¹³⁴ Михайло Горбачов – життя після життя... – С.13.

¹³⁵ Семена М. Тузла зсередини. Учасник усіх українсько-російських переговорів щодо Тузли Сергій Куніцин вважає, що Володимира Путіна дезінформували краснодарці // Дзеркало тижня. – 2003. – №43. – 3 серпня. – С.4.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Гальчинський А. СНД – аварійний клапан // Дзеркало тижня. – 2003. – №34. – 6 вересня. – С.5.

¹³⁹ Бондаренко В. Олександр Лебедєв: „СНД – міжнаціональне чиновницьке болото” // Дзеркало тижня. – 2004. – №26. – 3 липня. – С.19.

¹⁴⁰ Гальчинський А. СНД – аварійний клапан // Дзеркало тижня. – 2003. – №34. – 6 вересня. – С.5.

¹⁴¹ Рахманін С. Мала енциклопедія... – С.2.

¹⁴² Рахманін С. Останній довід // Дзеркало тижня. – 2003. – №38. – 4 жовтня. – С.2.

¹⁴³ Кульчицький С. Україна між Росією і Америкою // Дзеркало тижня. – 2004. – №15. – 17 квітня. – С.21.

¹⁴⁴ Рахманін С. Леонід Кравчук: „Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів” // Дзеркало тижня. – 2004. – №36. – 11 вересня. – С.4.

¹⁴⁵ Михайло Горбачов – життя після життя... // Дзеркало тижня. – 2004. – №16. – 24 квітня. – С.13.

¹⁴⁶ Дмитричева О. „Європейці” вибирають Донецьк // Дзеркало тижня. – 2003. – №46. – 29 листопада. – С.5.

¹⁴⁷ Силіна Т. Співучасники // Дзеркало тижня. – 2004. – №16. – 24 квітня. – С.3.

¹⁴⁸ Ар'єв В. „Раньше думай о Родине...” // Дзеркало тижня. – 2003. – №38. – 4 жовтня. – С.3.

¹⁴⁹ Там же.

¹⁵⁰ Семиноженко В. Україна: шлях до постіндустріальної цивілізації: Збірник статей і виступів. – Х.: Константа, 2005. – С.198.

¹⁵¹ Ар'єв В. „Раньше думай о Родине...” // Дзеркало тижня. – 2003. – №38. – 4 жовтня. – С.3.

¹⁵² Силіна Т. Ян Маріус Вірсма: За нинішньої влади позитивних сигналів від ЄС Україні годі чекати // Дзеркало тижня. — 2003. — №38. — 4 жовтня. — С.2.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ Нісінська М. Президент так і не прийняв Сендака // Без цензури. — 2003. — №31. — 10 жовтня. — С.3.

¹⁵⁵ Леонід Кравчук: „Агресивна і брутальна опозиція не може бути для влади опонентом” // День. — 2001. — №46. — 14 березня. — <http://www.day.kiev.ua/60911/>

¹⁵⁶ В. Медведчук считает, что Украина должна принимать участие в саммите НАТО только после опровержения обвинений ее в продаже „Кольчуг” http://medvedchuk.org.ua/rus/news/3DD1297C/view_print/

¹⁵⁷ Евгений Марчук: „Виктору Андреевичу сейчас не позавидуешь” // Публичные люди. — 2005. — №3. — <http://www.pl.com.ua/main.php?Date=2006-10-29&artID=94>

¹⁵⁸ Силіна Т. НАТО не винне // Дзеркало тижня. — 2006. — №7. — 25 лютого. — С.2.

¹⁵⁹ Силіна Т. Три бажання для прем'єра // Дзеркало тижня. — 2004. — №39. — 2 жовтня. — С.3.

¹⁶⁰ Бадрак В., Згурец С. Доктринальная гибкость. Отныне Украина может рассчитывать исключительно на собственный военный потенциал // Зеркало недели. — 2004. — №30. — 31 июля. — С.2.

¹⁶¹ Евгений Марчук: „Виктору Андреевичу сейчас не позавидуешь” // Публичные люди. — 2005. — №3. — <http://www.pl.com.ua/main.php?Date=2006-10-29&artID=94>

¹⁶² Бутейко А. Внутрішня „Одіссея” політики зовнішньої. Євроінтеграція чи єврокамуфляж? // Дзеркало тижня. — 2003. — №34. — 6 вересня. — С.4.

¹⁶³ Там же.

¹⁶⁴ Силіна Т. Хотіли по-європейському, а вийшло як завжди // Дзеркало тижня. — 2004. — №37. — 18 вересня. — С.4.

¹⁶⁵ Там же.

¹⁶⁶ Кравченко В. А чи варто було їхати? // Дзеркало тижня. — 2004. — №21. — 29 травня. — С.3.

¹⁶⁷ Ендрю Націос: втручання у внутрішні справи країни? Ми чуємо ці обвинувачення з боку тоталітарних режимів уже десятки років // Дзеркало тижня. — 2004. — №14. — 10 квітня. — С.4.

¹⁶⁸ Силіна Т. Співучасники // Дзеркало тижня. — 2004. — №16. — 24 квітня. — С.3.

¹⁶⁹ Там же.

¹⁷⁰ Видрін Д. Епоха президента Кучми (і троки згодом) // Дзеркало тижня. – №37. – 27 вересня. – С.4.

¹⁷¹ Стратегія політичної реформи в Україні: Виступ Президента України Л. Кучми у Верховній Раді України у зв'язку із щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році” 15 квітня 2003 року. – К.: УЦПМ, 2003. – С.11.

¹⁷² Дмитричева О. Блукання у трьох соснах // Дзеркало тижня. – 2003. – №39. – 11 жовтня. – С.4.

¹⁷³ Рахманін С. Іван Плющ: „Леонід Данилович завжди думав про третій термін” // Дзеркало тижня. – 2004. – №3. – 24 січня. – С.2.

¹⁷⁴ Соболев Є. Загнані в кут // Дзеркало тижня. – 2003. – №39. – 11 жовтня. – С.4.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ Мостова Ю. Третій – зайвий // Дзеркало тижня. – 2004. – №13. – 3 квітня. – С.2.

¹⁷⁷ Гоцуєнко Є. ...Плюс форумізація всієї країни // Дзеркало тижня. – 2003. – №41. – 25 жовтня. – С.3.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Мостова Ю. Нічим дихати // Дзеркало тижня. – 2003. – №49. – 20 грудня. – С.2.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Литвин В. Вимір історією. – С.257.

¹⁸² Рахманін С. Іван Плющ: „Леонід Данилович завжди думав про третій термін” // Дзеркало тижня. – 2004. – №3. – 24 січня. – С.2.

¹⁸³ Рахманін С. Леонід Кравчук: „Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів” // Дзеркало тижня. – 2004. – №36. – 11 вересня. – С.4.

¹⁸⁴ Там же.

¹⁸⁵ Заключний звіт місії ОБСЄ/БДІПЛ зі спостереження за виборами / / Вибори та демократія. – 2005. – №2. – С.42.

¹⁸⁶ Там же. – С.50.

¹⁸⁷ Див.: Литвин В. Вимір історією. – С.56.

¹⁸⁸ Цит. за: Бондаренко К. Система БЮТ або блок Ющенко – Тимошенко. – С.19.

¹⁸⁹ Карпов О. Спогади про майбутнє... – С.150.

¹⁹⁰ Портников В. Внуковський секрет // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.2.

¹⁹¹ Мостова Ю. Нічим дихати // Дзеркало тижня. – 2003. – №49. – 20 грудня. – С.1.

¹⁹² Мельник М., Хавронюк М. Правоохоронці перед вибором: момент істини // Дзеркало тижня. – 2004. – №44. – 30 жовтня. – С.7

¹⁹³ Заключний звіт ОБСЄ/БДІЛП... – С.53.

¹⁹⁴ Там же. – С.42 – 47.

¹⁹⁵ Перша прополка // Дзеркало тижня. – 2004. – №46. – 13 листопада. – С.1.

¹⁹⁶ Ісаченко С. Три влади на два леви // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.7.

¹⁹⁷ Львова О. Камо грядеші? // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.5.

¹⁹⁸ Старцев В. З'їзд переможених // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.4.

¹⁹⁹ Самар В. „Из поганых болот чьи-то тени встают”... // Дзеркало тижня. – 2004. – №50. – 11 грудня. – С.5.

²⁰⁰ Там же.

²⁰¹ Від сепаратизму до миротворчості – всього тиждень // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.2.

²⁰² Маскалевич І. Пісуар – економіка // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – 4 грудня. – С.4.

²⁰³ Там же.

²⁰⁴ Мельник М. Суд на владному роздоріжжі // Дзеркало тижня. – 2005. – №27 – 28. – 16 липня. – С.9.

²⁰⁵ Парламент змінився докорінно // Дзеркало тижня. – 2004. – №53. – 30 грудня. – С.1.

²⁰⁶ Там же.

²⁰⁷ Там же.

²⁰⁸ Рахманін С. Юрій Луценко: „Кучма обов'язково понесе покарання, це має стати уроком для тих, хто прийде до влади після нього...” // Дзеркало тижня. – 2004. – №8. – 23 лютого. – С.5.

²⁰⁹ Гордон Д. Леонид Кравчук: „За 10 лет Кучма настолько осточертел, что многим на него и смотреть не хотелось. Как говорили в моем селе: „Нехай гірше, аби інше” // Бульвар Гордона. – 2005. – №20. – Сентябрь. – С.9.

²¹⁰ Литвин В. Вимір історією. – С.70.

²¹¹ Гордон Д. Владимир Горбулин: „Фигура Кучмы – трагическая, это шекспировский вариант в чистом виде. Свое президентство он закончил, как король Лир – царствование” // Бульвар. – 2005. – №16. – Апрель. – С.9.

ВИСНОВКИ

...Нову тенденцію наростання авторитаризму у вільному світі необхідно зупинити. У справі свободи не може бути поставлена крапка — адже демократія і влада закону тут не відгороджені від небезпеки. І хоча нинішні загрози не на стільки явні й очевидні, як в епоху тоталітаризму, це не повинно нас заспокоювати. (...) Жодна Конституція не зможе забезпечити нам наші основні права.

Єдина гарантія — це ми самі.

Р. Дарендорф

Характеризуючи результати свого перебування на владному Олімпі, Л.Кучма вдався до простенької аналогії: порівняв їх із суто біологічними процесами: „Я вважаю, що я стільки наївся...” А ще додав, що для нього і „для суспільства потрібно багато часу, щоб зрозуміти, що відбулося при Кучмі”. Тобто (якщо дотримуватися тієї ж термінології) треба час для „перетравлення”. Звісно, часова відстань для всебічного аналізу всіх граней феномену злякисного „наїдання” потрібна, втім, уже й сьогодні можна говорити про перші результати в осягненні сутності форм і методів Кучминого управління Українською державою, тих, які позначені у модерній українській політичній історії непривабливим слівцем *кучмізм**.

Кучмізм, з одного боку, – виплід, на який тільки й видалася спроможною у складних умовах пострадянської української дійсності посткомуністична номенклатура. Але з іншого, – результат обмеженості мислення та масштабів особистості першого українського президента Л. Кравчука, адже саме наслідки його перебування на президентській посаді певною мірою й зумовили невідворотне постання кучмізму. Прихід до влади „радянського ідеолога” (обраного, так би мовити, за інерцією) став символом не просто присутності, але „панування минулого”, яке фактично унеможливило, з одного боку, категоричний розрив з радянщиною

---

* Термін широко вживаний не тільки журналістами чи політиками, але й науковцями. Щодо сучасних трактувань кучмізму див.: Бойко В. Що таке кучмізм? Частина шоста. – <http://www.obozrevatel.com/news/2005/12/6/67888.htm>; Бондаренко О. „Чорна” „Пора” боротиметься з „кучмізмом”, а „Жовта” створить партію. – http://www.radio.org.ua/reports/?id_num=21569; Коліушко І., Куйбіда Р. Кучма пішов, кучмізм залишився, або відкритий лист до Президента України з нагоди ветування Кодексу адміністративного судочинства. – <http://www.ucpr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5053&mode=thread&order=0&thold=0>.

Зазначимо, що позначення політичного явища (режиму) за допомогою використання прізвища правителя – досить поширена практика. Так, наприклад, режим, який впродовж майже 32 р. у Заїрі розбудовував Мобуту Сесе Секо, поіменований „мобутизмом”; для російських дослідників специфіка правління Б. Єльцина сконцентрувалася у понятті „ельцинізм” (див. про це: Ожиганов Э. Н. Стратегический анализ политики: Теоретические основания и методы. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С.124, 125).

(свідченням чого стало те, що в державі так і не був реалізований принцип розподілу влади), а з іншого, – „розплату за минуле” старої еліти (приміром, шляхом люстрації кадрів), а відтак – зміну її структури та своєчасне формування нового правлячого прошарку, в якому б і було можливим „визрівання” нових національних лідерів, нового президента України.

Бути „першим” – велика спокуса. Але й – колосальна відповідальність: „перший” повинен готувати підґрунтя для майбутнього, того майбутнього, яке мало б бути більш ефективним, мало б додати нації впевненості (у правильності свого вибору, напрями руху, щодо перспектив у глобальних процесах і т. ін). У Л. Кравчука ж вистачило знань та мудрості тільки на кілька перших справді державницьких кроків (насамперед тих, які стосувалися дистанціювання від імперської Росії*, презентації України як незалежної держави на міжнародній арені), але катастрофічно забракло знань та умінь, системності мислення й суто психологічних – лідерських – якостей, з одного боку, для, сказати б, увиразнення посади президента в системі влади, надання їй чітких політичних обрисів (форми), дбайливого закладання засад її демократичності (змісту), з іншого, – для позитивних перетворень усередині держави за допомогою (а, можливо, й всупереч) пострадянської номенклатури. „Укорочене президентство” Л. Кравчука стало часом „підлаштування під ситуацію” (Президента, усього державного механізму, народу, якому потрібно було виживати, фінансово-промислових груп, що починали спинатися на ноги, зрештою, тієї частини опозиційних сил, яка після унезалежнення Української держави була готова до співпраці з Президентом), але не часом кардинального переформатування пострадянської дійсності. Не були створені та закріплені на законодавчому рівні (найперше – на

---

* Як влучно підмітив А. Бутейко, головним результатом ініціативно-динамічних зовнішньополітичних зусиль стало те, що „український колобок” зумів вислизнути з „братських” обіймів Москви; тоді було „закладено здорову основу для нормальної співпраці України зі світом з однозначним пріоритетом на європейську та євроатлантичну орієнтацію і становлення рівноправного добросусідства з Росією” (Бутейко А. Внутрішня „Одіссея” політики зовнішньої. Євроінтеграція чи єврокамуфляж? // Дзеркало тижня. – 2003. – №34. – 6 вересня. – С.4).

рівні Конституції) „правила гри” (передовсім ті, які стосувалися розподілу влади) для політикуму, політичних партій та їхніх лідерів і – ширше – для всього суспільства, одним із наслідків чого стала своєрідна „розмитість” форми правління в Україні аж до 1995 р. (появи Конституційного договору); не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи – громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку країни – економічні перетворення були пушені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, так би мовити, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зубожіння суспільства, розростання тіньового сектора в політиці та економіці, стрімка корупцізація суспільства тощо. І – логічне укорочення терміну перебування Л. Кравчука як неефективного лідера на президентській посаді.

Дострокове припинення президентських повноважень підтвердило певну *випадковість потрапляння* Л. Кравчука на президентську посаду (як і, приміром, А. Ельчибея чи М. Снегура, як деяких й інших лідерів на пострадянських теренах).

Хаос, як відомо, – явище амбівалентне. Але хаос початку 90-х „під егідою” Л. Кравчука так і не виявив своїх конструктивних потенцій: він став підходящим підґрунтям, на якому „проріс” кучмізм як спосіб та форма організації життя в Україні, як система влади, вибудувана Президентом та його привілейованими „утриманцями” (найперше – у сфері політики та економіки) з метою консервації ситуації у країні, недопущення змін, які б могли стимулювати суспільно-політичний розвиток. Л. Кучма мав шанс стати Реформатором (саме так, з великої букви), але не став, адже те, що називалося реформою, або так і не відбувалося чи не доводилося до завершення, як, наприклад, адміністративна, земельна, пенсійна, політична та інші реформи, або мало на меті не

реформування заради розвитку, але заради розширення повноважень Л. Кучми та його збереження на посаді як гаранта незмінності статусу представників наближених кланів, що входили до корпорації, чільником якої був Президент, чи, зрештою, – передачі влади спадкоємцю (представнику найпотужнішого клану „донецьких”). Іншим наслідком „реформ” стало завершення (на початку другого президентського терміну Л. Кучми) періоду первісного нагромадження капіталів, їх перерозподілу на користь пропрезидентських фінансово-політичних груп.

Поцінуючи значення перемоги Л. Кучми на президентських виборах 1999 р., дехто з українських політиків відзначав, що ця перемога знівелювала сформований століттями нашого бездержавного, а точніше, „міждержавного” існування, поділ українців на „західняків” і „східняків”, зробила менш істотними геополітичні, ідеологічні та соціально-психологічні відмінності всередині країни; крім того, новий потужний імпульс одержали процеси „згуртування нації, зміцнення громадянського миру і суспільної злагоди”¹. Вочевидь, такий висновок був передчасним: про правдиві результати варто говорити в кінці пройденого шляху, а не на його початку*. А в кінці Кучминого президентства все було навпаки – посилювався і розкол країни, і відмінності у геополітичних орієнтаціях населення, економічні та соціальні відмінності регіонів України і т. п., що дозволяє говорити про наявність у суспільстві кризи ідентичності як ще одному підсумку „епохи Кучми”.

Безпідставними виявилися оцінки не тільки щодо особливостей внутрішньодержавного життя. Поспішними були й висновки про „нову якість контактів” Президентів України та Росії, які нібито слугували зміцненню довіри та порозумінню між обома державами і народами, поглибленню діапазону їхньої співпраці². Адже ці *міжособистісні* чи *міжкланові* стосунки не забезпечили розвиток *міждержавних* взаємин України та Росії.

---

* Заради об’єктивності варто відзначити, що нещодавні оцінки „здобутків” Л. Кучми відрізняються від зроблених за кілька років перед цим. Зокрема, їх автор вказує: „Окремої серйозної розмови, серйозного аналізу, відповідальних рекомендацій потребує проблема розколу України по різних лініях, яка на лихо, замовчується”. (Див.: Литвин В. Україна – 15 років невизначеності. Що дали? // Дзеркало тижня. – 2006. – №43. – 25 листопада. – С.13).

Помилковими виявилися й судження, відповідно до яких Л. Кучмі вдалося подолати відцентрові устремління в Україні: северодонецькі події наприкінці його перебування на посаді є вагомим аргументом на користь полярних висновків.

Відшукати позитив у правлінні другого українського Президента складно. Але, як не дивно, все ж можна. Найперше варто відзначити, що в середині 1990-х завдяки особистим якостям Л. Кучми, його амбіціям як політика, була усунута можливість встановлення „парламентсько-радянської” республіки, ідейним прихильником якої виступив О. Мороз. Другий момент стосується того, що в країні були розпочаті економічні реформи. І, зрештою, третій момент є чи не найсуттєвішим: закінчення президентських повноважень Л. Кучми увінчалася „помаранчевою революцією” – друга хвиля демократизації врешті-решт на початку ХХІ ст. „докотилася” і охопила Центр країни (до першої хвилі виявилися сприйнятливими тільки західні українці ще у період, коли вони із наддніпрянцями були розділені та мешкали у різних державних організаціях). Таким чином, Центр і Захід засвідчили не тільки свою єдність, але й прихильність до демократичних принципів організації влади, що забезпечило Україну від подальшого зміцнення нового авторитаризму (того феномену, який у більш чи менш жорсткій формі характеризує режими на теренах СНД). Помаранчева революція стала не тільки своєрідним протиавторитарним „щепленням” для всієї нації, але й засвідчила наявність значного державотворчого, демократичного потенціалу у громадянського суспільства в Україні. Незважаючи на низьку продуктивність інституту президентства в Україні, варто відзначити, що саме він став каталізатором „дозрівання” громадянського суспільства.

Що ж до кучмізму, то він характеризувався рядом ознак, основними серед них є такі.

1. *Перша* стосується того, що, попри персоніфікацію феномену, його постання та зміцнення виявилось можливим тільки завдяки колективній діяльності, колективного вибудування механізму влади, політичного шахрайства, маніпуляцій і т. п. Його життєдіяльність підтримувалася за допомогою розвиненої реципрокної мережі, контрольованої Президентом.

2. Друга ознака пов'язана з широким використанням у державі демократичних процедур чи демократичних форм політичної участі (виборів, голосування, референдумів та ін.), які слугували передовсім ширмою для:

- фальшування процесу народного волевиявлення, про що політикум (і суспільство в цілому) заговорили вже після президентських виборів 1999 р., і ще більш різко – після парламентських 2002 р. чи президентських виборів 2004 р. Наслідком фальшування демократичних процедур стала криза участі громадян у реалізації своїх інтересів;

- прикриття постійного розширення сфери тіньової політики, де провідну роль відігравав Президент України (про що дозволяє говорити, наприклад, неоприлюднення текстів президентських указів та розпоряджень, які не мали грифу „Секретно”, тобто – *таємне законодавство*, винагородження людей, репутація яких була сумнівною і т.п.).

- легітимації недемократичних прагнень Президента (найяскравішим прикладом чого є початковий варіант із шести питань, запропонованих для винесення на референдум 2000 р.);

- „конструювання” структури парламенту (як, приміром, створення парламентської більшості на чолі з Л. Кравчуком до парламентських виборів 2002 р.); тиску на парламент (своєрідне залякування парламентарів референдумом у 1995, 1996 рр.);

- маніпуляції свідомістю електорату (обстоювання під час президентських виборів 1999 р. ідеї, що Л. Кучма – це продовження реформ, П. Симоненко – повернення у вчорашній день; референдум „за народною ініціативою”; „всенародне обговорення” проекту змін до Конституції 2003 р. та ін.).

3. Фальшування демократичних процедур супроводжувалося демократичною риторикою Президента, як і численними популістськими гаслами, про що, приміром, дозволяють говорити не тільки гасла типу „злочин повинен сидіти у тюрмі”³, з якими Л. Кучма та його команда йшли на президентські вибори 1999 р., але й промови Президента, зібрані, приміром, у книзі „Вірю в український народ”⁴, як і подальша президентська практика, що виділимо як *третю ознаку* кучмізму.

4. Про *четверту ознаку* дозволяє говорити аналіз створених політичних інститутів, серед яких, з одного боку, були демократичні за формою, але не за стилем чи методами роботи, як, приміром, Конституційний Суд (про що промовисто говорить, наприклад, його рішення від 30.12.2003 р., яким Л. Кучмі було дозволено балотуватися на президентську посаду втретє), а з іншого, – цілком неконституційні, як Адміністрація Президента України чи Державна податкова адміністрація. Брак якісних демократичних інститутів міг бути компенсований результативною політикою, оскільки, як відомо, інституційна система і політика є до певної міри як комплементарними, так і субституційними явищами. Однак політика кучмізму полягала у використанні інститутів не тільки як важелів президентського управління чи майже всеохопного контролю, але й як засобу упокорення та розправи з незгодними.

Діяльність новопосталих інститутів (у т. ч. „при Президентові”) призводила до зниження довіри до владних структур у цілому і до кризи легітимності Президента, зокрема, і – ширше – до кризи управління державою.

5. Серед провідних ознак кучмізму слід назвати й ігнорування Конституції та чинних законів України, гальмування прийняття нових „правил гри”, що виділимо як *п’яту ознаку*. За десятирічний термін перебування Л. Кучми при владі поправлення законності мало безліч виявів, що легко простежується на прикладі порушень Конституції. На користь аргументу про гальмування чи неприйняття законів свідчить відсутність законів про Президента України, Кабінет Міністрів, опозицію та ін.

6. Наступна – *шоста* – ознака стосується особливостей механізму управління державою. Система приводних ременів Президента була громіздкою і корумпованою. Її елементи були досить різноликими, починаючи від Адміністрації Президента України, РНБО, Представників Президента (не тільки у вигляді власне Представника, але й, приміром, міністра Кабінету Міністрів), численних рад, комісій, комітетів, фондів, які створювалися і функціонували „при” Президентові, до того ж під його безпосереднім чи його довірених осіб керівництвом, і аж до Державного управління справами, надлишкових збройних

формувань, „партії/партій влади”, зрештою парламентської більшості, місцевих адміністрацій, кишенькових громадських організацій та засобів масової інформації і – виділимо окремо – підконтрольних фінансово-промислових груп. Президентське око не залишало поза увагою церкву і навіть культурне життя – численні художні заходи відбувалися „під патронатом” Президента.

Рисою кучмізму було те, що Президент часто-густо виступав, можна твердити, джерелом влади. „Нагромадження” влади у руках Президента призводило до дублювання повноважень владних інститутів, до підміни конституційних неконституційними.

Специфіка взаємовідносин між владою, бізнесом і злочинністю дозволяла говорити про їхнє зрощення. Ця обставина не в останню чергу й зумовила загальмування активно розпочатих в середині 1990-х рр. ринкових реформ.

7. Функціонування на тлі багатопартійності „партії влади” можна визначити як *сьому ознаку* кучмізму. Осердям „партії влади” була або конкретна партія (наприклад, НДП чи СДПУ/о/), або ж кілька партій, або – блок партій (як, приміром, „За єдину Україну!”). Тобто специфікою кучмізму як режиму була структурна несталість „партії влади”, постійна рухливість „партійного ядра” від однієї політичної сили до іншої.

„Партія влади” нарощувала навколо себе численні організації (структури громадянського суспільства), які виконували цілий ряд функцій – від організації та демонстрації у потрібний час схвалення, підтримки дій-слів-курсу Л. Кучми, захисту від опонентів до вербування нових прихильників Президента, лояльних до режиму. Показовим було те, що якщо спочатку вплив „партії влади” поширювався на Кабмін, місцеві владні структури, підприємства та організації, засоби масової інформації, „кишенькові” організації у структурі громадянського суспільства, і тільки частково на парламент, то перед і особливо вже після виборів до Верховної Ради України 2002 р., коли „партії влади” вдалося створити слухняну пропрезидентську більшість, у країні фактично не залишалося сфер, невідконтрольних Президенту Л. Кучмі.

8. Іншою – *восьмою* – ознакою кучмізму було попрання прав і свобод людини і громадянина в Україні. І не тільки таких, як право

на вільне волевиявлення чи право на доступ до нецензурованої інформації (що виявилось у формуванні режимом монополії на інформацію шляхом створення „темників”), але й права на природну (ненасильницьку) смерть. Про обмеження цього, останнього, дозволяє говорити як смерть Г. Гонгадзе чи І. Александрова, так і „таємничі” автомобільні катастрофи, у результаті яких обірвалося життя, приміром, В. Чорновола чи М. Медолиза.

9. У тісному зв'язку з порушенням прав людини варто розглядати і таку рису кучмізму як несприйняття вільної та опозиційної думки, позиції і – ширше – власне опозиції, що виділимо як *дев'яту ознаку феномену*.

Утрату свободи по-своєму відчула інтелігенція: якщо в радянський час значна її частина працювала над обґрунтуванням політики партії, то при Л. Кучмі – над обґрунтуванням правильності політики й позиції Президента, особливості його статусу – „над” гілками влади, або „четвертої гілки” влади і т. п.

Що ж до опозиції, то тут варто відмітити, що ті, хто позиціонував себе опозиціонерами після фактичного занепаду, чи „зміління” Руху, мали свою специфіку: опозицією себе проголошували кілька політичних сил, які, в одному випадку, намагалися виступати з позицій певної ідеологічної платформи (наприклад, комуністичної чи соціалістичної) – „грали по лівому краю”, в іншому, – з неідеологічних позицій. Акцентуючи, приміром, „зраду національних інтересів” Л. Кучмою, чи „зраду українського народу”, чи „ідеалів демократії”, вони декларували свою опозиційність до політичного курсу чи до режиму Л. Кучми. Опозиційність сил, які виходили в маси у комуністичній, соціалістичній чи іншій ідеологічній одежині, часто була тільки „про людське око”. У критичні для влади моменти комуністи чи, приміром, прогресивні соціалісти завжди були на боці останньої, в інший же час були „опозицією” на рівні риторики. Відтак Президент не виявляв політичної волі до подолання цих „опозиціонерів”. Але саме ці сили-представниці російського націоналізму в Україні (як і ряд інших, що виступали під слов'янофільськими чи, приміром, ліберальними гаслами), які відмовляли Україні в перспективі на державне

існування, марячи про реставрацію в тому чи іншому вигляді СРСР, становили й становлять загрозу українській незалежності. У поле зору Л. Кучми потрапляли ті опозиціонери, які постали внаслідок розшарування власне самої владної команди на зламі століть, ті, які були і є плоть від її плоті, але яких було виштовхнуто з владного Олімпу. Ті, які реально мали шанси вирвати владу із рук корпорації під орудою Л. Кучми (що й відбулося на короткий час на хвилі помаранчевої революції).

Влада і опозиція не стали взаємозалежними, що є характерним для функціонуючих демократій. Режим послуговувався опозицією в тому сенсі, що на її плечі так чи інакше можна було перекладати відповідальність за власні невдачі.

10. Невизначеність зовнішньополітичного курсу держави – *десята ознака* кучмізму. Зигзагоподібна зовнішня політика, що передбачала нескінченну множину „стратегічних партнерів”, супроводжувалася констатацією євроатлантичних і європейських прагнень України, а фактично євросимуляцією (термін О. Майбороди). На зміну прозахідним настроям прийшов час зближення з керівниками країн СНД, і насамперед з Росією (попри Президентів рефлексії на тему „Україна – не Росія”) на шкоду європейському вектору. Втім, характер відносин з Росією дозволяють твердити не про їхній міждержавний характер, але про міжклановий. Кучмізм призвів до „євросимуляції у поєднанні з євразійським вектором на практиці, до демонстрації васальної відданості Росії”⁵.

Українська держава не наблизилася до членства в НАТО чи ЄС – бажання євроінтеграції залишилося бажанням на рівні риторики. До того ж її реалізація була відсунута кудись далеко вперед, на невизначену часову відстань. Україна не стала членом СОТ (до 2004 р., як про те твердив Президент); стосовно неї не була скасована поправка Джексона-Веніка; держава не набула статусу країни з ринковою економікою, що значною мірою обмежувало її економічні та політичні устремління на міжнародній арені.

Сукупність цих – основних – ознак й характеризувала режим Л. Кучми. Їхнє посилення і призвело врешті-решт до втрати легітимності, чи „девальвації” другого українського Президента.

Роздумуючи над перспективами інституту, варто взяти до уваги те, що, як свідчить міжнародний досвід, жодна з існуючих форм державного правління – президентська, парламентська чи напівпрезидентська – не є, так би мовити, панацеєю від усіх бід. Кожна з них може бути позитивно-продуктивною, але також і безрезультативною та навіть більше: призвести до постання нових загроз суспільствам, котрі запозичують і насаджують з-посеред себе те, що не є для них органічним, що не узгоджується з їхнім рівнем політичної культури і свідомості, рівнем економічного, соціального розвитку тощо. Варто пам'ятати і про те, що будь-яка демократична форма правління починає дійсно „працювати” тільки тоді, коли вона достатньо інституціоналізована. Інститут президентства в Україні якраз і не набув необхідного рівня інституціоналізації. Не додала йому принади в очах суспільства й особа як першого, так і другого Президентів. А перші роки перебування на посаді В. Ющенко (політика з дещо, сказати б, „несвоєчасними” рисами і характеристиками, неадекватними методами керівництва *посткучмівською* державою) підводить до роздумів, якщо не про реальність чергового „укороченого” президентства і відповідно настання „тривалого” (того, яке, в разі суспільного „сну”, спроможне кинути українців в обійми жорсткого авторитаризму), то про те, що інститут президентства (як й інші владні інститути) не вдається ввести в правові демократичні береги...

Але попри всю складність ситуації, інститут президентства в Україні є необхідним: в умовах перехідного періоду, що все ще триває на вітчизняних теренах, він залишається тим необхідним чинником, котрий за умов достатньої інституціоналізації спроможний забезпечити Україну від нових потрясінь, зрештою, – зберегти державність. Перехід же до парламентської республіки (як того слідом за Росією невтомно прагнуть ліві і про що говорили у 2001 р. навіть творці Форуму національного порятунку) може стати новим дестабілізуючим державу чинником.

* * *

Можливо згодом, з відстані, наше сьогоднішня, а відтак і головні його дійові особи, прийдешнім поколінням здадуться якимись

іншими. Можливо колись, не зараз, українці, зачувши імена своїх перших президентів, перепоვნюватимуться тими ж почуттями і думками, якими наснажуються американці, зачувши ім'я Дж. Вашингтона, Ф. Рузвельта чи Р. Рейгана, французи – при згадці про Ш. де Голля, як й естонці про Леннарта Мері. А, може, як і ми сьогодні (усвідомивши, що наші „королі” – „голі”), тільки полегшено зітхатимуть, – часи цих, перших обраних, в яких так і не зреалізувався шанс нації жити по-людськи, на щастя, скінчилися...

Посилання

¹ Литвин В. Вимір історією. – С.376–377.

² Там же. – С.263.

³ Кучма Л. Про найголовніше. – С.267.

⁴ Його ж. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2000. – 504 с.

⁵ Майборода А. Категория адекватности. –http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=52&op_id=853#853

Наукове видання
Монографія

КАРМАЗІНА
Марія Степанівна

ПРЕЗИДЕНТСТВО: УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ

Редактор – Фаїна Козирева

Комп'ютерна верстка – Володимир Козенєв

Коректор – Юрій Дяков

Здано в набір 20.02.07
Підп. до друку 20.03.07 р.
Формат 60 x 84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 17,6.
Умовн. друк. арк. 18,6.

Тираж - 600 прим. Зам. № 65_20.02 – I
ТОВ “Бланк-Прес”
02081, м. Київ, а/с 45.